
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

श्रीः वे० घोरे शास्त्री.

Acc. No. ~~2956~~ M-1706

Title - लघुशब्देन्दुशेखर-टीका.

टी. :- ज्योत्सनी. (अपूर्ण ?)

Author - टी. :- उदयङ्कर. (पाठक)

Date - ?

Sub - व्याकरण.

Folio - 91

Xerox - 180.

शे॰टि॰ना॰ ॥१॥

॥श्रीगणेशाय नमः॥ वाग्देवीमानसे रूढा गंगामाध्यानमंगला। शब्देंदुशेखरैर्ज्योत्स्नी मातनोस्फुरद्युदूरः २ पातंजलेति अ

भाष्य न्महाभाष्ये रसेतावदुक्तौ शारीरकसूत्रे दावतिव्याप्तिरतः पातंजलइति पातंजले भाष्यद्वयत्वावपि पौनज्जलस्वार्णभाष्ये

वेदव्यासकृतेतिव्याप्तिरतो महत्पदं। कृतभूरिपरिश्रम इति भूरिपदोपादानं तत्रान्तरपरिश्रमासद्भावाभावसूचनार्थं सतीदीव्य

त्ति पातिव्रत्येन जिगीषती निससती देवी कर्मण्यण्॥ यथाश्रुते पुंवद्भावप्रसंगः न नसत्त्वात्तन्निषेधः कर्मधारये तत्र तिप्रसवात्

अरिवृक्षहुताशन इति अरिवृक्षस्यारोपणमूलको राशिहुताशनत्वारोप इति परंपरितरूपकमलंकारः नियतारोपणोपायः स्या

त्रि दारोपः परं पर इति तल्लक्षणात् वृक्षस्तु दामूले भृषकानने इति कांडोद्योतः अर्थप्रकाशक इति अर्थाः सिद्धान्तकौमुदीविषयभू

तावैयाकरणसिद्धान्तास्तेषां प्रकाशक इत्यर्थः मनोरमोमार्द्धदेहमिति मनोरमारूपायाः उमायाः अर्द्धदेह इति समासः अनेन मनो

रमाव्याख्यानभा॰गस्याव्याख्यानमूलको न्यूनतादोषः परिहृतः मनोरमायामुमात्वारोपात्तस्याश्च वामार्द्धत्वेन निरूपणात्प्राधान्य

सूचनात्क्वचित्तद्व्याख्यानभागस्यानुपादेयतात्तद्व्याख्यानुयोग्यता च सूचिता शब्देंदुशेखरमिति शब्दो व्याकरणं व्यंग्यः स एव इं

दुर्दोषरहितत्वाच्छेखरः शिरोभूषणं यस्य सः अत्रापि शब्देंदुत्वारोपणमूलकं ग्रंथे शिवत्वारोपणमिति पूर्ववत्परंपरितरूपकं बो

ध्यं ग्रंथप्रचारादौ सादिपदात् ग्रंथस्य परैरनुपहसनीय[illegible] संग्राह्यं ऋषित्रयनमस्कारस्य समुचितत्वं शास्त्रप्रणेतृसंबंधि

त्वात् अन्यार्थप्रकृतस्य नान्तरीयकफलान्तरजनकत्वं अनुषंगः कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वादिति उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बली

यसीति न्यायादित्यर्थः स च न्यायो ऽन्तरंगमूलको ऽतिरिक्तो वेत्यन्यदेतत् न च नेस्वस्तीत्यत्र स्वस्त्यादिसाहचर्यात् स्वरादिपठितस्यै

म॰

स्व॰

वनमः शब्दैरग्रहणात्साक्षात्प्रभृत्यर्थाद्यन्यतरगणपठितस्य नमःशब्दस्य योगे द्वितीयैव भवति गतिसंज्ञा वक्ष्यति नमःशब्दस्योपस
र्गवद्योतकतया सूत्रएव प्रणामार्थकतया कर्मणि द्वितीयेत्यस्य प्रवृत्तेरिति माधवोक्तिः पूर्वोक्तं निवाच्य रावणाय नमस्कुर्यादिति भट्टिप्र
योगे द्वितीयाप्रसंगात् नचैवं सत्यार्थकस्य स्वरादिपठितस्यायं प्रयोगः नमस्कुरसोशिति सत्ताभावापत्तेः तत्र नमःस्वस्तीत्यनेन
चतुर्थीतिजयमंगलानुरोधात्सविसर्गपाठकल्पनेपि स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादौ समासानापत्तिर्दुःपरिहरेत्याद्यस्माभिस्तत्र परिभाषा
प्रदीपादौ विस्तरेण निरूपितं प्रसिद्धप्रक्रान्तानुभूतार्थकतच्छब्दस्य यच्छब्दानाकांक्षत्वोक्तेरर्थविशेषपरत्वेन व्याख्यानमाहृत
च्छब्दस्येति बुद्धिस्थपरामर्शकत्वादित्यनेनानुभूतार्थकत्वमुक्तं निश्चयान्निर्विचार्यत्यनेनतु प्रक्रान्तार्थकत्वमुक्तमितिज्ञेयम् तिरस्कारेस
र्थइति यद्यपि परिसमभिव्याहारे भूधातोरेव तिरस्कारार्थत्वं तदुक्तरीत्याचात्र प्रयोजकव्यापारोभिहित इति तिरस्कार्येति वक्तुमुचितं तत
थापि घञन्तपरिभावशब्दात्तत्करोतीति णिचि तत्पोल्यपि तिरस्कारं कृत्वेत्यस्य फलितार्थप्रदर्शनायेदं इत्यर्थोवेति अत्र पक्षे सर्वतोभा
वार्थद्योतकेन परिणा विषयत्वापादनस्वरूपो ण्यन्तार्थो विशेष्यते तिरस्कारार्थस्य धातोर्विचारार्थत्वेपि इति इदं च णिच् द्योतकत्व
इतिपक्षाभिप्रायेण परोभुवोवज्ञाने इति अवज्ञैरिच कारके संज्ञायां भावेस्यानुवृत्तौ घञ्विधायकं सूत्रं संगच्छत इति एतच्च घञन्तस्यै
व नियमेनावज्ञानार्थत्वमित्यन्यत्र विचारार्थोप्युपपद्यते यथा च परिभवस्यार्थयोगे तिरस्कारं गमयत्येवं भावप्रत्यर्थयोगे विचारार्थ
त्वं अध्ययनभावनाभ्यामित्यादौ भावयतेर्विषयत्वापादनार्थत्वस्य दृष्टत्वादिति भावः उक्तमर्थद्वयमपि प्रकृते विवक्षितमिति तदुपयो
गमाह तेनेति सन्निकृष्टार्थविषयेदंशब्दस्य प्रयोगानुपपत्तिमाशंक्याह भाविनोपीति बुध्या विषयीकरणादिति बुद्धिसत्ता

श्री

षा २

॥२॥ [illegible] विशिष्टस्यैव शक्तिग्रह[illegible] शाब्दबोधविषयत्वं न बाह्यस्येत्यन्तानादीनामन्तःकरणनिष्ठत्वेन तन्निष्ठविषयस्यैव सामानाधिकर
ण्येन तत्कारणत्वौचित्यात्प्रत्यक्षादिना बुद्धावेव तस्य बाह्यस्य शक्तिग्रहविषयत्वासंभवाच्चेति भावः संज्ञा च परिभाषा च विधि
र्नियम एव च अतिदेशोधिकारश्च षड्विधं सूत्रमुच्यत इति प्राचीनपरिभाषितसूत्रलक्षणानाक्रान्तत्वादाह एषामिति क्रम
बोधकत्वेपीति अन्यथेणादिप्रत्याहारे उकारादीनामग्रहणमकारादीनां च ग्रहणं प्रसज्येतेति भावः वृत्तिपरिच्छेदक
त्वेनेति नियमरूपतया वृत्तिसंकोचकत्वेन प्रकरणरूपतया वृत्तिग्राहकत्वेनेति वार्थः नन्वन्त्यस्य संज्ञालोपाभ्यामपहारा
अयं ५ त्तेन प्रत्याहारानुपपत्तिरत आह इतां सदृशेनेति भावः वर्णोपदेशानन्तरं हलन्त्यमित्यस्य वाक्यार्थबोधे तस्येद्बोधेश्यत्वाव
च्छेदकाक्रान्ते अइउणित्यादावपि प्रवृत्त्या णादेरित्संज्ञासद्भावेपि उपदेशेनाभिव्यक्तस्येत्संज्ञायां लोपेन भाव्यमिति न तदा
लोपः उरणित्यादेः प्रत्याहारे परामर्शवेलायां तस्यैव सत्त्वादिति आदिरंत्येनेत्यत्रेत्स[illegible]दस्य नत्स्यसदृशापरत्वमवश्यं वक्तव्यं उरण्रपर
[illegible]यत्रिणाकारस्य वर्णसमाम्नायस्थलप्रत्यभिज्ञायाः शशविषाणसदृशत्वात् नचाणुदित्सूत्रस्य प्रातिपदिकत्वान्[illegible]दत्वसा
द्भवकृतो नेत्संज्ञा न च प्रयोजनाभावः प्रत्याहारस्यैव तत् प्रयोजनत्वात् इति वाच्यं आदिरंत्येनेत्यत्र तद्वाक्यार्थबोधोत्तरम
ण्रपदशक्तिग्रहेऽर्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वयोग्यतायामपि वाक्यार्थबोधात्पूर्वं संज्ञाया अप्रसंगादिति प्रसंगादाह स्वौजसित्या
दिनामपीति अनुकरणत्वेनेति अनुकार्यानुकरणयोरर्थभेदेपि शब्दैक्यपक्षे भोन्त्योपलक्षितस्य शब्दस्य प्रकारत्वेन भानं प्रत्यनु
करणस्य तदेवानुकार्यस्य भेदपक्षे च व्युत्पत्तिसर्वैचित्र्यात्साहशाख्यसंबंधेनेत्युभयथापि न तत्र संकेतः प्रयोजनाभावा

२२ राम

द॰ हा

स्यत्वात्संहिताया अविवक्षा स्यादित्यपि पाठः क्वचित् स

दितिसंकेतवत्तारूपवृत्त्यभावोऽर्थवत्त्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाभावात् इति प्रातिपदिकत्वाभावद्वारानुवरणसंहेतुत्वं तृतीययोच्यते
न च वृत्त्यनुपस्थितस्य शाब्दबोधप्रकारत्वे तिप्रसंगः आश्रयतानिरूपकतान्यतरसंबंधेन वृत्त्युपस्थितस्य तत्तांगीकारात् श
स्य ब्दस्याश्रयत्वाददोषात् अर्थाध्यारोपपक्षे तात्पर्यग्रहसहकारेण तथात्वस्य प्रभाकरैरंगीकाराच्चेति भावः॥ न विभक्तौ तुस्मा
रिति नन्वेवमपदत्वात्समुदाये वाक्यत्वाभावात्संहिताया अविवक्षोत्तरसंगतिः संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपस
र्गयोः नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते इति वचनात् न च शान्तपदसमूह एव वाक्यं स्यात् चक्रतुरित्यादाव
पि कदाचिद्घणभावप्रसंगात् इति चेन्न आदिरंत्येनेत्यनेनैकवाक्यतापन्नविषयमाहेत्याविदाव वाक्यत्वस्य सुवचत्वा
त् संहितैकपदइत्यत्र वाक्यपदेनैकपदादिभिन्नसमुदायस्य विवक्षणादिति तात्पर्यात् बाहुलकादिति रोगाख्यायां
ण्वुल्बहुलमित्यतो बहुलग्रहणस्य वर्णात्कार इत्यत्र संबंधादित्यर्थः वर्णोपदेशकालेऽ ओदित्त्वानामनिष्पत्तारास
धिनैति यथाश्रुतकैयटमतं प्रकाशकौस्तुभादौ दूषितं तत्परिष्कारदूषणद्वारा स्वयमपि दूषयितुमुपन्यस्यति यत्विसा
दि विरुध्येतेति शक्तिग्रहे विषयस्याविस्तररूपस्य कारणत्वात्संधिनातद्विनाशे सत्युपजीव्योपजीवकविरोध इति भा
वः तदाह नहीति शक्तिग्रहेणेति प्राथमिकशक्तिग्रहमात्रेणोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सर्वत्र युगपत्संस्कारे बाधा
का भावात् तुल्यास्यप्रयत्नमित्यादिनिर्देशादन्यथोत्तोमश्रास्तोरित्यादावगतेरिति भावः संदेह इति प्रयोजकवद्गता

आनान्वेनसमुदायस्य वृद्धिरहते माप्येवाव्ययस्य वहारः

रेफभनुन्निन्तं अंत्यवर्णचतुर्दशं ... समुपादिष्टं इति पाठे ... अंत्यवर्णाश्चतुर्दश अंत्यवर्णाश्चतुर्दश इति ...

॥२॥

हितशास्त्रसंदेहस्य तटस्थशास्त्रग्रहप्रतिसामानाधिकरण्येन प्रतिबंधकत्वात्तात्पिनिनाख्यशिष्येभ्यो ग्राहित
शाति विषयकः संदेह इदानीं तन्नानामिह विवक्षितः व्याख्यानतः व्याख्यातृपरंपराभूलात्ते निर्णयसंभवा
दित्यनेन शास्त्रप्रारंभ एव संदेहो स्यादक्षरशब्दप्रयोगः स्वकीयशास्त्रीयन्यायकत्वाद्याचार्येण परार्थत इति संहिता
पाभविवक्षायां बीजप्रदर्शनमिदं कैयटोपाध्यायानामिति सूचयति अन्यथा निर्णयादिकेतावन्मात्रं वदेत् श्रुतिरे
बेति एवंचाक्षरसमाम्नायव्यवहारो नानुपपन्न इति भावः ज्ञापयतीति नचवक्ष्यमाणरीत्या सर्वेषामदृष्टार्थत्वेनैता
पक्षत्वासंभव इति वाच्यं सति संभवे दृष्टफलद्वारैवादृष्टार्थत्वस्य वक्तव्यतया साक्षात्संकेतसहकारेण तथात्वाभावेप्यर्था
पत्तिसहकारेण तथात्वस्य ज्ञापयतीत्यनेन न विवक्षितत्वात् सामर्थ्ययोगात् प्रयोजनवत्त्वसद्भावात् अनर्थकदृष्टादृष्टप्रयोजन
नभूत्यं ननु यत्किंचित्प्रयोजनसद्भावहेतुर्यथाकथंचिच्छंदोग्रंथानर्थक्याभावबोधकेन तद्भाष्येण दृष्टप्रयोजनमात्राभावप्रतिपादक
प्रसाख्यानभाष्याणामविरोधेपि सर्वथानर्थक्याभावबोधवृद्धिसूत्रस्थभाष्येण विरोधोस्त्येव सामर्थ्ययोगादिति तद्धेतूपन्यासा
भावेन यथाकथंचिदानर्थक्याभावग्रहणेन तत्र प्रमाणाभावादत आह वृद्धिसूत्रस्थ इति ननादेश्येन भावित एव योनादृया
मासेत्यर्थः विमर्श इति सप्तम्यंतं विमर्शो विचार इत्यनेन तत्ठव्याख्यानादरूपं वस्तु शिवसूत्रजालं शिवोपदिष्टचतुर्दशसूत्ररूपेण
परिणतं न भूवेति शेषः नलुत्तमैकवचनं मृशातेः परस्मैपदित्वात् इटोङित्त्वेन गुणानापत्तेश्च अंत्यवर्णाश्चतुर्दशधातोर्थस
मुपादिष्टा इति पाठः अक्षरसमाम्नायमित्याचक्षत इति नचैहेति शब्देन कर्म तस्याभिधानात् प्रथमयाभाव्यं नारद इत्यत्र बोधिस

ग्रा

इति पाठः क्वचिदन्प्रत्याहार इति पठ्यते तत्र तत्प्रत्याहारे ग्रहणाभाव [illegible]

इत्यत्र यथेति वाच्यं निपातानां वाचकत्वपक्षे वाचकसमुच्चयस्यादर्शनात्तथा कल्पनेपि द्योतकत्वपक्षे तत्समुच्चयस्य सद्भावे बाधकाभावे
नादोषात् कीर्तयिष्यंति मनुजाः शतांक्षीमिति मां ततः वदत्यपर्णामिति मां पुराविद इति प्रयोगदर्शनाद्विसादृः नेन्वतोल्वित्यत्र
नकारस्य उच्चारणमनुबंधप्रत्याहारानित्यत्वार्थम् [illegible]तोरीत्यस्य योचीत्यादौ न प्रत्याहारग्रहणं एवं चेकोयणचीत्यादौ णकारोच्चार
णमपि विनानर्थकमित्यस्वरसादाह किंचानुबंधानामिति प्रत्याहारे ग्रहणाभावे स्पष्टविवक्षितत्वात् ननु हल्प्रत्याहारे सत्यप्य
नुनासिककारस्य ग्रहणे मां मां स्त्रायस्वेत्यत्र न दोषः अणुदिदिति ग्राहकशास्त्रघटकाणपदस्य शक्तिग्रहकाले हलंत्यलो
पाभ्यां तदसन्निधानात् सवर्णग्रहणाभावादत आह प्रत्याहारेष्वनातीति आनितेः क्विप्यनुनासिकस्य क्वीति दीर्घे संबुद्धौ नलोपा
भावे आनिति रूपं मां मां स्त्रायस्वेति न्हस्वपाठे संतते रंजेर्वा संयोगान्तलोपस्तदानातिग्रहणपक्षोपादाने प्रयोजनं सोस्तीत्यत्र
बोध्यम् ननु मां मां स्त्रायस्वेत्यत्र मोनुस्वाराप्रसंगः अवसानेऽनुस्वार इति [illegible]पे. सर्वत्र दर्शनेन मोनुस्वारेनुवर्तमाने हल्ग्रीत्यस्यानभा
वोपलक्षणत्वादत एव व्याकरणान्तरेऽचिपरतो मकारश्चवर्णार्थे स्वरे म इति सूत्रमारब्धम् यद्वा मप्रत्याहारसापेक्षं प्रवृत्तं परप्रसं
गिणोऽनुस्वारस्य निमित्तभूते हलपदशक्तिग्रहवेलायां निवृत्तस्यानुनासिककारस्य प्रवेशसंभव इत्यत्र तत्रे राह सोस्तीत्यस्यादावि
ति ननु यथा स्थूलं गामानयेत्युक्ते नरशास्यानयनं भवति विशिष्टव्यक्तिस्थाया एव जातेराश्रयणादेवमनुनासिकाकारेणानिरनुना
सिकस्य ग्रहणं न भविष्यतीति अत आह अत एवेति वार्तिकेनुबंधानामन्ग्रहणे च्चित्यस्या प्रत्याहारग्राहकसूत्रेष्वपठितानामनुबं

हतस्यल्लोपइति सूत्रे विवरणेऽस्य

उच्चारणार्था नामित्संज्ञाविधेयत्वविषये ... इत्यर्थः दूयेसा३

॥५॥

धानांप्रत्यासत्त्याऽक्षुग्रहणं कस्मान्नेत्यर्थः तत्फलितं भाष्याक्षरानुसारेण व्याचष्टे पणतेत्यादि तत्राग्रहणेनेत्यस्यार्थो धकेनाणिगा
रिशब्दे नेत्यर्थः ग्रहणार्थत्वरूपमिति तच्च तुल्यजातीयास्तुल्यजातीयेषूपदिशत्यचोऽक्षु हलो हल्ष्विति वक्ष्यमाणभाष्याद्वगंतव्यं।
अनभिधानाच्चेति काश्मर्यीकृतमालमुद्धृतदलंकोपयिष्टिद्र। छीकुलेरति मालतसा प्रयोगदर्शनाच्चिंत्यमेतत् अप्रमाणिकमिति
इदमपि चिंत्यं उच्चारणार्थानामित्संज्ञायाः स्वयं वक्ष्यमाणत्वाद्धकारस्याप्यनुनासिकत्वस्य स्वमते आवश्यकत्वाद्दोषत्वादवस्थ
स्यसत्वात् नचोच्चारणमात्रार्थत्वाद्ग्रहणं प्रत्याहारमात्रार्थत्वस्यान्यत्र तुल्यत्वात् प्रत्याहारेऽनुनासिकाकार व्यवहितपूर्ववर्णाति
रिक्ताग्रहणज्ञापनस्य पुनःपुनरकारोच्चारणफलत्वेन वक्तुं शक्यत्वाच्च तदेतदाह शिष्यस्वरससूचितं निरूढमाकूतं विद्वद्भिराव
लनीयं रप्रभृताविति शब्दार्थकरुधातुप्रभृतिष्वित्यर्थः नदोषइति उपदेशइति प्रथमसूत्रे णत्संज्ञारूपो दोषो नेत्यर्थः ज्ञाप
काच्चेति अनुनासिकत्वे दिद्भवति तस्यैवेत्ति नियमेनानुमादीनामित्संज्ञानापत्तेर्मिदचोऽन्त्यात्परइति ज्ञापकं तदाशयइति ॥
पूर्वपक्षाभिप्रेतभाष्यतेषामाशयइत्यर्थः माहेश्वराणीति प्रतीके पाणिनिसूत्रन्यासस्य शब्दुदाहरणार्थत्वव्यवस्थापनात् नासोऽस
त्रभेदइत्यस्य दृष्टप्रयोजनकोऽसौ न भवति केवलादृष्टप्रयोजनकः सूत्रभेदोऽभ्युपगन्तव्य इति तुपरस्यार्थः प्रकाशकारमतं दूषयति नचे
ति इणगताविप्यतश्चेत्यपपाठो नृतोस्वरे दर्शनात् इणआङिनाएत्येधतीति वृद्धिर्दीर्घत्वादिति तत्रैव दूषितत्वाच्च पूर्वधातु
रूपसर्गेण युज्यत इति पक्षेऽ तरंगत्वाद्गुण इत्यपि न वृद्धेरनवकाशत्वात् इत्युक्तमिति । परिभाषेहेल्चहल्त्विसंबवचने

२

भित्यर्थः

राम
५

च

निर्देशाच्छास्त्रप्रयोगसंस्कारफलत्वको विभक्त्यंतेनैकशेषो विवक्षितः सचद्विर्वचने चीत्यादावसह विवक्षायां इव प्रवृत्तेस्यपदार्थसापे
क्षस्यापि भवतीति हल्त्वं यस्मिन्निति तावन्मात्रादस्य हेलहल्चेत्संभवतीत्यर्थः यस्यापि ङ्यो ऽडीकारः सह विवक्षासद्भावाच्चह
लित्येकशब्दप्रयोगः यत्रच नास्ति सह विवक्षा नचैकशब्दप्रयोगो न इतः (द्विर्वचनं च) द्विर्वचनं द्विर्वचने कर्तव्ये द्विर्वचने चि प्रत्य
यइति यथेति वैयरो न व्याख्यायास्तात्पर्यं शवचं वर्णायितुं संबंधसामान्यार्थे कथं त्वांत्यशब्दस्य समासाभिप्रायकव्याख्याने लि
रः योरेरस्यचैवन्याप्यत्वकशेषे हल् च हल् च हलौ हलंत्यमिदिति द्विर्वचने नैव निर्देष्टव्यं स्यात्तथापि ह समीपो लकार इत्यर्थे हस्य
त्लितिषष्ठी समासानापत्तिः सामीप्यस्याषष्ठ्यर्थत्वादित्यादिदीक्षितोक्तदूषणोपलक्षणमेतदितीह परमार्थः वस्तुतो ग्राम
कूपो गंगातीरमित्यादिसमासात्सामीप्यार्थप्रतीतेरनुभवविकल्पे नैषाप्यदोषस्त्वन्यत्र विस्तरेण निरूपणाद्यावद्बाधं साधु ॥ नं
भुवकथा इति पाठः लुङ्भ्रमभावात् नच निरनुबंधे माङ्याद्धे उपपदे लुङ् भविष्यति तस्य स्वयमंगीकारात् ननु लगं सलु संस्का
रबुद्धौ [illegible] अपवादशास्त्रारंभसामर्थ्याज्ज्ञातं निरसानाव्यवस्था इत्यत आह इति वाक्यस्य अपवादशास्त्रस्येवेति नैरर्थक्यस्य
साधारणधर्मस्यगम्यमानत्वादप्रयोगः अन्यथा विकल्पापत्तिरिति सर्वथा शास्त्रबाधस्य ज्ञातनिवृत्तौ प्रसंगाद्विकल्पापत्तिरिति भा
वः तत्रेति लुगादिविषये इत्यर्थः न्यायानंगीकारे पि[illegible]ति अत्रापि तत्रेति संबंधः यचिति अत्रपक्षे प्रकल्प्य सस्या
त्मानं अपवादे विषयं परिकल्प्य इत्यर्थः श्वयुवेत्यादि इत्यसगौनसंप्रसारण इत्यादेरपवादस्य विषयो यथा न भवति तथा सूत्रे नियावत्

॥५॥

तथाह यथेत्यादि मद्गुत्तावेति नचास्मादुक्तार्थन्यायस्य नसंप्रसारणमित्यादिविषयः यस्य लक्ष्ये संप्रसारणप्रवृत्तेः प्राकृतीय
वाक्यार्थघटकपदार्थस्यैवासंभवात्स्वरूपलाभमप्राप्तस्यापवादत्वेन वक्तुमशक्यत्वात् नविभक्त्या विस्यादौ पदार्थबोधो नासंभवी
..तिविशेषः उक्तयुक्तेरिति पदपदार्थबोधे सति वाक्यार्थबोधे बाधकाभावो युक्तिः अचिश्विन्ति एतत्समानपूर्वीकः क्विचि
दक्षरव्यत्यासेनाणादिदित्यत्र ग्रन्थो दृश्यते इत्यन्यतरत्वत्वे एवकदोषो नैववेति बोध्यम् सूत्रकारशैलीति निपातनाकानपूर्वक
कालनादेर्द्वितीयस्येत्यादौ समासदर्शनात् प्रायोवा दोयं ननु सुप्तिङ्बोध्यानुबंधविनिर्मुक्तपदार्थानां विभक्तित्वेन रंगत्वा
ज्जसादौ सादेरित्संज्ञालोपो हि प्रसज्येयाता निषेधसूत्रस्य तु प्राग्दिशीयेषु चरितार्थत्वमित्यत आह विभक्त्यादिसंज्ञापीति चुटु
इत्यादाविस्यादिपदात् शकृतद्धिते आदिर्ञिटुडवः षः प्रत्ययस्येति तेनेति आद्यन्तपदयोः पूर्वपरसमीपबोधकत्वाश्रयणेनेत्य
र्थः आणत्वादावित्यादिपदात् ष्णढ्नञादीनां ग्रहणं शास्त्रे इत्युपदेशिस्यादौ तत्र इत्थिस्यादि बोधके अन्यत्रेति पदद्वयबलेनोच्चारि
तस्त्वतोन्यत्रेत्यर्थः अनुपलम्भाच्चेति ननु यथा ग्रामे वनवृक्षादिषूपलभ्यमाने स्पेकस्य वकारस्य तत्तद्वयवत्वं तथेर्द्वेषादौ सकारादे
रिसवयवत्वसाधकस्य ततोन्यत्रानुपलब्धिरूपहेतोर्व्यभिचारित्वं अतोपाध्यायाः भिन्नसमुदायविषयत्वं तत्र तत्र वर्णान्तरस्यैवत
दित्यदउत्तिति सूत्रे ज्ञापकानि भाष्यव्याख्यानावसरे उपपादितमित्याहुः ननु कुम्भण इत्यत्र अकारो वृशब्द इव ततोन्यत्रोपलभ्यता वे
त्यत आह अनवयवो हीति एकजातीयसंबंधं संयोगसंबंधेन नैवमयमिति अकारस्य वृशब्देन सा..कृसुनरोच्चारणविषय

राम ५

धू

त्वसंबंधच्छेदेन तु पूर्वोच्चारणाविषयत्वमिति नैकूनातीयसंबंधस्तत्रेति भावः। इत्याहुरिति ततोन्यत्रानुपलंभेनाव्यवस्थानुमानमा
त्रमिह सारं लाघवपक्षपातिस्तु नैकांतत्वपक्ष इति परिभाषाप्रदीपार्चिषि विस्तरेण निरूपितं ननु तौ सत् निष्ठेत्यादिभिरनु
बंधविनिर्मुक्तस्य संज्ञाविधानाददोषः स्यादेव दोषो यदी संज्ञा आदेशं प्रतीक्षेतेति तस्मिन्निति सूत्रस्थ वक्ष्यमाणभाष्यो
क्त्याप्रतीत्याह्लादित्यत आह तथा राजसूयेति ।। अत्रापि निपातनादेवेत्संज्ञाभविष्यतीत्यस्वरसादाह संकीर्णत्वमुपपाद्येति तच्चसा
क्षादाख्यातेपि मंत्रे उद्दिष्टोमे मंत्र इति व्यवहारात् कुंडलीदेवदत्त इति गुणोः प्रापिते प्युपदिष्टो मे देवदत्त इति क्वाचित्कव्यवहारात्।।
तथा चाप्रत्यंगा अपवृत्त्यादौ गुणोः प्रापिते ऽनुनासिके इत्संज्ञाति व्याप्तिदुःपरिहरेति भावः ननु उच्चारणक्रियायामौमनुनासिका २
कारस्य निपातनत्वरूपोपाधिपरिच्छिन्नस्य विषयत्वेन करणत्वादत्र आं इत्यत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यमत आह प्रयोगशासनकरणी
भूता इति प्रयोगस्य प्रयुज्यमानस्य परिनिष्ठितस्य शासने साध्वनुशासने करणभूता न तु परिनिष्ठिता इत्यर्थः एवंच
आं इत्यस्य परिनिष्ठितत्वमेव न परिनिष्ठितकरणत्वमतो नो नु दोष इति भावः सामर्थ्ये नैवेति आदित्यावृत्त्यर्थमंत्रस्यैतद्विष्य
लीति करणाद्यंतोपदेशपदानुवृत्तिं विना न तत्र गत्यंतरमस्तीति चिंत्यमेतत् नधातु इति सूत्रस्थभाष्याविरोधं दीक्षितोक्तं परि
हरति तच्चानुबंधेति प्रत्याख्यातमिति न च राजेत्यादौ निस्वरः फलनिर्दलत्वाभावात् न च व्यपदेशिवद्भावः अप्रातिपदिकेनेति
निषेधात् प्रत्ययविधिविषयः स निषेध इति चेत् एवं तर्हि करणाद्यंतोपदेशपदानुवृत्तिमंतरेण नान्यादिहावलंबनं पश्यामः।।
नचैवमपि दोषः प्रातिपदिकत्वेन राजन्निष्यादेरुपदेशत्वादिवाच्यं शास्त्रपरोपदेशपदस्य यथाश्रुतत्वेन प्रातिपदिकस्य तत्त्वानंगी

ति

॥६॥

कारात् साधूपदेशकरणीभूते शास्त्रे धातुसाधुपाधिपरिच्छेद्ययोग्यघटितत्वेनोच्चारितोपदेशसंबंधिन इति प्रदीपदर्शितसूत्रार्थो
णीकारेण सकलेष्वसि दूषितत्वं दीक्षितोक्तं दूषणांतरं परिहर्तुमुपन्यस्यति नन्वेवमिति क्वचित्सवर्णेति इतोत्सर्वनामस्थाने
णौ तोमिन्यादौ क्वचिदुत्तरत्रेति उ॰मो-ह्रस्वादचि ङ॰मुणिन्त्यम् अ उ ओ वो वेत्यादौ उभयोः प्रकल्प्यकत्ववारणायेति तत्र पर्या
येण प्रकल्प्यकत्ववारणाय परत्वानवकाशत्वयोराश्रयणं युगपत्प्रकल्प्यकत्ववारणाय तु ज्ञापकाश्रयणं यदाह प्रदीपकृत्
सूत्रद्वये प्रमाणसद्भावे तां प्रकल्पिके षष्ठ्यां विभक्तित्वेनात्र ज्ञापकार्थत्वमाश्रितमिति पूर्वस्य परस्य च कार्यविधायकत्वपक्षे
तु ज्ञापकस्य नोपयोगः कार्यित्वनिमित्तत्वयोरेकत्र युगपदसंभवादिति हतात्पर्यम् ज्ञापकस्य चाव इपकत्वादिति पाठः वेति पा
ठे पिवा शब्दश्चार्थे व्याख्येयः उपदेशपदानुवृत्तिमभिप्रेत्येति यद्येवमिति तंत्रालोपयो रितावस्य शक्यत्वान्नास्ति पूर्वपक्षस्त
त्किमुर्थः समाधानप्रयासः सति चास्मिन्समाधाने सत्यामप्युपदेशपदानुवृत्तौ दोषाभावादनुपपन्नमपि वेतत् सत्यं स
त्यां चोपदेशपदानुवृत्तावभ्युपगम्य प्रकल्प्यकत्वं प्रागुक्तं एवं समाधानमिदानीं तु प्रकल्प्यकत्वमेव निरस्यते तत्र तत्तत्र दोष इतित्ता
घवात्प्रयोजनांतराभावाच्चोपदेशपदानुवृत्तिरभिप्रेतेत्युच्यते इत्याशयः इकारस्य स्वरूपेणेति तत्रतोर्पैति भिन्नपदस्थस्य
तिपूर्वस्य विपत्तिः सवर्णस्य श्रुतेन द्विशब्दारकोनिर्देशः अनुबंधानामनेकांतत्वपक्षेऽशिदिति बहुव्रीहिः समीपेव यत्तारोपेणो
पपादनात् लोपस्य श्वित्वमिति भावः अत एकांतत्वपक्षे अत्र समाधानांतरमाह एकांतत्वेऽपीति प्राचामनुरोधेनेति अनुक्षरंति

राम
६

काकुदमिति पस्पशाभाष्योपदर्शितश्रुतौ वर्णाभिव्यक्तिस्थानस्य तालुनः प्रतिपादने तत्तस्यैव प्राधान्यमभ्युपगच्छतामनुरोधेनेत्यर्थः
काकुदं तालु इति च भाष्यं उदात्तत्वादीनामन्तर्धर्मतायामेवेति अस्य च प्लुतरसादिवृद्धे स्वरे तथादर्शनात् नातः पूर्वग्रंथस्यासंबं
धत्वशंकेति बोध्यं स्पष्टं चेदं भाष्ये नन्वेवमपि अच इति षष्ठ्यंतानुवृत्तिरावश्यकी राजदृषदित्यादौ समासांतव्यंजनस्य स्वरवारणाये
त्यत आह हल्स्वरप्राप्ताविति अच इति षष्ठ्यंतमित्यर्थः गुणाभाव इति घेर्ङितीत्यनेन इति स्वरित इति अहिंशीति भोगेरित्यादावा
द्युदात्त तया पठ्यमानस्याहिंशब्दस्य शेषनिघाते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति तस्य स्वरितेन मु नेदस्यत्र नेति योगविभागात् छांदस
त्वाद्वा असिद्धवद्भावे आदेः पुनः शेषनिघाते परस्य स्वरितेनानतु अहिंशब्दः स्वरितान्त [illegible] उदात्तान्तो न स्वतन्त्रो नास्तीति भावः इति
नुनेति स्वरितेपि उदात्तोस्तीति तिपाष्टभाष्यरीत्येदं वस्तुत उदात्तस्वरितयोरित्यादावेवं सति स्वरितग्रहणवैयर्थ्यप्रसंगात् घ्यास्त्रे उदात्तसं
तत्कस्यैव ग्रहणौचित्यसिद्धांतात् एतत्समाधाने निर्दले अत एवानुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यस्य स्वरितलोपेन प्रवृत्तिरिति षष्ठे
स्पष्टं प्रदीपे इति समास इति इदं वृत्तिकाराद्यनुरोधेन भाष्ये तु बहुव्रीहिश्च समास इत्युक्तं नन्वष्टादशत्वं धर्माणामनु
पपन्नं ह्रस्व त्वादयस्त्रयस्त्रय उदात्तादयो नुनासिकश्चेति समानामेव तेषामुपलंभादत आह भेदमाश्रित्येति एवं च सेपि सूत्रे लो
किकमात्स्य न गृह्यत इत्याह आस्येभवमिति एतेन मेवेत्यनेनास्यभवानां वायुसंयोगानां व्युदासः कोष्ठस्थोत्तं यद्विंचित्स्थान तौल्य

७१

पक्षं दूषयितुमाह इतिनिर्देशादिति सवर्णग्रहणेन ज्ञापकेनेति सरो सरी स्येवृ वत्तव्ये यथासंख्य निरासार्थं तत्र सवर्णग्रहणं
ज्ञि। ण्ठीस्यत्र उकारस्य ठकारे परतो लोपार्थं यावत्प्रयत्नसाम्ये सवर्णसंज्ञायां उकारठकारयोस्तद्भेदात् सावर्ण्याभावादनर्थकं
स्यादिति भावः साधितो भाष्ये इति यद्यपि भाष्ये सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यादित्येवोक्तं तथापि सवर्णसंज्ञायावचने चेमिति
समासाभिप्रायेण प्रदीपकृतैवं व्याख्यातमिति भावः कंठादीनामेवेति प्रयत्नभिन्नास्यभवत्व्याप्यजाति विशेषेष्वावनोल्य व
[illegible] ग्रहणज्ञापनद्वा
रा कंठादीनामेव ग्रहणमिति बोधनायेत्यर्थः एवं तु आस्यभवत्व्याप्यस्यावद्वायुसंयोगतौल्यमेव कुतो न गृह्यते विनिगमना
विरहादिति चिंत्यमेतत्॥ प्रस्तुतयत्नं चिदास्यभवतौल्यविवक्षाज्ञापकं शक्यवेत्तं इति केचित्तु भो यत्किंचित्स्पर्शतौल्यपक्ष एव कौः ६
ज्यायान् कचैवमपि यमामथ्यिपरस्परं सावर्ण्यप्रसंगः तत्तत्कंठादिस्थानमारभ्य नासिकापर्यंतं गामिनीनां तत्तदंतरालरूपाणां रे
खाणां तत्तत्स्थानत्वेन स्थानैक्याभावात् नवैवं कङयोरपि तदनापत्तिः तत्तद्रेखारंभक कंठादीनां तत्तद्रेखाभावात् अनुस्वारस्य शमि अ
परसवर्ण इति वक्तव्य यमीति व्यापककृत्स्नाहार निर्देशाज्ज्ञापकात् स्पर्शं चेदं अनुनासिकसंज्ञासूत्रे भाष्ये कैयटे च एतेन कारो कारलका
रादीनामेकारौकारखकारादिभिः सावर्ण्यापत्तिर्दत्तोनरा कंठताल्वाद्यंतरालरूपाणां कंठताल्वादिपदव्याख्यानमप्यपास्तं स्थानत्व
स्य सूवचत्वात् यत्तु यथे केषांतहल्लनासामिस्यादि निर्देशानामनेव प्रमाणत्वात् एवं चेचोः परस्परं सवर्णसंज्ञा कस्मान्नेति प्रश्ने नेतो नु

ने डे३ भेद१३

॥१५

स्म ष्ठ स्पृर्षति दुधर्षति

त्यस्थानाविति यथाश्रुतभाष्यासंगतिः एतेनएतेतुकंठतालव्यौ दंतोष्ठ्यौ वः स्मृतो बुधैरित्यादि शिक्षावाक्यपाठो व्याख्यातः अं
तरालोपलक्षणवाचिपदसमुदायातिरिक्तस्यांतरालवाचित्वाभावात्तत एवप्रत्ययविधानात् अनुनासिकस्थानांतरालवा
चीतु नासिकाशब्दश्चेति तेषां नासिक्यव्यवहार इति विशेषः दंतोष्ठ इत्यादिपाठस्तु प्रायः पुस्तके न दृष्टः उदोष्ठ्यपूर्वस्ये
त्यादावोष्ठ्यशब्देन तु तपूर्वपदकदंतोष्ठ्यस्यापि तंत्रेण ग्रहणाद् दंतूर्षति सुकूर्षति इत्यादौ न दोषः नचैवमप्यष्टौ स्थानानीति शि
क्षोक्तसंख्यानियमभंगः तावत्संख्यातिरिक्तानामुपलक्षणताभावे तात्पर्यात् बहुछे स्वरे यत्किंचित् स्थानसाम्यस्यैवांगीका
राच्चेति दिक् अकारादीनामुच्चारणे तु तथा नेति पाठः तथा न किंतु कंठमात्रव्यापार इत्यर्थः यत्किंचित्स्थानतौल्यपक्षे कपोः सा
वर्ण्याभावार्थमाह भिन्नस्थानकथनेति सूत्रे आस्यग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्चेत्यपि द्रष्टव्यं अनेकस्थाने न नकत्वारोपमूलकरणासत्यस्था
नता व्याप्यतयाकरणसाभ्युपगमेन स्थानताभावोऽतिं दूषयति कंठादीनामपीत्यादि अनुनासिककारादीनां नासिकास्थानतानुनया का
नतस्याः स्थानत्वमित्याशंकानिरासाय हेतुं तत्राह वर्णाभिव्यक्तीत्यादि तथैव प्रतीतेरिति पार्थिको यत्नगुणत्वस्यैव प्रतीतेरित्य
प र्थः ऐचः सवर्णस्येति तच इति त्वं पाठः हसे हसने ट ओभ्वीत्यादावेकारौकारयोरनुनासिकस्य प्रतिज्ञानात् अतिरिक्तं स्थानमिति ने
तरंतरालस्यातिरिक्तस्थानत्वे दूषणमपि तु दंतौष्ठसमुदायस्य विशिष्टस्य रूढ्यातिरिक्तत्वे पूर्वत्र विशिष्टस्य रूढ्यानतिरिक्तत्वसमु
इ नमिति ततोस्य भेदः प्रयत्नमित्यस्य पाठस्त्विति जानीयादिति क्रियाध्याहारस्तु साधारणो भवति क्रियाध्याहारादरूपरिति मन्यते इ
नै षद्विसंनेति विशेषतो विशेष्यानुनया ॥ स्पृष्टाख्यस्यानुवृत्ते रिवस्पृष्टाख्यस्याप्यपकर्षादुभयोरपि विशेष्यत्वादिति शेषप्रणामि

जनकस्थानताभावोऽतिं दूषयतीति क्वचित्पाठः ॥

चे स्त्रा

॥८॥ ह्रबोध्यं किंस्वचोस्पृष्टा इति पूर्वोक्ते नयोयु[illegible]नर्विवृतत्वबोधनं कुमर्थमिति चिंत्यं स्वराणामूष्माणां चैव विवृतं करणं स्मृतमित्य
नेनैव तत्स्वबोधनात् तस्मादयमत्रार्थः तेभ्योपि विवृतावेङैचौ ताभ्यामवर्णौ तथैव चेति वाक्यांतरेणोचा विवृततमत्वाभिधाना
स्त्र ततोन्येषां स्वराणां स्पृष्टत्वमीषत्स्पृष्टत्वं मचोस्पृष्टा इत्यनेन निषिध्यते यणामीषदित्यादिवचा [illegible] विवृतस्यैव हलां स्पृष्टत्वस्य ग
श्रा नियमप्रदर्शकं ईषदित्यत्र स्पृष्टा इत्यस्यापकर्षोस्तीति बोध्यं व्याख्यानादिति ॥ नदीघीकारस्य न संवृतोकार इति भावः पद
जश्त्वानुनासिकेष्विति जश्त्वं सानुनासिकेन परत्वान्न बाध्यते प्रत्यये भाषायामित्यनेन विधायस्यमानं तस्य पदांतत्वसापे
ता क्षत्वेन जश्त्वतो बहिरंगत्वात् भषभावानापत्तिरिति न च पदांते भष् भावो जश्त्वमपवादत्वाद्बाधत इति वाच्यं औपदेशिकस्य संभूते पुदि द
सादौ चरितार्थत्वादिति देशिकस्य संभूते गोधुङ्नित्यादौ हकारावस्थायां प्रसक्तं जश्त्वं भवत्येव तु न हकारस्य घकारे कृते पश्चात्प्राप्य
पवादो भष्भावो भवतीति संदेहे परत्वाज्जश्त्वं भवतीत्याशयात् बुधमनोहराकरमतमुक्त्वा सिद्धांतमाह वस्तुतो घत्वे कृते इति अत्र
पक्षे घत्वोत्तरं वस्तुतस्त्वाग्रजश्त्वप्रसक्तिस्तु न प्रदर्शिता परत्वस्यैवांतरंगत्वस्यापि त्रिपाद्यां स्वमते सर्वथाप्रवृत्त्यभावसिद्धांतात् नन्व
धिकारपक्षे त्रिपाद्यां कार्यकालत्वादुपस्थितस्यापि विप्रतिषेधे परमित्यस्य प्रयोजनालाभः पूर्वत्रासिद्धत्वादतस्तत्र तदप्रवृत्तावे
पित्वतंत्रविधिपक्षे तदप्रवृत्तौ मानाभावः सफलत्वादत आह अत एव भाष्य इति स्वांतरससहितायाद्रति ॥ यथाश्रवं तत्स्य भवतेः
सेः संयोगांतलोपे दीर्घं न लोपो संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्न भवतः वाक्यभेदेनान्वय इति चिधे[illegible]पभेदे वाक्यभेदस्य

राम ८

चितत्वादिभावः ननु पूर्वं कार्यं प्रत्यसिद्धत्व विशिष्टो टोभवतीत्येवं विशिष्टविधाने विधेयभेदाभावाद्वाक्यभेदाभावात्पदैकवा
क्यतयैवान्वयो स्त्वित्यत आह भवतावेति अयंभावः यद्यत्र पदैकवाक्यता स्यात्तुल्यन्यायान्नमुने इत्यैनापि तथैव स्यात्।
ददसो से रित्यत्रासिद्धत्वविशिष्टमुत्वनेकर्त्तव्येन स्यादिति न स्यादमुनेति नचैवमदसोऽसेरित्यस्यानंतरं न ने इत्येन क्रिय
तेति नमुने इत्येतद्विशेषणीभूतस्यासिद्धत्वस्य निषेधकं भविष्यति न विशिष्टस्य मुत्वस्यापि सामर्थ्यादिति नान्य वाक्यभे
देनान्वये सामर्थ्यकल्पनागौरवाभावात् फलमुखगौरवं न दोषायेति चेत् कार्यासिद्धत्वपक्षे विशिष्टविधेः संभवेपि शा
स्त्रासिद्धत्वे तदसंभवात् शास्त्रासिद्धत्वमपेक्ष्य कार्यासिद्धत्वस्य गुरुभूतत्वात् सन्निवेशविशेषवाचिना पूर्वत्रेत्यनेनाजस्य
तः शास्त्रबोधनाच्छास्त्रविहितत्वेन कार्यबोधने लक्षणापत्तेर्वक्ष्यमाणन्यायेन मुत्वप्रवृत्त्यनंतरं तत्कार्यस्यासिद्धत्वेपि पर
रूपाप्रवृत्तौ घिसंज्ञाया अभावेन नाभावप्रसक्त्या पूर्ववैयर्थ्यापत्तेरुक्तसामर्थ्ये न शास्त्रासिद्धत्वस्यैव कल्प्यतेति दिक् संग्रा
हकमेवेति उपस्थिततद्विशेषणसंग्राहकमित्यर्थः पररूपाद्यनापत्तेरिति आदिना अकारौकारयोर्वृद्धौ मुस्थानिकत्वादिर्मुसं
चगृह्यते यत्राप्यन्तरंगत्वादिति यथोजठदित्यादौ कृते हत शाब्दस्य द्विर्वचनं यत्रेति अमीइत्यादौ एतन्निषेधाप्रवृत्ताविति
पूर्वत्रेत्यस्य निषेधस्याप्रवृत्तावित्यर्थः एतदप्रवृत्ताविति पूर्वत्रेत्यस्याप्रवृत्तावित्येवेत्यर्थः पूर्वत्रपूर्वशास्त्राप्राप्तिर्हेतुरुक्त
स्त्वचः भुक्तवंतमिति न्यायो हेतुर्विशेषः ध्वनिविशेषरूपनादत्वद्विशेषरूपघोषेति पाठः बृहच्छेखरे तथादर्शनात् पुंङ्स

तस्य संयोगांतस्येति लोपे तस्यासिद्धत्वात् लोपो न नकारे अनुनासिकत्वान्न भवति एवं च नङि संबुद्ध्योरिति सूत्रे ङि ग्रहणं न कार्यं

॥१॥ ले अंतःकरणं वर्तितस्य परिणामो मनः कर्म तस्य परिणाम इच्छाकरणं उच्चार्यतेऽनेनेति युजु इति धातुनाति [illegible] उच्चार्यमानयत्न इत्यर्थः अतएव

वर्णयुक्तरस्य स्यव्याख्यानं करोतीति यत्नार्थं करोति नानुतं एवमन्यत्र बोध्यं सर्वं कार्यजनक इति स्थोत्यादिति वर्णनिष्ठ

र्थ स्वत्वदीर्घत्वादिसर्वकार्यजनक इत्यर्थः वर्णानामशक्यत्वेति अत्रापि स्थोत्यादितिवर्णानामशक्य इत्यर्थः येनैव यत्नेनैको वर्णउ

च्चार्यते तेनैव विच्छिन्नेन तस्मिन्वर्णे उपसंहृत्य तं यत्नमन्य यत्नमुपादाय हूती यः प्रवर्त्तत इति हि परः सन्निकर्ष इति सूत्रे भाष्ये र

अविवक्षाबोधनादिति अविवक्षा च प्रत्यासत्त्या शास्त्रीयकार्ये बोध्या तेन सवर्णसंज्ञायास्तथाविधत्वा [illegible]

तेनन त्रना विवक्षेत्यादि परिभाषाप्रदीपार्चिषि विस्तरः पूर्वसदृशा इत्यस्य पूर्वेण एव न पूर्वः नाप्युत्तरस्सदृशः पूर्वेणैव सदृशा।

च सदृशा इति तत्रावधारणान्तरप्रतीतेरर्थद्वयं तत्राद्ये विनिगमकमाह अतएवेति एतेन वर्गपंचमयुक्तः प्रथमाद्याय्यथा

इति प्राचीनविवरणकृदुक्तिः परास्ता अंत्यमाह शिक्षा च संगच्छत इति इति भाष्यादिति एवं हि [illegible] तत्र भाष्ये लुकि कि

मुदाहरणं आ ई चर्मन् लोहितचर्मन् नैतदस्ति पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धं न सिध्यति यद्यत्र पूर्वसवर्णः स्याद्दांतर्यैता दृक्

रः प्रसज्येतेति जिह्वामूलीययमानां आदिनानुस्वारविसर्गादिः सावर्ण्यं तरतम्यपरीक्षादाविति आदिना सावर्ण्यं का

र्थं शच योरपीति तेन वाक्श्च्योततीत्यादौ सहशे सरीति शकारस्य लोपेन न च महाप्राणप्रयत्नभेदः यावत्प्रयत्नसाम्य

स्य सावर्ण्यानुपयुक्तत्वात् क्वचित् शछयोरिति पाठः तदा महाप्राणतासाम्यमप्यायाति तच्च राजंश्छिधीत्यनुस्वारस्य

तस्य तथाविधत्वेन तस्याः संभवेप्युदात्तस्योदात्ततरसाधान्तरतम्यस्य राम १

लौकिक ५

हृल्समाश्रिसोत्कलोपः प्रत्युदाहरणीयः आदेत इति द्विबंतोविजंतोवेत्यर्थः यद्वा आतश्चोपसर्गे इत्सं ३॰ तादाप् नचाद्दि॰ धा
वकर्त्तरिच कारकद्वयस्यनुवृत्सात स्यकर्त्तर्ये विधानाद्वक्ष्यमाणकर्त्तृव्युत्पत्तिविरोधः अंतर्भावितण्यर्थात्तिष्ठतेः कर्मणि ता
प्रत्ययेनस्यपूलितत्वादानंतरइति बृहच्छब्दे दुशोरवरे पाठदर्शनादेव व्याख्याया उचितत्वात् अंतस्थेश्चापिसंयुत यित्स्यकारां
तपाठेसुपिस्थइति कप्रत्ययः कंठादीनां सावर्ण्यंनाप ताविति यद्यपिचकारस्यैष्यताद्विवत्ताधिक्येपि स्पृष्टत्वमात्रसा
म्यात्कलकारेण सावर्ण्यंवक्तुं शक्यं सवर्णसंज्ञायां यावत्प्रयत्नसाम्यस्यज्ञापकेन निराकृतत्वात्तथापि बाह्यप्रयत्नसाम्यनिरा
करणे तत्तात्पर्यं आभ्यंतरयावत्साम्यंत्वपेक्षितमेवेत्याशयः द्विष्ठेनमाश्रयइति संयोगसंज्ञारूपः नप्राप्नोतीति वर्णैक
देशावर्णग्रहणेन नगृह्यंत इत्युक्तेरिति भावः अदोषात् इति लृकारोपदेशः सावर्ण्यानित्यत्वेज्ञापकमिति कौस्तुभाद्युक्तंस
युक्तं फलस्योपदर्शितत्वात् किंसाकारादीनामप्यसत्वशंका कस्मान्न भवति शिष्टोपदेशादिति चेत् लृकारेपि तथैव प्राप्नो
तीति चिंत्यमेतत् एकारशकारादीनामपीति अत्रादिपदग्राह्यं चिंत्यमिति पंडितेन्द्रशेषशेषश्रीशिवरामपंडिताः वस्तु
तस्तत्रपक्ष एकारस्यैकारेण सावर्ण्याभावाय विवृततरत्वादिरूपप्रयत्नभेदस्यावश्यवक्तव्यत्वात्तेनतावेकारशकारयोरपिसा
वर्ण्यप्रसंगइत्युपलक्षणात्तो निरुक्तचिंत्यावृत्तस्तर्हि नाकुशल्याविति सूत्रकृतानकृतमितिचेत् नाकुशल्याविति न्यासे गौरवा
भावेनाविशेषात् व्याप्तिज्ञानगौरवमस्येतिवे ... चेन सूत्रे सवर्णदीर्घनिर्देशादगंशे परस्परं सावर्ण्यनिषेधाभावेप्येनद्रो

कारयोर्वीक्ष्यभेदेन तत्सङ्ग्रहार्थम् अज्ग्रहणस्य सत्त्वात् हल्प्रत्याहारस्य प्रत्याहारान्तरे १ ९५ ताल्वस्यरूपार्थं प्रक्षेपे द्युगान्वर्थकता अयर्णपूर्वैकं बोधयन्ति

॥१०॥

नद्रू तकारैकारयो। रोकारौरौपजीव्यत्वेन तद्ग्रहणस्यैव योग्यत्वाच्चेतिदिक् नन्वत्तोरोर - ल्पुतारल्पुतेह्रस्वौ तिन्यासादकार हकार
योः सवर्णसंज्ञयाशिवोर्ध्य इति सिद्धावतीतिवचनम ... उस्तनोः सावर्ण्याभावबोधकमिति नासज्ञा वित्यन
र्थकमत आह हलिचेत्येव सिद्धेरिति व्यावृत्त्यर्थमिति श्चभागंतत्वादौ तथा चोक्तसापवेन सूत्रप्रत्याख्यान इहैवदो
षः प्रसज्येतेति भावः परेत्वप्रत्ययग्रहणमिति॥ अस्य अर्थवदिति वाक्यशेषः वैयर्थ्यं च प्रत्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वा
ग्रा स्यनाप्रसंसेत्यूकारस्य दीर्घस्यार्थाप्रत्यायकत्वेन तदप्रत्या विधातुमशक्यत्वादिति भाष्योक्तमनुसंधेयमिति पुत्रमिति सत्य
पिज्ञापकेऽप्रत्ययग्रहणस्य वैयर्थ्यं च सिद्धाभ्युच्चरितार्थत्वेयं चेदं चिंत्यं भाष्यं तज्ज्ञापयतीति प्रदीपसरणितरीत्यैव नेयमितिप
पा रिभाषाप्रदीर्घश्चिविनिरूपितं विस्तरात्॥ ननु मात्रिकेण द्विमात्रिकस्य ग्रहणं मा त्रिकत्वादिरूपक्रान्ते यस्य तत्स्थाने
क्षारोपादुद्दपारिततौल्यस्य सावर्ण्यप्रयोजनकस्य सत्त्वादस्तु ननु मात्रिकस्यापीत्यत आह ह्रस्वाकारादोरपीति लृकारग्र
हणेनेति अण्ग्रहणाननुवृत्तिमभिप्रेत्येदं वस्तुतः सूत्रमते लृकारस्य ऋकारेण सावर्ण्याभावेन ग्रहणाभावाद्दार्न्तिमते
परग्रहणाभावेन संदेहाभावाच्चिंत्यमेतत् प्रत्याहारे इगादौ तत्सत्त्वमिज्ञानेन वर्णसमाम्नायस्थस्यापत्त्यभिज्ञानेन ननू
चारितस्य संज्ञास्वरूपान्तर्भूत भीवेणादिषु भाष्यान्तर्गतवन्नबोधकमत आह उच्चारिताभेदेनेति नन्वेदिल्लु दित्वयुक्ते
कार्यसंकरो यथा व्यक्तिपक्षे इति चूर्णिकान्तः पाठः जातिपक्षेत्वाह सूत्रेऽण्ग्रहणाभावात्तस्यापि ह्रकाराकारयोः साव

तत्रत्याद्यवर्णोपस्थितेः क्षितिः। ननूपस्थितस्योच्चारितस्य त्वाभावादत आह कृत्स्नमत आह

राम
१०

सं

त्र्येनग्रहणमत आह इदं व्यक्तिपक्षे इति ननु ठस्यासिद्धत्वात्संयोगांतलोप एवेह वक्तुमुचितोत आह हकारेणाकारस्येति ॥
बहुव्रीहिपंचमीतत्पुरुषाविति अन्नतत्पुरुषपदं न संज्ञापरं भाष्ये पंचमीति योगविभागाभावेन तदंभवात् किंतूतरपदार्थ
प्रधानस्तत्पुरुष इति तल्लक्षणपरं अतः सुप्सुपेति समासेपि न दोष इति भावः वर्णग्रहणेति सहिवहोरित्यत्र संज्ञा ऐजि
त्येवं रूपा तपरकरणादिति आकारार्थत्वं तु न तन्नेति वक्ष्यते तत्परशब्दबोध्यः ऐकारैकाररूपः ननु तपरसूत्रस्य विधित्वेऽनोभि
सिसाद्दावणुरिद्विरष्टादशानामपि ग्रहणं प्राप्नोत्येवेत्यत आह गुणानां भेदकत्वेत्यादि ननु विरोधे सति परत्वेन बाधो विप्रति
षेधे परं कार्यमिति वचनात् नचेह तथेत्यत आह संख्यायत इत्यादि परस्परपरिहारेणैवेति त्रिपुत्रे द्विपुत्रव्यवहाराभावादित्यर्थः नों
विरोधस्येति षट्त्वाष्टादशत्वयोरित्यर्थः गुणानामभेदकत्वं तु नैतद्विषय इति पाठः सत्रवैयर्थ्यप्रसंगात् तपरेषु गुणानामभेदक
त्वं नेत्यर्थः एवं चाकारांशे गुणांतरविशिष्टानां ग्राहकस्येक्षुपरत्वाद्बाधकत्वोक्तिर्नानुपपन्नेति भावः क्वचित्सवच्यते गुणानामभेदक
त्वे सनवकाशत्वाद्बाध इति तत्रापि षष्ठ्यर्थे सप्तमीव्याख्यानाद्गुणानामभेदकत्वस्य बाध इत्युक्तार्थ एव पर्यवसानं बोध्यं एतेनान
वकाशत्वेन बाधकत्वोक्तिर्वक्ष्यमाणनियमार्थत्वोक्तिविरोधाच्चिंत्येति परास्तं यदपि नियमाद्विधेर्बलीयस्त्वमभ्युपगम्यमाना नियमार्थतो
नैरेव चिंत्यतामाहुस्तत्र अपवादस्यापि सामान्यवाक्यशा[illegible]वच्छेदकत्वेन नियमानतिरेकात् नियमवाक्यानां विधिमुखेन
प्रवृत्तेः सर्वसमतत्वात् एतावान्परमपवादनियमयोर्भेदो यदानेकस्मिन्प्राप्तिष्वेकस्य शेषस्य प्राप्तौ तत्रैव शेषविशेषे शेषां

पि

॥११॥ तद्विधानेऽपवादत्वं यथाहवनीये जुहोतीत्यनेनानेकेषु होमेष्वेकस्याहवनीयस्य प्राप्तौ होमविशेषपदे जुहोतीत्यनेनाविधीयमा
नस्य पदस्य नियमस्तेनैकस्मिन् शेषिण्यनेकस्य शेषस्यानेकस्मिन् शेषिण्येकस्य वा शेषस्य प्राप्तौ तत्र शेषिणि शेषविशेषस्य
शेषिविशेषे वा तस्य शेषस्य विधाने यथा पुरोडाशार्थे एकस्मिन् व्रीहौ प्राप्तयोर्नखविदलनावहननयोर्व्रीहीनवहन्तीत्यनेना
वहननरूपशेषविशेषस्य तत्र विधाने यथा चेमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यनेन लिङ्गादश्वगर्दभरशनयो
रेकस्य मन्त्रस्य प्राप्तावश्वरशनारूपशेषिविशेषे पुनस्तस्य विधान इति तल्लक्षणे। गुणविधित्सयानेनैकस्मिन् समकालासमकालग्रा
हकस्य प्राप्तौ पुनस्तत्र समकालग्राहकस्यानियमेन [illegible] समेवास्य वक्तव्यं [illegible] भाष्येऽपि तथैवोक्तमित्यन्यदेतत् कौस्तुभोक्तदूषण
ति अत्रेति [illegible] पाटलिपुत्रकात्पूर्वो [illegible] पमित्युक्ते देशप्रतीतेरेवदर्शनात् सौत्रसादिति वस्तुतस्तु प्रतिष्ठतीत्या
दौ धात्वर्थादिविशेषबोधन उपसर्गस्यैव सत्त्वात्तेषां बोधने सहकारित्वाद्विशिष्टस्यैवार्थबोधकत्वात्ततो विभक्त्युत्पत्तिः प्रयत्न
मन्तरेण सुलभा धातूपसर्गयोस्तु पृथक् कल्पनं तत्तदर्थस्य [illegible] इति विशेष इति वदन्ति न्यायसिद्धेति ननु चेह
उ परत्वाद्बाध्यबाधकभावठपक्रान्तस्तत्र च शास्त्रसिद्धेति वक्तव्यं एवं मन्यते विप्रतिषेधसूत्रे यदि विधिपक्षस्तदा परशास्त्रप्रवृ
त्तौ निमित्तसद्भावात्पूर्वशास्त्रेण प्रवर्तितव्यं न तत्र समकालस्यैवेति नियमो न लभ्यस्तदर्थमेवं वक्तव्यं पूर्वशास्त्रप्रवृत्तिः प्रथ
मप्रवृत्तायाः परशास्त्रप्रवृत्तेर्वैयर्थ्यसंपादिका चेन्न तया प्रवर्तितव्यमिति न्यायानुसरणस्यैव नियमनिश्चायकत्वाभिप्राये

राम
११

ण न्यायसिद्धेस्तत्त्वमिति ननु स्वसमकालानां भिन्नजातीयानामिकारादीनां ग्रहणार्थं विध्यर्थत्वे तद्व्याख्यानेत्यत आह सवर्णेति ॥
यद्यपि सवर्णग्रहणानुवृत्तिर्विधिपक्षेप्यस्ति तथापि नियमार्थत्वपक्षे तां विनानैव संभवतीत्यभिप्रायेणेह तदनुवृत्तिरुक्ते
ति बोध्यं दकारप्रश्लेषपक्षे त्विति तु नारुचिः सूचिता तद्बीजं तु दिव उदित्यत्र दित्वस्य दकारप्रश्लेषमूलभूतस्य प्रयोजनाभा
वः धुभ्यामित्यादावुदात्तस्वरित योर्यण इति स्वरितव्यावृत्त्यर्थमवश्यवक्तव्ये नोदात्तनिपातनेनैव तित्स्वरितस्यापि व्यावृ
१५ त्तिसिद्धेरिति परिभाषाप्रदीपार्चिषि विस्तरेण निरूपितं समासान्तादीत्यादि पदादितरेतरयोगे द्विवचनप्रसंगसंग्रहः ॥ किं
त्वत्र पक्षे वृद्धिरादैच् प्रत्येकं तन्त्रेण वृत्त्या वा योजनीयः समाहारद्वंद्वे नित्यत्वाच्च न समासान्त इति पक्षे पुनः समाहारस्यैव
सानदर्शान्वयेनास्ति तंत्राद्यपेक्षोऽप्यन्यत्र विस्तरः तादात्म्यस्येति भेदसहिष्णोरभेदस्येत्यर्थः एतेनाग्निशब्दादुच्चारणे मुख
साहाद्यापत्तिरिति परास्तं अन्यच्च विस्तरस्त्विति मंजूषायां न बोधोपयोगीति इदं चिंत्यं घट इति सामान्याकारस्य तस्य बोधोप
योगित्वदर्शनात् नीलपीतादिव्यक्तिविशेषबोधः प्रकरणादिसहकारेण शक्त्यवच्छेदादिति चेत्समं प्रकृतेपि सवर्णविधिसमर्थयंत्र
गदित्यादौ सवर्णादिशब्दोपस्थितेऽर्थे गत्यंतराभावाच्चेति विस्तरेण निरूपितं मंजूषाविषमटिप्पण्यामस्माभिः तन्त्रेवेति आदे
चादिशब्देष्वित्यर्थः संकेतग्राहकेत्यस्य वृध्यादिपदेष्वादिः आसां चेति स्वेच्छया कृतानां संज्ञानामित्यर्थः शिष्टप्रयुक्तत्वा
रिति तथा च देशभाषानुसारेण नियमानानां कूचीमंचीत्यादीनां साधुत्वं नेति भावः कौस्तुभकारस्तु साध्वसाधुबहिर्भूतत्वं

।।१२।।

तुतेषामभ्युपगच्छति तन्मात्रपरिष्कारोऽयं नूषा विषमादिपण्योद्रष्टव्यः पदत्वानापत्तेरिति इदं चिंत्यं निपातस्यानर्थकस्य प्राति
पदिकत्वं चोदितं तत्रानर्थकग्रहणं न कर्तव्यं निपातः प्रातिपदिकमिति प्रकृतसूत्र भाष्ये तो वा नूषास्यार्थस्य दूषितत्वात् तस्मा
दौणादिकाव्युत्पन्नत्विशदूरस्य धातुत्वे स्वादयो न स्युरिति भाष्योक्तमेव प्रत्युदाहरणीयं क्रियासाभावादि ति भूतभविष्यत्का
लपरिच्छिन्नसंहितक्रियापालं क्रियाभेदायकालस्तु संख्यासर्वस्य भेदिके सूक्ते रिति भावः स्वाम्भ्वादीनामित्यादिपदोऽन्यत्रान्ये
स्वत्रपठितस्य जोर्नर्यपभेत्यत्रपठितस्याप्यसः ञ्दते रीयङि स्वादौ पठितस्य ञ्दति प्रभृते श्वसुर्लुपादौ लपे रखोल प्रभृतीनामन्ये
षांलुधात्वधिकारविहितकार्योद्देश्यतादिनाचेत्यादिपदग्राह्येण बहुलमेतन्निदर्शनमिति बहुलग्रहणेन स्थितपाठभ्रंशानु
मानमिति बोध्यं इत्यभिव्याख्येति रीभ्वरादिति त्यल्लोपे पंचमीति भावः ग्रावाणमिति शादीनां चादीनां चेत्यर्थः यथाकार्यमिति
अनुभूयते साक्षात्क्रियते इत्यादौ अहंपुरि स्यादौ अस्मदाद्यर्थकवाचक मन्त्रेण कर्मणि तत्कार पुंसूत्रयाहारीनाम सम्भवादिति
भावः नन्वेवं शरैरुस्रैरिवोदीर्णामित्यादौ इवादीनां सादृश्यवाचकत्वमादाय तदन्वयिशरादिभ्यस्तृतीया कदाचिन्न प्राप्नोति
षष्ठीचस्यादत आह यथाप्रयोगमिति तथा च तत्र षष्ठ्यादिघटितप्रयोगाणामनभिधानात्तादृशस्थले वाचकत्वस्य कल्पना
नेति भावः प्रतिगतासेचकः अस्मात्स्मृतिसेचक इति पाठः प्रसेचक इत्यपपाठः इणः परत्वात्षत्वप्राप्तेः अतएव भाष्ये विसे
चकस्य उदाहृतं यत्तु रत्वं असिद्धं तत्रेति यथा निरःकृषः सुदुरोरधिकरणे इत्यादौ नचैवमेकाच उपदेशे इत्यनन्तरं निरःकृषो
निष्ठायामिति लघुभूतन्यासेन सिद्धस्वरिति स्मृतीति विकल्पप्रकरणे निरःकृषः इण्निष्ठायामिति गुरुभूतन्यासवैयर्थ्येऽप्युपस

ऊ

५८

फोनक्तं

भाषा

राम
१२

प्र ऊः

गीद्वयेन रूपद्वयस्यासिद्धत्वादिति वाच्यं अनिष्ठायामिति पर्युदासे नञ्चत्वेव प्रसंगात् नानिष्ठायामिति पृथक्प्रयोगेन निषेधस्य निषेधप्रकरणे
नुतदनुवृत्तिरुत्तरत्रापि संभाव्य तत्राप्यिच्च लाघवमिति भावः अपिग्रहणमिति तत्फलं तु यथनीतिषत्करापिनेतिभावः अत
णवेति वार्तिककृत्करेफसांतस्यापि ग्रहणादेव अपदः सुषुप्सुः कुशिति सूत्रे द्विसकारपाठः प्रश्लिष्टपदोक्त सांतानुवरणात्तेन तद्भावः सं
सर ततध्वनयन् ज्ञापकमुपपादयति अन्यथादु [illegible] वैकादिति एतेन दुर्युपपदे यदा कुप्रत्ययस्तदा वार्तिकेन निषेधप्राप्तेस्तस्यार्थे दुष्कृष्ठा
द्विपाठश्चारितार्थस्यपास्त न पदार्थविपर्यासप्रसक्तमिति न शाद्धस हितः पाठः यथानुवादवाक्ये इति इति हेतुस्त [illegible] दुद्धवरसादो
पथीवैरूप्यादिति एकेन वाक्येन भिन्नरूपयोर्विधिनिषेधयो विधानुपपत्त्याकांक्षादिति भावः विधेयभेदा ह्वाक्यभेदांगीकारे तु सत
वदोष [illegible] इत्याह वाक्यभेदापत्त्येति प्रत्याचख्युरिति अत्रेदं चिंत्यं अशिष्येवाविदितत्वादिति प्रत्याख्यानभाष्यवाशद्धस्वारस्येन
लस्य पाक्षिकत्वलाभात् प्रकारांतरेण तत्प्रत्याख्यापात्र तन्नोचित्यमिति न चात्र तैरन्यतरस्यां दावनुपपत्तिः अर्थाक्षिप्तशब्दमात्रस्य स भिसा
न शालेन दत्तोतरत्वात् न च समानफलकानेकसंज्ञात्वं घोत्वावृंसर्वत्रवेत्येव वक्तव्ये गुरुभूततत्तन्निर्देशानां अर्थैक्येशब्दकृत गौरवाना
दरत्वापकत्वेन फलैक्याभावा [illegible] त् तस्माद्धान्निपक्षे लक्ष्यभेदेन लक्षणभेदात्संज्ञावैयर्थ्यं नजातिपक्षे इति प्रदीपकृत्स्वदर्शितरीत्येव
भाष्यव्याख्येयमितिसम्यगालोचयामः॥ प्रकृतिप्रत्ययादीत्यादि पदान्निपतप्रयोगोपसर्गादिग्रहणं शास्त्रीयोपीत्यपिनालौकि
कोग्न्यादः तत्रप्रकृत्युदाहरणं मत्तस्त्वारूपावदोजग्धाद्यभावः प्रत्ययोदाहरणं त्रतीयत इत्यादि यउ वयवयउ तस्य द्वित्वाद्यभावः॥

॥१३॥

उपसर्गोदाहरणं गर्भुत्स्थानमित्यादेवुदस्थास्तंभोरित्यादिना पूर्वसवर्णाद्यभावस्त्वाद्युक्तं अपिशब्दोक्तं लौकिकमर्थं विभजते स चे
ति मुख्यं हस्य नेनामुख्यस्य गौणलाक्षणिकस्य व्यावृत्तिः प्रसिद्धहस्य नेनाप्रसिद्धस्य संज्ञाभूतस्य व्यावृत्तिः आद्योदाहरणमग्नि
सोमसदृशाविस्यर्थः ग्निसोमौ माणवकावित्यादावीत्वत्वाद्यभावः अंत्योदाहरणं संज्ञाश्वशुरस्यापत्यमित्याद्यर्थे श्वाशुरित्या
दित्वादेरर दौराजश्वशुरार्थे [illegible] भावः नत्वं वर्णग्रहणेनेति तेनदध्यश्वातीत्यादौ नयणाद्यनुपपत्तिरिति भावः चारितार्थ्येने
ति घुशब्दस्याकारांतत्वाभावात् स्वरूपस्याप्राप्ते र्दीर्घाद्यिसस्य तथात्वमिति भावः पुरश्चपुंयोगा [illegible] दितिपाठः प्रत्ययः पुं
योगादितिपाठेपि प्रत्ययपरत्वेनेन साहचर्यात्परश्चेति लभ्यते तत्र परश्चेति सूत्रे भाष्ये बभ्रोरपत्यमित्यर्थे वा अव्ययतिय ओ वि
धानेकृते तत्र बभ्रुशब्दस्य लक्षणयाभ्राप्त्या वा साधुत्वाभाव उक्तः यदाहहरिः सोयमित्यभिसंबंधात्तद्धितेन विनायदि बभ्रोर
यः प्रयुज्यते नापत्ये नियमो भवेदिति पुंयोगादिति सूत्रभाष्येपि प्रष्ठादिशब्दानां प्रस्थानकर्तृत्वादेः प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रयोगेण
पुंधर्मत्वात् स्त्रियां प्रवृत्त्यसंभवात् संबंधित्वविवक्षायां तस्येदमित्यणो लुग्वक्तव्यस्तत्रश्च स्त्रीत्वेनिसा ङीषुन न त्वंतरेणतद्धित
स्यत्वं कंपरार्थे शब्दो वर्ततरस्तत्वं लक्षणयातद्धितार्थे प्रष्ठादिशब्दानां साधुत्वेनुतदसंगतिः अन्येनं चान्यस्य विधिर्भवतीति
अन्यस्यसंबंधियो विधिर्विधीयमानः स अन्येन तत्वा भवति सामान्यसंबंधित्वाद्वृत्तिपूर्वकं विशेषसंबंधित्वेन भवतीत्यर्थः॥

राम
१३

26

यथा चैत्रस्येति चैत्रसंबंधी विधीयमानो यः संग्रामः सहस्त्यश्वरथपदातिभिः कृत्वाचित्राजातसामान्यसंबंधित्वावृत्तिपूर्वकं
हस्त्यश्वादिरथाभिश्चित्राजातसंबंधित्वेन भवतीति हस्त्यश्वादीनां संग्रामविधाने करणत्वमित्यर्थः यद्यपि दार्ष्टांतिके व्यापारांतरा
संभवादितरव्यावृत्तिकरणमेव व्यापारः दृष्टांते तु संमूहसंपादनादिरूपस्य हस्त्यश्वादिव्यापारस्य संभवात्तमादायैव संग्रामवि
धाने तेषां करणत्वं करणत्वसामान्येन च दृष्टांतत्वमिति बोध्यं अथाधातोरिति धातुसंबंधित्वेन विधीयमानस्य यतो वा रत्नाधातुसा
मान्यसंबंधित्वव्यावृत्तिपूर्वकं कमजंतधातुसंबंधत्वेन विधानं भवतीत्यस्य च स्तत्र करणत्वमिति भावः तदांतरंगत्वादिति॥ एतेन
परस्य कार्यप्रयमरत अतयोरकरणत्वमि सत्कोहेतुरुक्तः तदंतस्य तस्य चेति पाठः उक्तनिषेध इति समासप्रत्ययविधौ
ति प्रतिषेध इत्येषः इत्यस्य नायमिति अन्यथा वत्रसयमात्रस्य ङीष्प्रसंगः स्यात् प्रातिपदिकादित्यस्य तु विरोधात्तत्रासंबंध एव स्या
द्वितिभावः यस्मिन्नुत्तरसूत्रेषु प्राति पदिकादित्येतत्संबंधस्यावश्यकत्वाद्वनोरचेत्यत्रापि संबंधस्तत्समानाधिकरण्यानुरोधाद्भव त
तेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात्तु न तदंतविधिरिति
न इहानेनस द्रूवरूपं विशेष्यमादाय तदंतविधिर्नेत्ययं निषेध इत्युच्यते तदा वन्नेतेन उच्चारणेति वर्णवदिति उच्चरितप्रध्वंसिनां नित्य
पृतु व्याख्यानानाम प्रयत्ने स्मान्निषेधान्नस्यादिति बोध्यं शब्दानां नित्यता इह अवसानविषय इत्यर्थः अवसानकार्याणां वावसानरसादीनां तदधि
विभ्र नां वर्णानामिदेत्यर्थः धूम्रिसर्वेणापीति अवसानविषय इत्यर्थः अग्निचि नानीसारोपरसवर्णाद्यभावायेत्यर्थः अप्लुतसादि
कारे संहिताधिकारे भग्नेचेति तोलीसादौ मंडूकप्लुतिरश्चिति
लु

॥१४॥ नां

ति एतेन वर्णे विरामे वृक्षस्सादौ संहितावसानसंज्ञयोः समावेशः स्मृतं, किंतु प्रकृतसूत्रस्थं भाष्यकैयटविरुद्धमिदं तत्र हि वर्णा
ऽर्णान्तरोच्चारणे प्रतिवर्णे विरामसद्भावादवसानसंज्ञया परत्वात्संहितासंज्ञाया बाधः प्राप्नोतीत्याशंक्य वृक्षस्सादौ वर्णान्तरा
नुच्चारणे सावकाशामनवकाशा संहितासंज्ञा बाधत इत्युक्तं, तदुक्तन्यायेन संज्ञयोः समावेशे तद्दोषः स्पष्ट एव ध्वनितं चेदमिति
तत्र हि वृक्षः प्लक्षस्सादौ विसर्जनीयस्य सकारः कस्मान्न भवतीत्याशंक्य संहितायामित्यनुवृत्त्या परिहृत्यैकयणची खादौ कार्यनिमित्त
योरुभयोरुपादानेन तयोरेव संहितायां ग्रहणावश्यकत्वे निमित्तानुपादानेऽपि वृत्त्यर्थमात्रोपादानात्सर्वेणापि संहितासंज्ञायां वा परग्रह
णात्स्ववर्षावगमात्परेणासावं, पूर्वसंनिकर्षस्य संहितात्वलाभात्तदभाव इति प्रकारद्वयेन पुनः परिहृत्य भाष्य उक्तं ऽप्ययेवानवकाशाव
सानसंज्ञा संहितासंज्ञां बाधते ऽथापि संहितासंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञायत उभयथा दोषो भवतीत्यर्थः तेर त उत्तरमवसाने संहिताकार्या
तितानि न सिध्यंति अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इतीति व्याख्यातं च संज्ञयोः समावेशाभिप्रायकतया नादिदं प्रदीपेन च प्राग्युपदर्शित
संहितासंज्ञासूत्रस्थभाष्यविरोधः वृक्ष प्लक्षादौ वर्णान्तरानुच्चारणे परेण संहितायां तत्र अभावेऽपि पूर्वेण तस्याः सद्भावाभ्युपगमात्संज्ञाद्वये
(फ) नवकाशत्वात्तोत्स्यात्तस्यैदेदेरपुरितःसाहित्याशयः स्वस्तुतत्त्वाष्टमिकुभाष्यमेव देदयुक्तिः अत एव अरस्यावसानसंज्ञावकाशस्य प्रदर्शयितुं
(ग्रंथे) शक्यत्वेन भाष्यमिति विरोधस्य दुष्परिहरत्वादवसाने संहिताकार्यासिद्धेर्मन्दप्रत्ययोपाध्यायैः प्रदर्शितत्वाच्च वृक्षस्सादौ दोषवारणार्थं
विसर्जनीयस्य सरस्वत्रखरीत्यनुवृत्तये मण्डूकानुवृत्तिं विनातवापि गत्यंतराभावाच्च अस्मन्मते तु परेणावसा हितेत्याश्रयणात्सत्यं भा

न्म प्रा

याग्रहणाद्दोषतादवस्थ्यमुक्तं वतर्हि आनवकाशावसानसंज्ञा संहिता
संज्ञां बाधिष्यते संहिता

गौरे

वातत्वरीत्यनुवृत्ते र्नापेक्षेतितदिक अंतग्रहणस्यार्थविशेषज्ञापकत्वोपपादनायाह यद्यपीति कैयटो तं दूषयति प्रत्ययेनेत्यादि कैयटमतो
ज्जीवनं तत्तन्मतश्रद्धालुभिः परिभाषाप्रदीपादिष्वुपपादितमनुसंधेयम् गौरी ब्राह्मणीतरेति समासार्थप्रदर्शकवाक्यप्रद
र्शकमिदम् समासे तु पूर्ववद्भावेन गौर ब्राह्मणीतिभावितव्यमिति प्राहुः गतान्निषेधेति कर्मधारयः संज्ञाविधाविति तन्निषेधे स्वार्थः
प्रदेशेषु घरूपेत्यादिषु न तदंतविधिरिति रदं प्रत्ययग्रहणे चापंचम्या इति वार्तिकस्थप्रदीपेन प्रदीपोद्योते स्वकृततद्व्याख्यानेन च विरुध्यत
इति परिभाषाप्रत्येयार्थेचिबि विस्तरः पदमदेरोरिति अस्य प्रत्यययोरेव पदसंज्ञा नाम पीत्यादिः प्रकृतिसाधारणत्वेति स्वादिष्वित्यनेन नप्र
कृतेरपि न द्विधानादिति भावः तरादिनत्कुन्तांतत्वमिति नम्रत्वं च प्रातिपदिकसंज्ञेति बोध्यं औचित्यादिति अविद्यमानमंतरं वर्णशून्य
कालत एषामिति वा अविद्यमाना अंतरा मध्ये वा एषामिति समासद्वयेपि संसर्गवद्धिप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वाद्येषां वर्णशून्यका
लसंभावनामध्यवृत्तिवर्णसंबंधित्वसंभावना वा तेषां वर्णशून्यका लाभावे मध्यवृत्तिवर्णसंबंधिसाभावे वा तेषामेव संज्ञेति समुदा
यस्याविज्ञापत इति भावः कैयटायुक्तं दूषयति तुमुपगन्यस्यति यचिति अनिष्टापत्तेरिति वस्तुतस्तु दृष्टद्रव्ययोः संयोगो हेत्वहेतुरितियो
गसूत्रादौ संपूर्वस्य युजेः संबंधमात्रार्थकत्वदर्शनात् समुदायसमुदायिनोः संबंधः संयोगपदेनेह विवक्षितः स च समुदायात्तिरि तत्समुदा
यिप्रातीति नांतर्भावयति व्रीहयः संयुज्यंते स्मिन्नुदाशाविस्तत्र यथेति शक्यत एव कैयटोपाध्यायप्रभृतीनामाशय इति सदसद्विवेकि
भिर्विचारणीयम् हलन्त इति ज्ञातो वक्तु वचनं स्यो नोख्यायामिति वचनादित्युपाध्यायाः एवं तु लाघवादेकवचनेनैव निर्देशाद्बुध्वि

इत्यादीति। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये इति भाष्योक्तयोगत्वस्य प्रसंगे समाधौ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीत्युपतिष्ठते इत्यर्थस्यानुवृत्तेरित्यर्थः
न चैवं वृत्तद्धिते इति सूत्रेपि प्रत्ययग्रहणात् यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीत्युपस्थितेरित्यपि न सत्रमातिपदिकसंज्ञा न स्यादत आह हारयानि खादयिति॥

॥१६॥ स्वर ष

नरस्यत्र सतत्त्वमस्ताह बहुवचनं सौत्रमिति व्यक्तिपक्षे प्याहृयद्देति ननु संस्खर्यते गोमान् करोति निग्लौ नरस्यादौ बहूनामपि संयो
गसंज्ञायाः फलं द्वयोः साभाभूदिति गुणादिकं मेषु न स्यादत आह तत्रतत्रेति ऋतश्च संयोगादेर्गुणः संयोगांतस्य लोपः संयोगा
देरातो धातोर्यण्वतः स्खादावित्यर्थः॥ तादृशस्येति संस्खर्यतेरस्यादौ मकारसकारवकारप्रभृतिसंयोगशब्दानां गापयपवृहृतिस्
सामपि बहूनां संज्ञायां फलाभावः स्पष्ट एव न च बहूनामपीति सामर्थ्यादन्यलक्षणेषु साभाभूत्स्वर्यतेरस्यादावुपसर्गयोगाभावे
तत्र द्विधीनां चोरितार्थ्या तु बहूनामित्यस्य चायमर्थः केषुचिल्लक्ष्येषु बहूनामेव केषुचिल्लक्ष्येषु द्वयोरेवेति वाच्यं विध्यस्य एतस्य प्रयोज
नस्याभावात् अंगपरधातुभिः संयोगस्य विशेषणात्सामर्थ्यात् तथा कल्पं नानन्दाह भाष्ये स्यष्टमिति एतेन षसकस्तिस्वप्रेरस्यादौप
द्यमानस्य संस्त्रिष्ट स्नरस्यादौ स्कोरिति लोपाभावार्थं बहूनां संज्ञेत्यपास्तं। न चैवमपि वस्त्रप्रत्यादिभ्यः क्विपि संयोगादिलोपः प्र
योजनं स्यादिति वाच्यं अन्तरंगोपधालोपयोः स्था निवद्भावात्पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यस्य संयोगादिलोपे प्रतिप्रसवात्क्विलुप
मित्यस्य चासार्वत्रिकत्वादित्याहुः शेषनारायणास्तु बहूनां समवाये बहूनामेव संयोगसंज्ञा। भाष्ये अविद्यमानमंतरमेषां अविद्य
अ माना अंतराण्येषामिति विग्रहद्वये न बहूनां द्वयोः संज्ञा याः सूत्रेण क्रोडीकारमुक्तेवमपि बहूनामेव प्राप्नोति यान्हि भवानत्र दृष्ट्यात् प्र
श तिनिर्दिशति एतेषामन्येन व्यवायेन भवितव्यमिति व्यवस्थापना संस्खर्यतेरस्यादौ तूक्तरीत्या सामर्थ्याद्वयोरेवेत्याहुः अत्र पक्षे तु
वस्त्रपतेः क्विपि क्वोलुप्तमिति स्थानिवत्त्वनिषेधात्स्ककारस्य संयोगादिलोपो बहूनां संयोगसंज्ञायाः फलं बोध्यमित्यलम्। कुतं व्या

राम

प्प मिति अचवदंति नमुनरस्यत्र नेति योगविभागाद्धि चित्पूर्वत्रासिद्धत्वाभावात्परत्वाज्जश्त्वे नेह कुत्वबाधः जश्त्वो
त्तरं तु न कुत्वं स्वरहतिस्थापात् यद्वा गव्यूतिशब्दे वल्लोपार्थं स्वप्रदर्शितरीत्या संज्ञा सभंगापत्तेर्नकुत्वं स्यात्तिस्मिन्स
त्यांतरं प्रतीतेरत्वप्रच्छादनात् अतएवाल्पाच्तरमित्यादि निर्देशाः संगच्छंते अचो ख्रितिभाष्ये तु तुल्यजातीयास्तुल्यजा
तीये प्र्यपदिशतीति पूर्वं प्रक्रांतत्वाद्धलो हल्भिरित्युत्तरग्रंथेनैकधर्मावच्छिन्नानां तेषां ग्रहणे चित्वाच्च संज्ञोत्तर प्रतीत्यभा
ज्ञापि वेन तदप्रच्छादनात्तु इति केचित्तु संज्ञापूर्वकस्य कुत्व संमानं निषेरनित्यत्वादेवमादौ कुत्वं नेतित्याचक्षते प्लुतः स्यादिति प्रत्येकं
रुका संयोगसंज्ञापक्ष उकारे संयोगे परतः पूर्वतकारेस्येत्यर्थः समुदितानां संज्ञेति पक्षे तु त्रैव संयोगांतलोपस्यापत्तेः त्यागामिति
बोध्यं यत्तु हल्ग्रहणाभावे सत्त्वसमुदायस्य संयोगसंज्ञा विज्ञाना न स्मिन्परतस्मिन्शब्दे कारः प्लुतः स्यादिति समुदितानामिति
पक्षे यीरं चोद्यं सम्यगेवेति तन्न अनंतरा रस्य तेर्विजातीयव्यवधानतदनिष्टेः विजातीयेनाव्यवहिता अचो हल्लोवा संयोगसंज्ञास्यु
रितिसूत्रार्थादिति दिक् रूपमिति दृष्टं दधिपनेतरद्धिसमरः भाष्ये तु पत्त्वमित्युदाहृतं तदिह विमर्शमुपेक्षितमिति चिंत्यमूर्य
१। त्विह हच्छे खरे रक्तो रितिसूत्रे ह्रलरस्यानुवृत्तिपक्षे हल्लः परयोः स्को र्लोपः रस्य र्थात्परसमित्यत्र तदप्राप्तेर्द्रप्समित्युदाहरणमित्युक्तं तन्नात्र
स्पः संनेत्याद्वौ लोपात्प्रसंगात्सत्त्वाभावाच्च संयोगांतस्यलोपः परतिसूत्र भाष्ये कैयटानुराधात्तु हल्रतिषष्ठ्यंतानुवृत्तिस्तत्रे तिल
भ्यते पत्त्वं चवाक्यार्थं वास्यर्थमिति त्यत्र संयोगादिलोपाभावः संयोगादिलोपत्वेत्यत्र च संयोगादिलोपग्रहणं न कर्तव्यमितिपक्षे।

हलंतसंयोगस्यसत्त्वार्थंप्रथमांतपरित्यागः।

१६१ परंपृत्तेसारित्युदाहरणीयमितिनुवत्तव्यम् भूतपूर्वेलघूपधग्रहणादिति वस्तुतः समप्रवृत्तयोर्गुरुसंज्ञयालघुसंज्ञया
बाधेप्यंतरंगायास्तस्याबाधेमानाभावोऽपवादोप्रहृत्यन्येनेति न्यायादंतरंगस्यपरेणबाधनाच्चनपरत्वेनापिसद्गतिस्त्विह
नी तत्सम् नक्षतिरिति सौत्रसंध्युपयोगिनामित्यपिविशेषणीयं तेनशांकंध्यादिपरत्वोपयोगिन्याष्टिसंज्ञायाअनुक्त्यादो
पत्तादवस्थ्यंप्रयुक्तम् इतिसंज्ञाप्रकरणं परिभाषेयमितिनतुविधिः तत्तद्विधीनांवैयर्थ्यापत्तेरितिभावः इतिभावइति॥
अस्मिन्पक्षेगुणवृद्धिपदस्यगुणवृद्धिशब्दौबोध्यौ ऋकारादिषुलक्ष्यतेतिभावः ननुपूर्वसूत्रयोर्गुणवृद्धिपदस्यसंज्ञापरत्वादनुवृत्ता
सा वपिसंज्ञिबोधनार्थमुपक्षीणस्येहत्यगुणवृद्धिपदस्यमर्थ्याभावात्कथंलक्ष्यतेत्यतआह अनुवर्तमानंचेति षष्ठेति अस्मिंस्तु
वृद्धि पक्षे अनुवर्त्तमानगुणपरस्यवाक्येऽन्वयप्रवेशासिध्यर्थंहंतीतिपत्ता यतइत्यादौहेत्वर्थकतयाहरस्येति शब्दस्यापेपूर्वकस दी
र्थपराऽर्थेहत्यगुणवृद्धिपदेनान्वयइतिविशेषः गुणवृद्धिपदहेतुकार्थोपस्थितिविषयेगुणवृद्धिइत्येवंहितदार्थः गुणोवृद्धिरितियाऽ
नयेति इतिशब्दस्यगुणवृद्धिपदाभ्यामुभाभ्याम न्वयः गुणइतिवृद्धिः इतिचयोजनयेत्यर्थः भाष्योक्तंव्यवस्थापयितुंपरा
नुसारि वृहच्छेखरोक्तंदूषयति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाहीति साक्षादुच्चारितस्येत्यर्थः करणेप्रयोजनं गातिस्थाघु
पेत्यत्रंअत्रसाक्षात्धातुपाठेपठितस्यपापानेइत्यस्यग्रहणंभवति नतुपैशोषणइत्यस्यइत्यादेःस्यसाक्षात्तत्रछन्दानुवादे
मोगदेः

नविहितस्येत्यर्थः वरणस्य तु प्रकृते विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ विषयत्र साक्षाद्दिक्पू. ह्वानुवादेनविहितस्य दिङ्नामान्यन्तराले इत्यनेनवि
हितस्यैव दक्षिणपूर्वस्यग्रहणं ननु पादक्षिणास्यापूर्वीयस्या मुग्धस्येत्यर्थः दक्षिणपूर्वस्यस्या प्य एवमन्य
पदार्थे इत्यनेनाविहितस्येति इतिवार्थादिति एवं चत्यदादीमे इत्यादौ वकारस्य साक्षादुच्चारणेन लोक्षत्तिवत्तो भावात्परिभाषानु
पस्थानमिति भावः ननु शास्त्रे प्रतिपदोक्तसंनामग्रहशास्त्रमात्रसंकेतितधर्मेण साक्षादुपात्तसंनदभावे तु यथाकथंचिद्दिक्षाश्र
यणादस्तीह परिभाषासंचारो त आह ध्वनिंचेदमिति अयं भावः युक्तप्रकारेणेह परिभाषाप्रवृत्तेस्त्यदादीनामद्इत्यादौ अति
व्याप्तिपरिहारः कृतस्यात्स्यादेव भाष्यस्तत्कृतगुण. वृद्धिपदानुवृत्तिवैयर्थ्यमिति साक्षादुच्चारणं यथाकथंचिदेव भगवतोऽभिप्रेत
मितिभावः इस्य पास्त्वमिति एतेनाविधीयत इति पदाध्याहारेण वाक्यार्थबोधः इह त्वगुणवृद्धिग्रहणमेव लिंगमिति सूचयति तदाहु
एवं चेति अचश्चेत्यत्र तु ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेऽच इत्यनुवृत्तिस्तथाध्याहारे लिंगमिति बोध्यं स्पष्टार्थमेवेति वस्तुतस्तुपरि
भाषाज्ञापनार्थं स्थाने ग्रहणमावश्यकं उक्तसूत्रयोरुक्तरीत्यादोषाभावेपि प्रातिदीव्न इत्यादौ व्यवहिताकारस्य स्थानिवत्त्वाद्धलोपा
घभावार्थम् अचः परस्मिन्नित्यादेः संस्कारस्य परिभाषया वश्यापेक्षणात् अत एवाचः पूर्वत्वमपित्त्वव्यवहिताव्यवहितसाधारण्येन
गृह्यते इति सिद्धान्तः एवं द्विर्वचनेचीत्यादौ अचिपूर्वत्वमपि इत्यादि किंत्विको गुण इत्यत्र गुणवृद्धिग्रहणे नुवर्तमाने पुनर्गुणवृद्धिग्रहणे
मचश्चेति अत्र ह्रस्वदीर्घप्लुतग्रहणेऽनुवर्तमानेऽनुग्रहणं च तदनित्यत्वे ज्ञापकं भवतीत्युदात्तस्वरितयोर्यणः इत्यादौ न दोष इति परिभाषा
प्रदीपादिषु विस्तरः असाधुरेवेति लोचनाधरस्तोत्तरागेत्यादौ तु साहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नान्वयमात्रेण साधुत्वं विवक्षितार्थ

ना

ण

अनया
३

तार्थत्वात् ध्वनितं चेदं वृत्तिचेत्सन्न भाष्यकैयटयोः नुमोंसाजवयवत्वेतदवयवमकारस्य प्रयोजनं नकारस्तु साक्षादवयवविनिस्वा
वयवत्वप्रयुक्तकार्यस्यासंपादकत्वात्समुदायावयवो भवत्येव नन्वेवमपि पंचारत्निशब्दावयवत्वमिवारत्निशब्दावयवत्वमपि
नुमः स्यादिती ग तोत्तरपदत्वाभावात्स्वराप्रसंगाद्भाष्यविरोधस्तदवस्थ इति चेन्न यत्संघातावयवत्वेनोपात्तस्यावयवस्य योवयवः
सतत्संघातस्याऽवयव इति विज्ञानादंगावयवोसाजवयवनुमोंगावयवत्वेप्यंगावयवारत्निशब्दावयवत्वे प्रमाणाभावादिति दिक्
भाष्येऽन्तत्वादिति स्थानं योगस्तद्रूपः संबंधो यस्यावाच्य इति समानाधिकरणबहुव्रीहिणा सिद्धे स्थानेन योगो यस्या इति व्यधि
करणबहुव्रीहिप्रदर्शनं षष्ठ्यावाच्यः स्थानादिरर्थो नास्तीति सूचयतीति भावः सति संभव इति इकोयणइत्यादौ त्वगत्यानर्थक
स्यापि प्रसंगः वस्तुतस्तत्रापि न दोष इत्याह इकोयणित्यादेरिति इकारबुद्धिप्रसंग इति अस्मिन्पक्षे त्वनर्थकस्यापि प्रसंगोत्ते यरिति
विशेषः संगच्छत इति समुदायादेशत्वे तन्नादेशत्वाभावात्तदसंगतिरिति भावः स्पष्टं चेदमिति दाधाध्विति सूत्रे भाष्ये सर्वे सर्वप
कार्यदादेशा इति न्यायादाद्यः पक्षः स्थानिवत्सूत्रे तु विपरिणामाद्वितीयः पक्षः किंचेत्यादिना चोद्यन्यासस्तु स्पष्टमुक्त इति भावः तदर्थ
इति परत्वं बोधयति एवं तु तस्मिन्निति तावन्मात्रस्यैव सप्तम्यंतार्थबोधकत्वमस्तु कृतमधिकेनेतिशब्देनेति चिंत्यमेतत् तस्मात्तस्मिन्नि
त्येतस्मात्शब्दपरादुत्तर इति शब्दो हेतुपरः सप्तम्यंतशब्देन निर्दिष्टे निरंतरोच्चारणविषयत्वेन बोधिते उपश्लिष्टस्य पूर्वस्य कार्यं भ
वतीत्यर्थः यद्वा तस्मिन्निति शब्देनानानुकरणं तस्य च निर्दिष्टपदबोध्ये निरंतरोच्चारणविषयत्वेन बोधे भेदेनान्वयः ततश्चाची

॥१८॥

स्याद्याकारं समम्येत पदं तदर्थोभयविषयं यत्तदभिन्ननिरंतरोच्चारणविषयत्वेन यत्तज्ज्ञानं तद्विषये उपश्लिष्टस्य पूर्वस्येत्यादि
शेषं पूर्ववदिति व्याख्येयं तत्फलितमाह सप्तमीनिर्देशेनेत्यादीति सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येति तु नोक्तं सप्तमीशब्देन नि
र्दिष्टे इत्यर्थात्सप्तम्यांजनेर्ड इत्यादावेवैतत्प्रवृत्त्यापत्तेः एतेन वर्णांतरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्येति वृत्तिरयुक्ता निर्दिष्ट इति सप्त
म्या वर्णांतरेणाव्यवहितो ज्ञापिते पूर्वस्येति हि वक्तुं युक्तमित्यपास्तं आदिपदात्तस्यापि फलितार्थकथनपरत्वेन विवक्षित
न: त्वात् ननु परिभाषाणां नियमत्वे देशो नुपपत्तिध्वंगभूतत्वेन ताभिः परस्तस्य निष्पन्नमूर्तेर्लक्ष्यसंस्कारकत्वस्वीकारेण
व्यवहितादौ प्रवृत्तेरेवाभावादत आह परिभाषाणां नियमत्वं त्विति धातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वादिति यदि तु फलाभा
वाद्धातोरित्यस्यानुवृत्तिस्तत्र न नियते कृतां यामपि वा व्याख्यानात्संबंधसामान्ये षष्ठी साश्रीयते तदा परस्येत्यावृत्तेरत्र प्रयो
जनाभावः क्वचित्स्वे ज्ञापीति एतेन तत्र तत्र तत्तत्स्वदापक्षा व्याख्याताः परिभाषेंदुशेखरे विस्तर इति अचः परस्मिन्निति
सूत्रवैयर्थ्यापत्त्या नानानंतर्यपरिभाषापवादभूतं न्यायसिद्धांतरंगवल्लीयस्त्वमवश्याश्रयणीयमिति लभ्यते तन्मते परिष्कारः परि
त्था भाषाप्रदीपार्चिषि विस्तरेण निरूपितः परिभाषेंदुशेखरे निरूपितमिति इयमपि परिभाषा यथा भाष्यसमतावश्यकर्तव्या
च तथा परिभाषाप्रदीपार्चिषि द्रष्टव्यः इति परिभाषाप्रकरणं नन्वणोप्रगृह्यस्येत्यवसानेनुनासिकस्य दधिशब्दस्यानुकरणे
दधि अत्रेत्यनुनासिकत्वप्रवृत्तये जातिपक्षे स्थानतआंतर्यस्यावश्याश्रयणीयत्वात् यथासंख्यसूत्रेण निर्वाहेन

णं

आह अनुनासिकस्थाने पीति परिनिष्ठितेन परिनिष्ठितस्य ननु कार्यशब्दवादे कार्यसंपादने न चरितार्थस्य शास्त्रस्य कथं सा
धनुशासने तं परिनिष्ठितस्यैव हि साधुत्वव्यवहारे णत्वणत्वादीनां तु तदभावात् अत आह कार्यशब्दवादे ह्यपीति एतेनेति
यथासंख्याश्रयणे नेत्यर्थः आंतरतम्याश्रयणेपि न दोष इत्याह स्थानेत आंतर्यस्येति तथा च तस्यान्यसार्थक्यात् तं यों न पेक्षे
ति भावः न लक्ष्यभेद इति उदवोढामित्यादावुदवहस्तामिति स्थिते सिज्लोपादेरसिद्धत्वात् हलंतलक्षणायां वृद्धौ सत्यां हि
हो रो हिलोपे लक्ष्ये लक्षणेति न्यायेन पुनर्वृद्धिर्नेति सिचि वृद्धिरिति सूत्रभाष्यविरोधादिति भावः स्थान्यादेशयोर्भेदादिति ॥
स्थान्यादेशयोर्भेदात् स्थानिकार्यमादेशे न स्यात् लोकन्यायाश्रयणे तु स्वरूपमि[illegible]त्युक्ते न स्यादिति योऽयं स्पष्टं चेदं भाष्ये प्रत्यास
त्तीति आदेशः स्थानिवदनल्विधाविति वाक्यार्थे प्रत्यासत्तिरिह विवक्षिता शब्दतस्त्वादेश एव प्रत्यासन्नः स्थानिवदादेशोऽनल्वि
धाविति कैयटेनोक्तत्वाच्चेति स्थानिभूतादच उकारात्पूर्वं यद्गतं तस्मिन्निमित्तत्वेनाश्रितादित्यर्थः आश्रयेणेत्यर्थः स्थानि
र्था संबंधियोगितिद्वितीयाश्रयणे प्रयोजनमाह प्रदीव्येत्यादौ चेति नत स्थान्यल्साधारणमिति स्वाश्रयघटकत्वेन स्थ
न्यवयवाल्वृत्तेरपि समवायेन ताद्रूप्याल्घटितसमुदायवृत्तित्वाद्धर्मो धातुत्वस्येत्यर्थः वल्त्वं तु नैतादृशमिति भावः एवं
तुरेप वृत्तिरत्वस्य रूशब्देपि सत्वेन तस्य स्थान्यल्साधारणत्वादिति देशो न प्राप्नोतीति प्रागुक्तस्वसिद्धांतविरोधाच्चिंत्यमेतत्
दिति परिभाषाप्रदीपार्चिषि विस्तरः नायकसिद्धिरिति आयादेशप्रतिबंधकस्वरूपस्य शास्त्रीयस्य स्थानिकार्यस्यानातिदे

॥१४॥ ने　　　　　　　　　　　　　　इत्व

शेषैतिभावः परवीशितीति अन्त्यये अः छिपि संप्रसारणे तु गुरुदीर्घयोः प्राप्तिः वर्णाश्रयत्वमित्यादिव्यवहार इति तेनान्तर्वर्तिविभ
क्त्या प्रवृत्तस्य परत्वस्य तु मोतोसि चि प्रत्ययलक्षणेन मत्तुं न बाधुकमिति न परात्सूत्रे मनोरमायां स्पष्टं तन्निमित्तं शास्त्रीयम्भवति।
तेनेदि घं स्त्वादेशेनद्युसिथे स्वत्र स्थानिनिर्दिष्टस्वतासौ अनि स्याशास्त्रीयस्यानेनानतिदेशाद्रूपदेशेन तदिति ट्टानिषेधाभा
वेकारादिनियमान्नियममिति भावः अतएवात्रेति लोकन्यायसिद्धत्वादशास्त्रीयस्यानिदेशादित्यर्थः आनुमानिकादेशत्वानि
वत्वे नैतदन्कारीकारे तु शास्त्रीयकार्यमेव प्रयासस्यातत्प्रवृत्तो चित्येनैतत् संगतिरितिभावः ननु भूयोवयवदर्शनेन जातीयत्व
ऋवस्थाद्यावृत्तकार्यत्वेन वैरूप्यं प्रापितस्य मुखमात्रदृश्यस्या ध्यात्मिकवायुसंयोगिनः श्वात्मनस्तावदवयवमात्रादपिश्वस्तना
नेर्थ्येजननात् प्रकृते च तेरिकारस्योकारेणाच्छादनात्तस्यापि वैरूप्ये ऽपचादित्यादौ संख्यारेको कार्यवगमात् इकारापगमे तकारमा
त्रादपि तिसृणां तेर्थ्यजननस्य दृष्टत्वात् तुरादेपि तेनैव तादृशानां निर्व्यञ्जनत इति वक्तुं शक्यमित्यस्वरसादाह किंचेति भाष्ये उक्त
नयेति एवंहि भाष्याशयाएताः सर्वा घुपादानेन परिच्छिन्नपरिमाणाः संज्ञाः कृतास्ताः कथमजादिविशिष्टे भविष्यति यथा लोके द्रो
णादिसंज्ञाधिकेन्यूने वा न भवति पर्युदासस्तेइति अयंभावः पर्युदासे हि प्रत्ययान्ततद्रूपनिमित्तान्तर्गतस्य प्रत्ययत्वस्य शास्त्रीय
त्वेपि तत्कार्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावरूपस्य सूत्रेणाविधानात् अशास्त्रीयत्वं ———— प्रसज्यप्रतिषेधे
तु प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकत्वाभावः सूत्रेणैव विधीयत इति तस्य शास्त्रीयत्वं स्यात् ननु वाक्यप्रवृत्त्या प्रातिपदिकत्वाभावस्य मा
त्वस्तु शास्त्रीयत्वं तावत् सर्वत्र तत्तथात्वं तु पुनस्तस्य केन निवर्तनीयं। अत एव पर्युदासे प्रतिषेधो गम्य इति शास्त्रकृतां व्यवहार इति चेद्ध

[illegible]

ऽऽ　दोणि　पे　राम १९

(37)

नैवमचीत्यादिविशेषणद्वाराहत्यायाद्यभावस्यापि शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन शास्त्रीयत्वाज्ज्ञापकादौ दोषतादवस्थ्यमिति तिङन्ते
षुषत्वाभावाये तिअनिष्ठायामितिपर्युदासात् निष्ठाभिन्नेष्वेव प्रत्यय एव तत्प्रवृत्तेरिति भावः ज्ञापकशरीरे पर्युदासालभ्येतिवि
शेषणात् ज्ञापकादौ न दोषः अचीत्यादिविशेषणाद्धत्यायाद्यभावस्य शास्त्रतात्पर्य विषयत्वेऽपि पर्युदासलभ्यत्वादिति बोध्यं
स्थानिवत्त्वेनैव निष्ठात्वस्येति॥ निष्ठात्वरूपनिमित्तस्य शास्त्रीयस्य सत्त्वेऽपि तत्कार्यस्य षत्वाभाव रूपस्याशास्त्रीयत्वात्
स्थानिवत्त्वाप्रवृत्ते र्विश्वन्दस्यादौ दोषस्य पुनरपि सत्त्वात् अनिष्ठायामिति ज्ञापकमुक्तार्थे भवति ननु किंचिन्निमित्तवैकल्ये
पि यदा स्थानिवत्त्वे नैव तत्तत्कार्यं विधेयमिति पक्षस्तदास्तु ज्ञापकं यदातु तन्निमित्तरूपं कार्यमात्रं स्थानिवद्भावो विधत्ते त
दा पुनर्निष्ठात्वरूपनिमित्तस्य षत्वाभावप्रयोजकस्य शास्त्रीयत्वादतिदेशसंभवात् कथं ज्ञापकं एवं च तं दुग्धानित्यादावपि प्रत्य
यस्वरूपं निमित्तमात्रमतिदिश्यते प्रत्ययान्तत्वं सार्थसमानग्रस्तमेवं प्रातिपदिकत्वाभावोऽपीति चेन्न॥ निमित्तातिदेशपक्षे
पि निमित्तं वत्स्येति विशेषाकांक्षायां निमित्तस्येव तस्यापि शास्त्रीयस्येव ग्रहणौचित्यादित्याशयात् लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादे
वेति इयमगतिकगतिरभ्युपगमवादेन वस्तुतस्तु दुग्धानित्यादौ न दोषः येनाविधिरिति शास्त्रात् प्रत्ययशब्दसंकेतितस्य प्रत्ययं
तस्य शास्त्रीयत्वावगमात् उक्तरीत्या प्रत्ययस्वरूपशास्त्रीयनिमित्तमात्रातिदेशे न दोषाभावाच्च निमित्तनिमित्तिनोरुभयोरपि शास्त्री
ययोरेव ग्रहणे तु न प्रमाणं शास्त्रीयनिमित्तमात्रातिदेशेन सर्वत्र लक्ष्यसौष्ठवात् अत एव लाघवात् भाष्यकृतांगीकृतोयं
पक्षः निमित्तवैकल्येऽपि तन्निमित्तकार्यं शास्त्रीयमतिदेशेन क्रियत इति पक्षे तासौ नियामितिरूपाशास्त्रीयनिमित्तरूपस्य

38

स्थानिवद्भावेन

।।२०

शास्त्रीयेण निषेधस्य जघसि थे स्थाने अप्रवृत्तये तत्रासतोपि निमित्तस्य शास्त्रीयस्यैवापेक्षणे न गौरवात् नचैवं निराघ्रेत्यत्रज
घ्राताग्येथौ स्यादित्यत्र वधेभ्यैव देशाविहृतन्यायेन प्राप्तात न्निवृत्तये ऽपेक्षितस्याचः पूर्वस्मिन्निति शास्त्रीयातिदेशस्य स्थानिभूता
दचः ~~पूर्वत्वस्याशास्त्रीयत्वादितिवाच्यं~~ पूर्वत्वरूपाशास्त्रीयनिमित्तस्य स्थानिवत्त्वे नेष्यमाणोऽतिदेशो न स्यात् स्थानिभूतादचः
पूर्वत्वस्याशास्त्रीयत्वादिति वाच्यं नहि स्थानिभूतादचः पूर्वत्वमतिदेशे निमित्तं किं तु पूर्ववृत्तिधर्मः स्थानिभूतादचः पूर्वत्ववद्वृत्ति
धर्मावच्छिन्नोद्देश्यके विधाविति दृष्ट इति ङिन्सूत्रभाष्यकृता ध्वनितसूत्रार्थाश्रयणात् सच धर्मोऽदित्त्वमिति स्वरूपः शास्त्रीयादृष्टे
तेभ्यप्रकृतित्वेनोपदेशात् एतेन न धातुसूत्रप्रत्याख्यानपक्षे लोलुवादौ लघूपधगुणस्यैवारणमाशङ्क्य यङकारसत्वेउव नि
ङ्नेभावात् अकारलोपे उवङः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वाभावेनाकारलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावादिहेरद नोत्तरं दूषणं अपा
स्तं उवङ तत्स्थानि लोलूरित्यूकारान्तवृत्तिधर्मस्यागतत्वस्य स्थानिभूतादचः पूर्वत्ववद्वृत्तेः शास्त्रीयस्यातिदेशेनादोषात्
२८ अतएव न पदान्तेति सूत्रे ङ्णि ण्टीति परसवर्णोदाहरणं संगच्छते स्थानिभूतादचः पूर्वत्ववृत्तिश्च ङ्कारे वर्तमानस्य प्रकृत्यवयव
लस्य मिदचोऽन्त्यात्परः इति शास्त्रगम्यस्यावयवावयवः समुदायावयव इति न्यायात् पदान्तपदस्य प्रयोजकस्यानुस्वारेऽवर्ण्यापेक्ष
णात् अनुस्वारविधौ परसवर्णविधौ च परस्यैवावयवषष्ठ्यनुवृत्तेः सिद्धान्ते तर्हि ब्राह्मणकं ऊति रिति न पदान्तसूत्रे भाष्ये कथ
मुराहेतं अल्लोपस्योक्तरीत्या स्थानिवद्भावात् उवङि कृते ऊठः प्रसङ्गात् उच्यते ऊठो दीर्घत्वात्तस्मिन्नुक्तत्वे निषेधात्।
नदीर्घशब्दे नत द्भावितग्रहणं मानाभावात् लोलुवे गुणो दीर्घ इति चेन्न दीर्घत्वमात्रधर्माश्रयविधौ निषेधाङ्गीकारात्

ना

नान्यो दीर्घ इत्येव

गुणस्यैव मात्राकारसाधारणत्वेनाग्रहणात् अत एव पापचकरस्यादौ न निषेधः वृश्चितस्य तु तृतीयमात्रासाधारण्ये ... न दीर्घग्रहणे नाग्रह-
णात् ननु च दीर्घग्रहणं प्रत्याचक्षाणेन वार्तिककृता त्रैपादिक एव दीर्घस्तत्र गृहीतो ... न चिण्णमुलोरिति सूत्रे सपादसप्ताध्यायीस्थ-
दीर्घग्रहणमंगीकृत्य भाष्यकृता तत्प्रत्याख्यानात् । यद्वा अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति परिभाषया लोलुवादीनां उवङः परि-
निष्ठितानां लघूपधगुणो न भविष्यति ब्राह्मणानां इतरवङः परिनिष्ठितत्वाभावात्तु उ भविष्यति निस्तु येस्यादौ तु वृद्धो तत्रायां दिलो-
पदोषाभावः एयल्लोपाविति वचनस्य त्विस्थानिवृद्धिमात्रबाधकत्वात् । अत्र पक्षे इो एदो इति सवर्णग्रहणं नोदाहरणं किंतु हरि-
तशब्दादाख्यानत्तिजंताद्विचि हरित्तुनातिरति क्विपत्तु नोदाहरितव्यः । क्विलुगुपधात्वेति निषेधादिर् शब्दत्वस्य लेरितिरदः व्यर्थं
स्थान्यत्वसाधारणधर्माश्रयणे निषेधप्रवृत्तेरवश्यवक्तव्यत्वं तपोपस्थापक इदशब्देनदुपस्थाप्ये प्रयोगस्थकारमात्रे वर्तमान-
स्यटकारोपलक्षितेतरूपस्येदृत्स्यात्साधारणत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेरिति परिभाषाप्रदीपार्चिषि विस्तरः नन्वेवं दीर्घविधौ अ-
च्परिभाषोपस्थानात् अचाव स्थानित्वे इद्गुणानंतराणांव्यावर्तकत्वविशेषणकार्यं तादृदो दीर्घो न प्राप्नोति सामान्यातिदेशे विशेषा-

श्रो ... नतिदेशात् न थाप ... दीव्येति गुणप्रतिषेधो न प्राप्नोति दे विले स्यादेः अक्लितोऽतः संभवा क्लित्वस्यापि न स्यादतिदेशान्न आह ॥
अत्रेत्यादि सामान्यातिदेश इति लोकेपि ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमित्युक्ते सामान्यवत् ब्राह्मणकार्यं लभते दिक्ष्यत्वेन तद्धि
शिष्टं माठरे वा कौंडिन्ये वा लिंगाश्रेति प्रकृते यथा दोक्ता विशेषधर्मस्य क्लित्वस्यानतिदेशात् ता वैत्वा प्राप्तौ विशेषातिदेशत्तापकसंतस्य

ण तिभावः नन्वेवमपि क्लित्वस्य विशेषत्वेनातिदिष्टत्वादनतिवधाविति निषेधप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यमेवेत्यत आह अनुबंधकार्येष्विति ॥
अनुबंधानामनेकांतत्वादेकांतत्वेपीति पाठः अनुबंधानामनेकांतत्वेपीति स पाठः तत्पक्षे ज्ञितग्रहणस्य ज्ञापकत्वात् स्पष्ट

णि
स्य
इदन्त

ना पी२

॥२१॥ चेदं अनेकाल्शिदिति सूत्रे स्थानिवत्सूत्रे च शब्दकौस्तुभे इति बोध्यमिति वस्तुतस्तु नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति भाष्यस्य शेष
पूरणे न व्याख्याने प्रमाणाभावः अनुबंधकार्ये नाल्विधाविति निषेधाप्रवृत्तेर्ज्ञापकं तु न त्यदाद्यत्वं अन्यथा त्यदादेशोऽत्यपि हि स
स्याल्विधित्वाद्वाभासो तद्धेय ध्यापत्तिरितिस्पष्टं शब्दकौस्तुभे यद्वा स्थानिवत्सूत्रीयप्रदीपोक्तदिशा कांतस पक्षेप्यतरगला
दुपदेशएवानुबंधलोपादादेशप्रवृत्तिकाले तदसन्निधानात् तद्वृत्तिधर्मस्य स्थान्यवृत्तित्वाभावादज्ञापके प्रयोजनाभावः नचश
ब्दतः स्थान्यवयवाल्वृत्तिधर्मवत्त्वाश्रयणे ऽनल्विधाविति प्रतिषेधाप्रवृत्तेस्तस्य च तथात्वादस्ति प्रयोजनमिति वाच्यं॥ प्रमा
णाभावेन तस्य परिभाषाप्रदीपो चिविदूषितत्वादिति दिक् अतएवेति नल्स समुदायस्येत्यर्थः णिलोपादिरिति णेरनिटी
ति सूत्रे णेरजरूपेणानुपादानादिति भावः अनेनैव लं सिध्यतीत्येतदनंतरमतएव चङ् परनिर्ह्रासे णयंता त्रिवचि अवीवेदित्या
दि सिध्यर्थो निषेधः सार्थक इति ततो च इति विं आगस्य मलोपस्य स्थानिवद्भावात् ह्रस्वस्येति तुक् नस्यादिति पाठः ... नुङ्न
स्यादित्यस्यानंतरमतएवेत्यादिपाठस्तु भृङ्संगत्यभावादिति शेषश्रीशिवरामपंडिताः वयं तु कल्पयामः अंशोदाहरणं परस्य
तीत्यादी सूत्रग्रंथानंतरं अतएवेत्यादिः सार्थक्यलः पाठो बृहच्छेखरे तथादर्शनादिति लघूपधसंपादनद्वारेति अत्र लघूप
शब्दो अदुपधपरः वृद्धेर्लघूपधनिमित्तकत्वाभावादित्याहुः तस्यैवेति अच इत्यर्थः सोपीत्यर्थ इति अपरविधाविति वक्तव्यं इति वा
र्तिकस्य स्वविधावपि स्थानिवद्भाव फलकस्य प्र ख्यानायथाव साधनाविधिशब्देन कर्मसंप्रष्ठ्या समासव्याख्यायायन्नासन्नि

टभ भाव

त्यादाविणस्योर्यण्लोपयोः कृतयोर्धियंतीत्यादौ विकरणो कारस्य यणि ... कृते क्रमादौ शिष्यतीत्यर्द्धचनम भविष्यतीति भाष्यकृतोपसं
ख्यातं ननु संबंधसामान्यषष्ठ्यंते नापि तादृशप्रयोजनानानुपक्रमात् संबंधसामान्यषष्ठ्यास्थानेयोगत्वस्य स्वमतेनानुवादे पिप्र
वृत्त्यंगीकारेण तस्य दुर्वारत्वेति चिंत्यमेतत् ऐनेयः पचेद्रूइत्यादौ तु न दोषः अकृतव्यूहपरिभाषया ना नुचो निर्वृत्यात तयोः कर्त्तव्ययोः
स्थानिवद्भावप्रवृत्तेः स्युसंगतत्वादित्याहुः वतिघटितान्यातिदेशानामिति वतिघटितानामचः परस्मिन्नित्येतस्मादन्येषां स्थानि
वदादेशः अंतादिवच्चेत्यादीनामित्यर्थः अन्यग्रहणाच्चेदं परस्मिन्नित्यस्य त्रिपाद्यां प्रवृत्त्यर्थं इति पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्संदिस्यार्थ
तः सिद्धिरुक्ता यद्यपि एवं सति तत्पदे चारितार्थ्यं दुर्निरूपं तथापि द्विर्वचनादिग्रहणं पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्येतस्यैकदेशानुवा
द इतीहतास्वयं यद्वा अन्यातिदेशानां त्रिपाद्यां सर्वथा प्रवृत्तिरचः परस्मिन्नित्येतस्य तु क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचित्प्रवृत्तिरपि तेन तस्यादो
षइ तिवचनस्यापि संग्रहः क्वचित्प्रवृत्तिसंभवनानिराकरणार्थं च द्विर्वचनादिग्रहणस्य चारितार्थ्यमित्याहुः नस्वं नेति ॥
वस्तुतो सत्तां ज्ञोतरत्यत्र सत्पदस्य विशेषणात् सत्त्वे तस्य पदस्यालोंत्यस्य ज्ञशिसार्थे न सिद्धं तद्ग्रहणात् पदांतस्ये नतसं
व सत्तो न ञ्शु भवति न तल्लोपे कृते पदांतस्यापीत्यर्थस्य कोडीकाराज्जश्त्वप्राप्तिर्न ... तत्र कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावनिषेधो नापि पू
ति र्वत्रासिद्धे चैवं यत्र तु पूर्वत्रासिद्धं प्राप्तं यथा वेतस्वानित्यत्र रुत्वत्वं प्राग्गुत्वरीत्या संयोगादिलोपादिविवकार्ये कालपक्षे त्रिपाद्याम पि
पि अचः परस्मिन्नित्येतत्प्रवृत्तिसंभावनया तन्निषेध पविचार्यपदेतः पदांतर इति सप्तमीसमासाभ्युपगमे नानिषेधो भा भ
ता षे उत्तर इति दिव इति लक्ष्यं इति अस्मिन्पक्षे स्थानिवत्सूत्रस्य त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तौ तापरं भो भगो इति सूत्रे ऽ ग्रहणं क्लिस

ऽनीयस्य नैपादिकत्वेन स्थानिवत्सूत्रदृष्ट्या सिद्धत्वात् स्थानिवत्ता प्रवृत्तौ यत्सा प्राप्तेः देवाः सन्तीत्यादेः सिद्धेरिति बोध्यं अवर्जनीयत्वेनेति।
विषयसन्निधाने ज्ञानं मे माजायतामिति छायासत्त्वामपि तदभावस्य कर्तुमशक्यत्वेनेत्यर्थः एकस्य द्वित्वे परस्येति यकारादेरित्यर्थः इति
सार्थकमिति अचइत्य नुवृत्तिं शाकटायनग्रहणस्य च पूजार्थताम्भिप्रेत्येदमुक्तं यद्वा विकल्पार्थत्वेपि न ग्रोननुवृत्तिरुभयत्र विभाषा चे
त्याशयः परिभाषया लक्ष्यमिति परिभाषार्थस्तु यस्मिन् सम्प्रत्यये ऽत्र रूपग्रहणस्य समस्तार्थनिमित्तताग्रहस्य करणोर्थो
वृत्तिकरणे विशेषणे यो विधिः स तदादौ बोद्धव्यः। इति विशेषस्तु परिभाषाप्रदीपार्चिषि द्रष्टव्यः नयुक्तमिति आचार्यपारंपर्यात्
शिष्याणामनुक्रमणे नैव सूत्रतद्व्याख्यार्थयोरध्यपनता सर्वपर्यालोचने प्रायशो दृष्टे अतएव मध्येपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते
नोत्तरान्नित्यादेरन्ति संभवइतितु कैयटोपाध्यायानामाशयः निमित्तत्वबाध इति तथा च लोपो व्योरित्यस्य चकारे परतो ऽप्रवृत्त्या वां
तइति निर्देशासंगतिरिति भावः निमित्तत्वानाक्रान्तइति वकारभिन्ने रेफादावित्यर्थः अन्यथा रच्छीत्ये चवदेदिति वृहच्छेखरोक्तं
तु नयुक्तं भवेवेत्यादौ इय् यकारस्य चकारे परतो लोपानापत्तेः विधेयविषय इति इदमभ्युच्चयमात्रं वस्तुतस्तत्रयावत्प्रामत्वाद्वि
धेयं न त्वग्निर्दग्धं दहतीति प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन रतं परं वृयेदोत्यो वेकद्वित्रिविधीनां काव्यमीमांसकैः रत्नत्वेन प्रकृतयऽ इवन तदर्था
नामप्यस्ति तत्तद्वकारस्य विशेषशब्देन काप्यसिनोधनात् अत एव वृहाभ्यामिति विशेषतः श्रुतेन निमित्तभावेन तयोः कार्यित्वबाध
इति भाष्येउक्तं स्पष्टं चेदं धातुंश इति प्रतीके मनोरमा शब्दरत्नयोः विस्तरस्तु परिभाषाप्रदीपार्चिषि द्रष्टव्यः नपदान्तसूत्रे कर्मसाधनो
विधिशब्दः स्थानषष्ठ्यासमास इति पक्षमभ्युपगम्य वृष्टइत्यत्र निषेधाप्रवृत्तिमाह किंचिदिति स्पष्टमिति भावसाधनो विधिशब्दाश्र

येन

यणोऽनस्यानित्यत्वतरुः प्राप्नोतीत्याशंक्य ननु चैवं विज्ञापयते युः संप्रतिपद्यंतऽइतिभाष्यं तत्र किमपेक्षयासंप्रतीयतः वैयर्थ्यआह स्थानिव
त्वनिषेधात् विनायः सिद्धः पदांतस्तस्य विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधोयथा कानिसंतिकौस्तऽइति इत्यनुस्वारः स्थानिवत्त्वनिषेधाद्विनापदांत
त्वेनास्ति दूरऽइति भवत्येवस्थानिवद्भावस्य पदांतत्वात् सैयसत्वाभावऽइति वृक्षस्वादेन इंभिधानमेवऽइति लण्सूत्रभाष्येनपदांताः परेणः
संतीतिपाठः ननु चेदमस्ति कर्तृ इति तदुत्तरभाष्यात् परागुदाहरणासद्भावस्य प्रदर्शनाच्चिंत्यमेतत् भोभगोऽइतिसूत्रस्थभाष्यत्वासर्यैव
संतीतिपाठः ननु चेदमस्तिकर्तृ
तीनंतु परिभाषाप्रदीपार्चिषि विस्तरेणनिरूपितं वाक्यसंस्कारपक्षेपीति अयंभावः यद्यपि अस्मिन्नपि पक्षे विरोधाभावेन सर्वशास्त्रा
णांयुगपत्प्रवृत्याद्विभावस्याकारस्मवधाने सत्वात् स्थानिभूताच्चः पूर्वत्वेनदृष्टस्यैकारस्य यणोविधानात् स्थानिवत्वाप्राप्त्यनिषेधोन
प्राप्नोतितथापिश्रुतवर्णक्रमात् एवसंस्कारकल्पनमंतरंगत्वात् अत्रचपदांतग्रहणस्येतदुदाहरणपरंभाष्यमपिमानमित्याहुः हलंता
श्चेतिसूत्रेभाष्येति तत्राहएवमुक्तं हलंताच्चेत्ययुक्तोयंनिर्देशः कथंहिनामेको हलंतःस्यात् अन्यस्यान्यऽइति व्याख्यातंचप्रदीपे अन्यास्या
यत्त्वेनास्यंतभेदमनयोर्दर्शयतीति आदेशानेच रलपराऽइति वृद्धिरादैजित्योदैच् अरलदेङ्गुणः इत्यत्रऽउरण्रपरऽइत्यादीतिभावः किं
त्वेवंसतिअनेवरेपत्लकारपरोच्चारणाद्यपेक्षे सूत्रकरणेऽपिगौरवमितिचिंत्यं आपन्नण्णधामीतिरिति अत्रेदितियथाश्रुतेईत्संतीतिनसिद्धे
त्वेवंसतिअनेवरेपत्लकारपरोच्चारणाद्यपेक्षे सूत्रकरणेगौरवमितिचिंत्यः इदितियथाश्रुतपाठेदोषभावात्
नुत्त्रैधंसिरिपरेक्रियमाणे आपन्नपोरीसतीसिध्यतऽइतिभावः भृज्जामिदितस्योपन्यासः चिंत्यः नत्र्यभुदूपठितायुचोघंकर्तुमुचितं भाष्या
रपरपाठे पिहलादिःशेषोभविष्यतिरेफोच्चारणसामर्थ्यात् नभविष्यतिचेत्तर्हिमापा ठीरपरः फलविशेषप्रवृत्तेरितितदनंतरंजश्त्वप्रवृत्तेरित्यत्रहेतुःप्रदर्शनमिदं कुञ्चिरिति प्रक्रियाप्रकाशस्
त्वन्यतऽइति अत्रयद्वक्तव्यंतदुक्तंप्राग्

या

५५

॥२३॥

स्मतमिदं पूरणगुणेति निषेधात्समासत्वाभावादिति न साशयः संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशैस्तन्निषेधानित्यत्वज्ञापनात् दोषाभाव
इति तत्रास्वरेवसः व्याख्यानादिति नलूठ उपघात इतिभ्वादौ एकीयमतेन पठित इति भावः प्रसिद्धत्वादिति तेनवीगतीत्यत्र प्रश्लिष्ट
स्य न भाष्यस्वरस इति तत्राहि ओतोम्शसोरित्यत्राचीति अमीत्यनुवर्तते अमीत्येतदचीत्येतस्य विशेषणं अतस्तदादिविध्यप्रवृत्तेरेका
देशो वर्णाश्रय इत्युक्तं एजादावित्यर्थेपि निर्दिश्यमानपरिभाषया दोषाभाव इति परिभाषाप्रदीपार्चिषि विस्तरः वृद्धिर्भवत्येवेति शेष
नरहरिस्त्वेत्येधत्योरित्येवशब्दापानिर्देशमात्रेण पङ्लुक्व्यावृत्तौ सिद्धायां श्लिपापि सहितस्तन्निर्देशो व्यवहितत्वात्तरकैधते वृद्धिनि
मित्तताद्योतनार्थो ऽत उपधेयत इत्यादौ न वृद्धिरिदमवाक्षिप्रेत्यण्यं तस्य शब्दान्तरस्य मिह पुरस्कृतं माधवाचार्यैर्योरिति बुधमनोहरण्यां
व्याचष्टे अस्यां बीजमिति॥ क्षीरस्वामी तु राजेः पृथग्भ्राजिग्रहणं ज्ञापकं तु मनोरमायामुपपादितं शब्दरत्नोक्तदूषणानिराकरणेन
परिभाषाप्रदीपार्चिषि व्यवस्थापितं तत एव बोध्यं एकाजुत्तरपदत्वं भवत्येवेति पेरस्येकौ ते उत्तरपदत्वेना स्त्रीत्यतिदेशेन तदे
वानीयते न त्वेकाच्त्वमपि यथा ऽरुदितामित्यत्र वलादित्वमिति स्थानिवद्भावेनास्याप्यन्यथासिद्धेः प्रदीपकृत् प्रदर्शितोदाहरण
निराकरणावसरे हरदत्तमिश्रैरुपपादनाच्चिन्त्यमेतत् एतेनोत्तरपदत्वेन रूपेणोत्तरपदसंबन्धिस म [illegible] विशिष्णातिदेशं विना
दुर्लभमिति कथंचित् आशयकल्पनं केषांचित् प्रसृतं अयं सिद्धविस्मयं क्षिप्तं प्रदीपोद्देशेन हरदत्तेन दूषणं अप्राप्तमिहापाते
हेर्डं वन्यायतः कथं तथाहि एकादेशात्प्राग्यौ पूर्वपरौ तद्घटितसमुदायधर्मः इत्येकादेशोऽतिदिश्यते इत्युक्तसूत्रार्थमाश्रित्य हरदत्तो
नं दूषणं प्रवर्तते नत्विहैव प्रदीपकृतासौ सूत्रार्थ आश्रितः क्षीरयेणोऽस्यत्र इते वृद्देशो ततः प्राग्भागान्तेवयवस्यातिदिश्यत

सं

चा

इति तद्वृत्तेः एवं चकारमात्रे उत्तरपदत्वं सिद्धमिति न तदपेक्षा एकाच्त्वं तु तत्र नास्तीति तदर्थं अतिदेशोऽपेक्ष्यते न चैतत् स्थानिवद्भावात् ... मिति
तदाशयः न च वृक्षाविसादौ पराद्विवद्भावोऽर्थान्तरमपि तत्राश्रितमिति व्यापकत्वान्नदेव सर्वत्राश्रितेति तदवस्थो बदौ इति वाच्यं तथोक्तप्रकारे दोषा
भावात्॥ किंच वृक्षाविस्याद्युदाहरणस्य स्थानिवद्भावेनान्यसिद्धेः तदर्थमर्थान्तराश्रयणे प्रमाणाभावात् अनन्यसिद्धस्य क्षीरपेणेसा
घुदाहरणस्य सिद्धये तदुक्तार्थस्य प्रत्यासत्तिलभ्यस्य बलवत्त्वात् परादिभावस्य तर्हि मुख्योदाहरणं किं भविष्यतीति चेत् उपसर्गस्यायतावि
स्वत्रायति परस्योपसर्ग रेफस्य लकार इति पक्षे प्लायते पलायते तत्र लोकादेशे कृते ततः परभागावयवत्वं तस्यापि दिश्यते रेफस्यायतिपरत्वसंपा
दनार्थं अयति परस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लकार इति पक्षान्तरेणैकदेशविकृतन्यायेन यकारमात्रेऽयतित्वादेशात् ततः प्राग्भागे
तवद्भावात् उपसर्गत्वात् प्लायत इत्यादेरपि नास्यादिवद्भावोदाहरणत्वं तस्याप्याभ यते आयते इत्येकादेशं कृत्वा पश्चान्निरोधे तेनि
नायते दुलायते इत्यनयोस्तूदाहरणत्वं भविष्यति एकादेशे न व्यवधानादुपसर्गस्यायतिपरत्वाभावात् न चैवमादावानुमानिकादेशस्य
स्थानिवद्भावात् अन्यथासिद्धिः स्वशब्दघटितस्यामादेशो स्वत्वानतिदेशाचदर्शाति घटितस्यास्यादेशो यतिसौ देशाप्रवृत्तेस्तुल्यत्वादित्या
हुः लापकानुसरणं वा कर्तव्यमिति उभयथश्चैवस्यादीत्यादिः॥ एवमीदूतौ च सप्तम्यर्थे दाधाघ्वदाप् सूत्रभाष्याख्यावि त्वादि निर्देषु सं
योगांतसंयोगादिलोपादेर्दृष्टत्वान्नमुने योगविभागे तात्पर्यग्राहकत्वं त्रिपाद्यां बहिरंगपरिभाषादृष्ट्या सिद्धे बोधनान्नकाप्यनुपप
त्तिः अत एव बहिरंगपरिभाषायामप्रवृत्तौ युक्तिमुक्त्वा अतः किं अतो युक्तः परिहारो न वा बहिरंगलक्षणत्वादिति पूर्वरूपं कृत्वाऽबहिष्ट्याप्र
दर्शिताभगतानन्तु नयुक्तं नेनः पृथगुपादानस्यैतं तयद्व्याख्यात् प्रदीपकारः यदा तु लक्ष्यदर्शनवशात् बहिरंगपरिभाषाश्रीयते य

॥२४॥

थाचनैकेषु यदि इष्टतो व्यवस्थानतया युक्तत्वपरिहारो न वा बहिरंगलक्षणत्वात् इतीति लक्ष्यस्यानुमेयस्य नेति योगविभागस्य दर्शनं अनुमा
पकं यत् स समभ्यर्थे स्थारब्योः इत्यादिनिर्देशदृशादि इत्यर्थः ध्वनितं चेदं संयोगान्तलोप इति सूत्रे भाष्ये तदाह रलिंगति गत्यर्थो न दूषणं स्य पुष्टिरपि
तु भूषणस्य इत्याहुः सुबंतप्रकृतिके धाताविति इत्यर्थ इति ननु सुबंतधातौ वृगि स्यादाविति अर्थः। धातुप्रकृतित्वेनोक्तत्वेति सुपे आत्म न इत्यादिने
त्यर्थः उच्चारणे विशेषाभावेनेति व्यंजनानाम् अन्वयव्यतिरेकेण कालांतरं नास्तीति मतेनेदं वस्तुतस्तु तत्सूत्रे प्रामाण्यात् व्यंजनानामपि पृथक्का
लांतरमस्त्येवेति संस्कर्तें उदाहरणे वक्ष्यते मृतं गतम् इति मृडें रे भवो मार्त्तं इति व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता तु युक्ता मृते इ एष एतस्मिन् पदभूततो मार्त
ड इति व्यपदेश इति तन्निर्वचनस्य भागवते प्रदर्शितत्वात् मृते अचेतने एषः सूर्यो वैराज [illegible] रूपेण यस्मात् प्रविष्ट इति व्याख्याचष्टे श्रीधरः
अंडं ब्रह्मांडं महाभारते मोक्षधर्मेषु बुधशापवशाद् दितेः उदरस्थितो गर्भो निश्चेतनो ममार बहिर्निसृतस्तु पश्चाच्चैतन्यमवापेति मार्तंडप
द व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता मृडें डेजातो मृत्यांजातः इत्यर्थ इति तद्व्याख्यातारः पतंजल्युक्तेरिति पतंजलिप्रणीतयोगसूत्ररूपत्वात् तस्यतथात्वं
शब्दज्ञानमनुपश्चात् पतति जायते शब्दश्रवणानंतरं यज्ज्ञापत इत्यर्थः शब्दज्ञानानुपातित्वेन न भ्रमव्यावृत्तिः वस्तुशून्यः इत्यनेन तु प्रमा
याः इत शब्दस्य लोप इति एवं तु शकंध्वादिगणे अस्य पाठे प्रयोजनं चिंत्यं तत् शब्दस्य लोप इति तु वक्तुमुचितं तत्रैव तत्परिभाषाप्रवृत्तिस्वीका
रिति एते नौ तोष्ठयोः समासे वेत्यत्र समासग्रहणस्य वैयर्थ्यशंका। प्रत्युक्ता प्रयोगसिद्धिरिति दंतोष्ठमिति तु तत्र प्रचुरः पाठः तत्रकृतपर
रूपात् पतञ्जलय इत्यस्माद् उपदर्शितप्रकारेण च काचिदुपपत्तिः बलवत्त्वे प्रयोजनकता दर्शनेनेति वस्तुतस्तु अंतरंगन्यायमूलत्वं प्रति
पदविधेर्बलवत्त्वमिति परिभाषाप्रदीपार्चिः प्रदर्शितरीत्यनुसरणे नास्ति दोषस्याति[illegible]संभव इति बोध्यं अनुकरणत्वेति न चैवं अ

तु

रा.प.
२४

स्वर

नुकरणस्येति व्यर्थं तदभावे प्ग्रदंताद्युच्चारितात्व्यनतशब्द एव स्यादिति भावः फलकल्पनाभिनिवेशास्त्विति इति तस्येत्यंशस्यान्वय शिष्
ते एवं टंगितिरसादौ पररूपं अंतस्य भवतीत्येवंरूपस्त्यर्थः ननु द्विस्तग्रहणं अधीयानविदुषाः पृथक्ग्रहणार्थं अन्यथा यस्तदधीते वेदयत
नैव स्यात् इति वृत्तिकारादिभिर्द्विस्तग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं एवेत्यत आह छलदवधानमित्यादि पाठादवस्त्वमिति स्वतंत्रऋकारलृकाराभ्याम
नयोर्ग्रहणं तु न भवति तयोर्विवृतत्वात् अनयोश्चेषत्स्पृष्टत्वात् प्रयत्नभेदात् अनयोरट्टु तृतीयमात्रमिति मते प्लुतालो जितिमाष्योक्त
योगेनपर्ठकालः सएवासंसर्को भवतीत्यर्थः तेन संज्ञानिषेधादिति भावः उत्तरस्य साधुत्वमिति॥ व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भा
वः ननु भाष्यसूत्रारिगणितातिरिक्ता व्यवस्थितविभाषा न संतीत्यत आह॥ अतएव वार्तिकेइति तथा भाष्यतात्पर्यविषयाणामपि व्यवस्थि
तविभाषात्वमिष्यत इति भावः वार्तिकस्यपैव्या पत्तिरिति पर्यष्वे तृतीयमात्रत्वपक्षे पिनास्ति वार्तिकस्य वैयर्थ्यं तथाप्लुताल्सा भावा
त् अनयोर्दीर्घसंज्ञा न स्यात् तदर्थमपि यत्नांतराश्रयणे गौरवं स्यादतो॥ द्विमात्रमीषत्स्पृष्टत्वमिपक्षो गीकृतः देवत्रातइति नुदतिसोंद
त्रेति न संसंज्ञायां न भवति गलइति अचि भोविभेति लक्ष प्राण्यंगे नित्यं इति योगे इति लक्षणाहेतोः क्रियायाः इति शानृशानचू विधिः इतीति
पलायते वर्षतीति धावति प्रयोगेन संज्ञितत्र तइति शाच्छोरन्यतरस्यामिति निष्ठायांत्रते नित्यं मिश्च इति एकस्मिन् विषये न विकल्प्यंते
किंतु विषयभेदेन अपदांतादाविति गोर्पाविसादे आदिपदाद्गाण्श्व इति समासादिर्गृह्यते एतेनेति पदांतग्रहणानुवृत्त्या आछे दिप्या
देर्याविवर्तनेनेत्यर्थः रत्नपासमिति नचान्योमवश्यवत् व्ययोत्पुनर्वाच्छं दिसादेर्याइति सिद्धौ पदांतग्रहणानुवृत्तिगौरवग्रस्तेतिवाच्यं अनं
नरस्येति न्यायेन पररूपमात्रबाधकत्वात् पुनर्विधानार्थचकारस्येत्याशयात् उपलक्षणमिति आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्येविप्रोभिवादने
यार्तिकारंभपक्षे पररूपस्येव प्रतिषेधात... [illegible]

स्त्र ति ष्पी र्थे आ स्य ति

॥२५॥

नि तियनूक्तेरितिभावः तर्ह्येधीप्रयोगे किंमूलं इति चेन्न मनुक्तौभवेत्यर्थस्यार्थपरत्वेन व्याख्यानात् तत्रापि किं गमकमिति चेदायुष्मान् एधीति प्र

त्युदाहरणमित्यवेतिबोध्यं स्मृतिषु प्रसिद्धेति असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम [illegible] परिकीर्तयेदिति मनूक्तौ नामेत्यस्य योगेनोपलक्षणतादि

[illegible] ... पदत्वस्या पदसा [illegible] भावादभ

तिभावः केवलाभ्यामपिताभ्यां संबोधनदर्शनेनोत आगच्छ हे देवदत्तेत्यादौ न चैवं स्वसमभिव्याहृतपदार्थस्य पदसा [illegible] तथा चलं

योद्योतकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं स्वघटितवाक्यार्थान्वययोग्य पदार्थोपेक्षत्वरूपस्य द्योतकत्वस्यात्र विवक्षितत्वात् द्योतकत्वं यथा प्रादेशाविमाय परिलि

विकृ स्य हे ईत्यस्य संबोधनपदार्थाक्षेपकत्वात् प्रादेशं परिलीखतीत्यत्रैव विमानं क्रियाक्षेपकत्वात् द्योतकत्वं यथा प्रादेशाविमाय परिलि ... इति वाच्यं तदभावे हैहे ग्रहणस्या त

स्वती स्यर्थालब्धस्यार्थः हैहेंलत्वे चेत्सिद्धे इति न च वा क्वस्यटेरित्यधिकारात् अ[illegible]त्वस्य वैयर्थ्यं इति वाच्यं तदभावे हैहेग्रहणस्यान

रवतीस्यर्थालब्धस्यार्थः हैहेलत्वेसेचेसिद्धे इति न च वा क्यस्य टेरित्यधिकारात् अ[illegible]त्वस्य वैयर्थ्यं स्यात् प्रुन

नर्थकतापातात् ततः किमिति चेन्नियमार्थता न स्यात् इति [illegible] हे रामेत्यादौ हूयमानार्थकान्त्यपदटेः प्लुतेन समावेशः स्यात् पुन

वाक्यान्तयोर्हैहे इत्यत्र प्लुतसिद्धेः नर्थकतापातात् ततः किमिति चेन्नियमार्थतानस्यात् अथवा हैहयोः संबोधिहूयमानार्थकानंत्यपदस्यापि प्लुतार्थस्या

हैहे किमर्थं स्यादिति चेदप्रतिपत्तिजनकमेवस्यादिति भावकृतलं अथवा हैहयोरित्येकोयोगो विध्यर्थः हैहेप्रयोग इति योगान्तरे [illegible] च हैहयो

यो हैहे किमर्थस्यादिति चेदप्रतिपत्तिजनकमेव स्यादिति भावः सतीतु प्रयोगग्रहणे हैहयोरित्येकोयोगो विध्यर्थः हैहेप्रयोग इति योगान्तरे च हैहयो

रिति रामहे इत्यादौ प्लुतसमावेशः स्यात् सतीतु प्रयोगग्रहणे हैहयोरित्येकोयोगोऽनर्थकः हैहयोः प्लुतार्थत्वाभावे

दिति रामहे इत्यादौ प्लुतसमावेशः स्यात् सतीतु प्रयोगग्रहणे हैहयोरिति सकलेष्टसिद्धिरित्याशयः अन्यथेति प्रयोगग्रहणस्यानर्थकहैहयोः प्लुतार्थत्वाभावे

रित्यस्यानुवृत्त्या नंत्ययोस्तयोरेव प्लुत इति सकलेष्टसिद्धिरित्याशयः अन्यथेति प्रयोगग्रहणस्यानर्थकत्वे सत्यपि प्रयोगः तयोश्चाप्लुतसिद्धिरिति भावः अप्रासे

इत्यर्थः तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति सतितु प्रयोगग्रहणेन सामर्थ्यादानर्थक्ये सत्यपि प्रयोगः तयोश्चाप्लुतसिद्धिरिति भावः एतच्च येविषयमेवेदं इति प्रत्यभिवा

विध्यर्थमिति अन्यथा रामहे २ इत्यादौ सामर्थ्याद्नंत्यस्यापि हूयमानार्थकस्यैवस्यादिति भावः एतच्च येविषयमेवेदं इति प्रत्यभिवा

निष्पार्थः

ना प
२५

प्लुतस्यकृतासिद्धत्वं
सिद्धः प्लुतस्यासंभवि तु

देश्व३ दूराद्धूते च है३ हे प्रयोगे हैहयो रित्येतत्त्रयविषयमित्यर्थः वृत्तौ स्पष्टमिति प्रत्यभिवादे भ्व३ दूराद्धूते इत्यादिना यः प्लुतो विहितस्त
स्यैवायं स्थानिविशेष उच्यत इति हितञ्जोत्त न न्वेवं स्यादात्ते प्लुते प्लुते ऽ परस्मिन्नुदात्तं पदं इत्यस्य प्रवृत्त्या समावेशो दुर्लभो त आह अ
नुदात्तं पदमिति त्रिपाद्यां न प्रवर्तत इति सपादसप्ताध्यायी स्थानुदात्तं पदमित्येतन्नु त्रिपाद्या असिद्धत्वादिति भावः इति वदे रि
ति। एवं प्लुतनिषेधस्य त्रिपादीस्थत्वेनासिद्धत्वात् प्लुतप्रगृह्या इति प्रकृतिभावे सन्धिकार्यं न स्यात् प्लुतनिषेधस्य तु श्रव
णार्थं स्यात् सुश्लोकं इति तिन च प्रसक्तस्य प्लुतस्यानेन निषेधेन लुप्तस्य निवृत्तिरिति हप्लुतावत्त्व लक्ष्ये न प्रवृत्तः कु
तस्त्वदातत्त्वप्रयुक्तः प्रकृतिभाव इति वाच्यं॥ प्रसक्तनिषेधे पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रबाधप्रसंगात् त्रैपादिके बाधकशास्त्रेण
जातनिवृत्तेरेव सति संभवे न तु योग्यत्वात् जातस्य निवृत्तिकल्पने गौरवं तुपास्मिन् निषादस्थपत्यधिकरणरीत्या फलमुख
त्वात् अदृष्टं अत एव रामात् इत्यत्र जश्त्वं वा स्यान्न इति साधनं सिद्धं तः जश्त्वमित्यस्य बाधित इति शेषप्रकरणेन तत्र करिष्यमाणं व्या
ख्यानं तु निर्युक्तिकं कुरुत्तमु इत्यादौ जश्त्वाप्रवृत्तिप्रसंगश्च तस्य च ज्ञापकं चात्र वत्करणमेव अन्यथा तद्रीत्यानोपस्थितत्वस्यैव वक्त
व्ये ऽ प्लुत इत्युक्ते प्लुतसादृश्यविधानार्थाभविष्यतीति तत्करणं व्यर्थमेव स्यादिति चिंत्यमेतत् यद्यप्यप्लुत इति प्लुतसदृशविधाने
प्लुतसंज्ञा ने दीर्घे न भवितव्यं प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्लुतनिषेधे ह्रस्वेन भाव्यं तथापि सरूपैकादेशो नास्ति तत्र फले विशेष इति न तत्र निर्भरः
प्लुतः इति भाव इति न चैवमपि प्लुतस्यासिद्धत्वात् पूर्वमेव प्रगृह्यसंज्ञायां ततः प्लुते त्रिमात्रं यथोद्देशपक्षे द्विमात्रत्वेन पश्यत्या अपि
संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावेनात्विधित्वात् स्थानिवद्भावस्य दुर्लभत्वेन वाग्नी इ इत्यादौ प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावो दुर्लभ एवेति वाच्यं॥

जा

॥२६॥

अंतरंगत्वात्प्रवृत्तस्य प्रागेव प्रवृत्तेः यथोद्देशपक्षे षाष्ठपरिभाषादृष्ट्या त्रिपाद्याः असिद्धत्वेपि लोकन्यायसिद्धांतरंगबलवत्त्वस्य त्रिपाद्या
मप्रवृत्तौ हेत्वभावस्य परिभाषाप्रदीपार्चिषि विस्तरेण निरूपणात् षाष्ठपरिभाषायाः अपि यथा त्रिपाद्यां प्रवृत्तिस्तथा न्तं प्राक्॥

व्य प्र अप्रत्यये टाविति नसमासप्रत्ययमिति भावः इत्यन्ये इति वस्तुतः पूर्वविप्रतिषेधकल्पने गौरवप्रसंगात् अनुपस्थितार्थमिति भाष्यस्य ते
पी दर्थमैवस्य अर्थ उचितः तत्र ईग्रहणेन नार्थः अविशेषेण चाक्रवर्मणस्येत्यादि तदनंतरभाष्ये चाविशेषेणेत्यस्य स्थान्यंशे निमित्तांशे
ण चाविशेषेणेत्यर्थात् अप्रुतवच्चाक्रवर्मस्येति तावत्सूत्रस्यक्रणासूचनात् उपस्थितत्वं स्यांशस्यापि स्विग्रहणवत् आनंत्यसूचनात् फले विशे
रद स पाभावेन कैयटमतं स्पष्टनिवृत्तावुत्तरसाहुः ननु शब्दस्योद्देशसमर्पकत्वमुद्देश्यस्य चाप्रुतवदित्याद्येयोगरूपता सूत्ररूपता चोभयथा
पीयमिति स्त्रीलिंगनिर्देशोनुपपन्नः तत्राह॥ उद्देश्येति अ तत्ताव तोरणाविति सूत्रे कर्मीकारं परामर्शो पितत्च्छब्दः सकृन्नेति
वाक्ये विधीयमानकर्तृलिंगभाग् भवतिरत्याहुः नन्वनाङिति पर्युदासात् अर्थवत्त्वेनैव चसारद्यग्रहणात्केवलस्य प्रत्ययस्य प्रयो
गाभावात् आनर्थक्यात् चकारादेस्तत्र न दोषोतआह प्रत्ययस्येति न च स्वातंत्र्येण प्रयोगार्हत्वरूपमर्थवत्त्वं पर्युदासेन लभ्यं आउनेनि
पात त्वेन द्योतकत्वात्स्वातंत्र्येण प्रयोगाभावात् उक्तरूपार्थवत्त्वस्यैव गृहीतुमुचितत्वात् एतेन चयोग्रहणोर्थवत् ग्रहणपरिभाषाया
अप्रवृत्तेः प्रत्ययार्थवत्त्वादि विचारो व्यर्थ इति परास्तं औचित्यादिति पर्युदासादेवाउः सदृशानुरूपनिपातलाभे तद्ग्रहणमन्यत्र
वर्णग्रहणे जातिग्रहणेतापकमिति भाष्य संगतिः न चैवमाह उआहोइत्याद्योदंतनिपातसमूहाभ्युपगमात् तत्र निपा
तत्वं निरस्य तत्र निपात एकाच् इत्येव सिद्धेऽओत् इत्यनर्थकं मिसाङ्ग्यआउओ इत्यत्र पूर्वांतवत्भावात् अनाङिति प्रतिषेधे प्रा

अत एव

श्चि

ते प्रसिद्धार्थो यमारंभ इति भाष्यविरोधः स्वत आउ॰ भिन्नस्य प्रयुक्तकार्यस्य प्रगृह्यत्वस्य पूर्वान्तवद्भावात् अतिदिश्यमानाउ॰त्वविरोधित्वा

त् अप्रवृत्तावपि परादिवद्भावात् उकारग्रहणेन ग्रहणोऽत्र वृत्ते निष्प्रत्यूहत्वादिति वाच्यं तस्य भाष्यस्यैव दृश्युक्तिः स्यात् अत एव गोमवदि

त्यादौ प्रगृह्यसंज्ञावारणायोतश्च प्रतिषेध इति वार्त्तिककृता वचनमारब्धं भाष्यकृता च गौणमुख्यन्यायेन प्रत्याख्यातं संगच्छतीत्याहुः

अभिति अव्ययीभावत्वेन क्लीबत्वान्नपुंसकह्रस्वे रूपं प्रगृह्यत्वस्य नेति तत्फलं तु अंरतः एतदृश्यत्र प्रतिभावो नेतिभावः अतिरे श्रेख

भावसिद्धत्वादिति नच परादिवद्भावादाउ॰ भिन्नत्वग्रहः उभयत आश्रयणे नान्तादिवद्भावविरहादिति संक्षेपः स्पष्टार्थमिति अन्यथा आउ॰ भि

न्नार्थवन्निपात ॰ त्वेनापि सादृश्यग्रहणे कमीभिदुरस्यानर्थकोकारे प्रगृह्यत्वानापत्तिरिति भावः अच्समुदायग्रहणाभावे सिद्धेरिति अनाकृति

पर्युदासादजन्तनिपातस्य प्रदेशे [उञ्] ॰ इत्यादेरपि ग्रहणाभावे सिद्धेरिति बोध्यं एतेन एकग्रहणस्य स्पष्टार्थत्वोक्तिरनास्थेय युक्तं भवति तदीह

एकग्रहणफलं बोध्यमिति अर्थवद्ग्रहणपरिभाषामूलिकाया गौणमुख्यपरिभाषाया विशिष्टरूपोपादानविषयत्वौचित्यात् ते प्रगृह्यसं

ज्ञावारणाय ओदिति सूत्रे तस्याः प्रवृत्तये विशिष्ट रूपोपादानमस्तीति वक्तव्यं तच्च कीदृशमित्याशङ्कायामाह निपातस्येत्यादि तथा च यथान्म

हलत इत्यादौ महत इत्यादि विशिष्टानुपूर्व्यवच्छेदेन विशिष्टं रूपं साक्षादुपादीय ते एवमिहापि निपातपदोपस्थितं चेत्यादिविशिष्टं रूपमुपादी

यते ॰ एवेति परिभाषाप्रवृत्तिरक्षतेति भावः अनित्यत्वादिति अयमभ्युपगमवादः वस्तुतस्तु साक्षादेकदेशद्वारा वा विशिष्टरूपोपादा

ने गौणमुख्यन्यायप्रवृत्तिः निपातपदोपस्थितत्वादीनां तु न तथात्वमिति अव्ययसंज्ञाविषयेन तस्य वृत्तिः प्रगृह्यसंज्ञायां सोदंतरस्येत तदेवं वि

शिष्टरूपोपादानमिति ज्ञातेन दोषः अत एव गौर्वाहीक मान येत्यादौ णित्सात्वयोरप्रवृत्तिः गौणमुख्यन्यायेन प्राप्तपदकार्यविषयत्वाभ्यु

कोणंगावाही

त्व

ष्ट

र डि

ष्यं

॥२७॥

पगमेन निवारितात्कैयटोपाध्यायैः एवं च गौणलाक्षणिकत्वादिशब्दे त्वपादेशादिप्रवर्तत एव न चैवं संज्ञाऽदिशब्दे पितत्वप्रसंग इति वाच्यं अ
भिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायेन तद्धारणात् गौणमुख्यपरिभाषायां गौणलाक्षणिकस्वरूपगौणत्वस्य ग्रहणेन सर्वनामस्थानप्रकरणे वक्ष्य
माणरीत्या च प्रातिपदिककार्ये पितत्वप्रसंगीकारात् ततस्तस्य भेदात् उभयोरपृथग्वत् परिभाषामूलकत्वाच्च गौरवात् न चैवं संज्ञाभ्यु
रादेशः उः सौसादीनामप्रसंगः अदंतादिश्चैवं विशिष्टरूपोपादानस्य तन्त्रसत्वादिति वाच्यं विशिष्टानुपूर्व्यवच्छेदेन विशिष्टरूपोपादान एव
प्रवृत्तेरभ्युपगमात् इदमपि गौणमुख्यन्यायात् तस्य पृथक्त्वे मूलमिति परिभाषाप्रदीपार्चिषि विस्तरेण निरूपितं निरर्थकनिपा
तेषु अव्ययसंज्ञाप्रवृत्तिस्तु तत्रपाठसामर्थ्यादेवेति दिक् अगतिकगतिरिति न चैवं लुनाति पुनातिप्रभृतीनां विचि गुणे एङ्ह्रस्वादिति
संबुद्धिलोपे लोप इति पोइतौ दोत्यौ व्याप्तिः ओकारस्य संबुद्धिनिमित्तकत्वाभावात् न च गोतो णिदित्यत्र गकारस्याविवक्षितत्वात् णिद्
कृ वेरद्धौ चेलोपौ शिश्येवतत्रैषाते [illegible] लाक्षणिकौकारे तत्प्रवृत्तेः न वर्णग्रहणेष्विति
निषेधस्तु वर्णप्राधान्ये विषयः अत एवादोभवदित्यादौ औङ्श्येनन्द्यस्त्रामा प्रगृह्यसंज्ञालक्षणा प्रतिपदोक्तपरिभाषया वारिता भाष्ये
इति वाच्यं अचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्यविरोधेन तदभिधानस्योपाध्यायैः प्रदर्शितत्वात् इदं तु स्यात् संबुद्धिग्रहणमेवेह किमर्थमिति ॥२
नाहंसारो परत्वाद्विकल्पाभावार्थं तदित्स्मिनोरमोतिर्युक्ता औदिति नित्यसंज्ञायाः पदांतरनिरपेक्षत्वेनांतरंगत्वात् न च कार्यकालप
क्षे प[दां]तरवृत्त्यनपेक्षप्रवृत्तिभावेनैकवाक्यत्वादुभयोः साम्यमिति वाच्यं एवमपि पदांतरवृत्त्यनुमात्रापेक्षनित्यसंज्ञातस्तद्वदिति तेल्लिङा
बसापेक्षविकल्पस्य नहिरंगत्वात् विकल्पप्रवृत्तौ पुनः प्रसंगविज्ञानाभावसिद्धांतस्या चश्चेति सूत्रे प्रदीपदर्शितस्य परिभाषाप्र

परत्वात्

ओ ये

दीर्घादिविधिपरिक्षतत्वादिति अत्राहुः निपातपदाननुवृत्तेरूर्हसंबुद्धिग्रहणमिति तदभावे हि तदनुवृत्त्या होरितीत्यादावेव विकल्पापत्तिरि
ति अत्र शाब्द रत्नकृता निपातपदसंबद्धेनैव ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे ओच्छाकल्यस्यैतावनार्षेरतिन्यासे न पुनरोर्ग्रहणं निमित्तम
न्निपातपदनिवृत्तौ संबुद्धिग्रहणं वैचित्र्यार्थमिति अत्र वदंति स्वरादिपठिते मिथोरतीत्यत्रैवं सति विकल्पापत्तिरिति अत्रायं शाब्द
रत्नकृदाशयः पुनरो ग्रहणात् निपातभिन्नस्यैव प्रतिपदोक्तभिन्नस्याप्योकारस्य ग्रहणात् ओरित्यत्रादोष इति किंत्वेवं व्याख्यानेप्र भि
माणमपश्यता भगवतो सूत्रकारेणेह संबुद्धिग्रहणं कृतमिति ससं निपात एवेति ननु कृत संप्रसारणो वेञ् धातुरिति भावः तदभावे
प्यस्य तादर्थ्यादिति शाकल्यादितरित्नमते प्रगृह्य लुम् ओ नेत्यर्थेना स्वर्यादिस्यर्थः

स्पष्टमेव लभ्यत इति योग
विभागाभावपक्षे शाकल्यमते ऊँ इति रूपं सिद्धमेवेति भतदंश अपूर्वविधानमेवं शाकल्यादितरित्नमते विंतीत्यस्या सिद्धत्वान्नं दीर्घो वि
पितथा समृद्धतीति शाकल्यमते न कदापि प्राप्तमिति तद्योगविभागस्य फलमिष्टं तत्र भाष्यात् स्पष्टमेव लभ्यत इति भावः यद्यपि नि
रनुबंधको कारमादाय ऊँ इतीत्यस्यासिद्धत्वाद्योगविभागो निरर्थकस्तथापि ऊँ इतीत्यतः सानुबंधकबोधस्यापीष्टत्वेन तदनापत्तिरिति नि
ति पूर्वकः उपाध्यायास्तु योगविभागस्य फलं वीति रूपमाहुः तथा ह्येकयोगे ऊञ इति श्रुतिसादेशो नैव संबध्यते न प्रगृह्यसंज्ञयेति सानिपात
एकाजिति निषेधे व जो भविष्यतीति शाकल्यश्रुत्यनुवृत्त्यादेशो विकल्पिते रूपद्वयेनैव भाव्यं ऊँ इति उ इतीति अत्र पक्षे ऊँ इतीत्यस्य शाकल्या
उ

॥२८॥

त

तिरिक्तमते सिद्धत्वेपि शाकल्यमते तदसिद्धिरिति तदपि योगविभागस्य फलं मुख्यफलं तु विनीत्यस्य सिद्धिरिति बोध्यं युक्तं चैतत् उद्धृतीत्यस्ये
वसिद्धिर्योगविभाग इति प्रागुपदर्शितमस्य भाष्याभिमतत्वे तु किमर्थो योगविभागः उक्तः प्रगृह्यसंज्ञार्थः उइतीत्येव ब्रूयादिति दिक् उञ इ
त्यनेन प्रगृह्यमित्यस्यानन्वयादाह उञो वाचकमिति प्रगृह्यपदस्य धर्मपरत्वलक्षणाप्रसंगात् गौरवमिति भावः तस्य कोयणीति न चादे
या शविधानसामर्थ्यात् यणभावः शास्त्रबाधकल्पनापेक्ष्य प्रगृह्यपदसंबंधस्यैव योग्यत्वादित्याशयात् यद्वक्ष्यति विधानसामर्थ्यात् प्रगृह्य या
पदसंबंध इति दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यापत्तिश्चेति असंहितायां तदुच्चारणस्य चारितार्थ्याच्चिंत्यमेतत् प्रगृह्यत्वसमादेशश्चेति उञ इति विभ
स क्तसूत्रेण प्रगृह्यमुद्दिश्य नेन्त्वादेश इत्यर्थः न्यायविदो वि रचोयन्निति प्रगृह्यस्य साक्षात् उद्देश्यसंबंधस्य कृत्स्नतया विधेयविशेषण
त्वे मानाभावो हि न्यायः प्रगृह्यमित्यस्य प्रथमांतसमानाधिकरणपदेनैवान्वयः पूर्वत्र इद ए इति तथैवेहापि न्याय इति तु विधेयविशे
षणवादिनामाशयः उपाध्यायास्तु प्रगृह्यपदमनुवर्त्य विभक्तिविपरिणामेन षष्ठ्यंतं तयाऽनुइत्यस्य विशेषणमिति व्याचक्षते त
न्मते वाक्यभेदकल्पनागौरवशंकापि नास्तीति विशेषः अणप्रत्याहार इति नधान्तुरिति भावः तपरत्वमसंदेहायेति इदमभेदकत्व
पक्षेतु पक्षे भेदकत्वं गुणानां तपुंक्तानां संज्ञाप्रवृत्त्यर्थं तपरकरणमीदूदेदित्यत्रेवेति बोध्यं इति केचिदिति हल्तोंतरा इति सूत्रोक्तरीत्या संताल
भंगापत्तेर्नैहकुलस्मृत्येति तु परमनिष्कर्षोऽत्र विवक्षितः ॥ इति संधिः ॥ स्तोरिति समाहारद्वंद्वः सौत्रं पुंस्त्वमिति प्राचीनव्याख्याने गो
रवं मत्वा व्याचष्टे लुप्तविभक्तिके भिन्ने पदे इति श्चु[ना ष्टु]नेति विनापि सहयोगं सहयुक्तेति तृतीयासहार्थश्च सहवारः एवं स्मिन् प्रयोगे द्व
योरवस्थितिरूपः सचाव्यवहितयोर्वर्णानां श्चिन्नत्वल भारिष्मिति निर्देशात् एवं ष्टुनेत्य[त्र]च तमउन्यतरस्यामिति निर्देशात् अ

ओच् बहुलं स्यसंस्काराननुबोधानमयू

राम
२८

55

अभिरेवोनानुकरणे स्फीत्वात्   सामनार्थत्वा...

तोयोगइतिवृत्तेः परिष्कारमाह संयोगइति तदर्थइति तेनयाज्ञा ... सिध्येति पदस्यैतस्य संबंधेतु पदांतयोस्सकारतवर्गयोरित्यर्थोपसानदो
षइतिभावः वैचित्र्यार्थमिति अश्नुचत्वेयोः प्रवृत्तिमंतरेणापि सज्ञिदित्यादेः सिद्धिरितीह वैचित्र्यं तिवक्षितं निर्देशात्सप्रसारणाभा
त्त वइति नचततएवतापकोश्रुताभावस्यापि सिद्धेः शादितित्यर्थमेवेतिवाच्यं विभ्रंशस्यर्थसादित्याशया तु स्पष्टार्थमिति अदासहवर्तमानः
सादावेसाह सिद्धइ ईश्वादेशोभूतएकदेशविकृतन्यायेन यत्रटवर्गत्वपदंतत्रैवस्यान्नतु षट् संतरस्यादावपि नचतदंतविधिः प्रातिपदिकांतस्यसंयोगां
तस्येत्यंतग्रहणात् त्रिपाद्यांपरग्रहणे प्रायेणातदभावकल्पनात् पयस्थितिः पृथक् स्फुतेस्यादौ स्कोर्लोपाभावस्यतत्फलत्वात् उमोन्ह
स्वादिसादो क्वचित्तदंतविधिकल्पनेपि प्रवृत्ते तत्सद्भावे प्रमाणाभाव इतिहि स्पष्टार्थः इदमपीतंग्रहणमुक्तार्थेतापकं इत्यपिवदंति पृथ
क्गपदेइति नत्वकर्मधारयः दिक्संख्येसंज्ञायामिति नियमादितिभावः वत्वयोरपि प्रवृत्तेरिति वृक्ष वृकमत्तु नमनु मित्यादावितिबो
ध्यं पुनरुक्तिसंभवादेवनेति अपरेतुपारेगंगात् गेहात्स्थंमितरेभान् ब्राह्मणानामंत्रयेत्युक्ते यो यो पुत्रगृहेस्थाने नवयस्कस्थविरतम
लेनक्षितिति तत्तस्मात्तरत्तो गेहादामंत्रणं विधीयमा नगृहांतरेस्थानमात्रात्वयोमात्राद्वास्थविरतरत्वेन संभावितस्यापितस्यतदितरस्य
ततआमंत्रणानिवर्तयेन्नोति तिपक्षेतथैवयोग्यत्वादितिभाष्यभाष्योक्तन्यायसजातीयन्यायादिहापिपदांतेयरःस्थानेंतरतमानु
नासिकानुभावयेत्युक्ते योयोणकारादिर्यत्रयत्रदकारादौपस्थानप्रयत्नाभ्यां अंतरतमत्वेन निर्णीतस्तस्यतस्यतत्र तत्रभावनैविधीयमानंच य
त्तुमुखोमहिषा नित्यादौयर ...सांत्रसान्यात् आंतर्यवतोणकारस्यचभावनंनिवर्तयतीय स्त्रीयूते इतिसंभवइत्याहुः केचित्तु संज्ञाप्रर्वकत्वा
द अस्यविधेरनित्यत्वात् क्वचित्प्रवृत्तिमंगीकृत्यउक्तातिव्याप्तिं यत्वादिगणे रकारनिपातनं चनिराचक्रुः अन्येतु यवसिष्ठे विभाषांगीकारादुत्त

तरेस्थान   रि

॥२९॥

८

दोषद्वयं परिहरंतश्चिन्मयमित्याद्यर्थप्रत्यये भाषायां नियमितस्यापि वचनस्याकर्तव्यतां ब्रुवते एवार्थमात्रशब्देनेति एवकारार्थे मात्रश
ब्देनेत्यर्थः इति मतेनेदमिति वैकल्पिकेषु भावानुष्ठानं धर्माधिक्यफलकं इत्येतदनभ्युपगम्येदं तदभ्युपगमे तु यवादिपाठप्रयोजनमतु
योवस्थाभावे तत्र पुनः कार्ये ककुद्शब्दे दकारस्य यत् आत्यंतद्वावस्था नेष्यते तत् प्रवृत्त्यातात निर्देशो वक्तव्ये ककुदिति दकारांतप्रश्नोत्तरनिर्देशोना
पि वारयितुं शक्यते इति बोध्यं ककुद्दल ककुदश्रेष्ठे वृषांगे राजलक्षणी ति विश्वः इति भाष्यमिति उदस्थास्तंभोरिति सूत्रस्थमित्यर्थः
संगेते इति अन्यथा तत्रापि थस्यासिद्धत्वात् चलोभावे थकारस्य श्रवणप्रसंग इति भावः प्राचानुरोधेनेती उदस्थाः ... रीत्यनंतरं अ
भ्यासे चर्चेत्येतद्व्याचक्षाणो भाष्यकृतां मतेनेतु तद्विरोध इति भावः उत्थानसिद्धेरितीति सत्वोऽसत्विन्यत्र विरूत्या ननुवृत्ते रेफकारस्य तस्य
द्विसे द्वितकार स्य च सिद्धो त्रितकारस्यासिद्धेश्चिंत्यमेतत् शकारसवर्णाप्रसिद्धेरिति नच दीर्घऋकारः शकारस्य सवर्णः प्रसिद्ध इति वा
च्यं सूत्रकारमते तत्सद्भावे पि धंच धाप्रत्ययोगीकर्तॄणां भाष्यकाराणां मते तदभावात् तदाह प्रथम सलोः सावर्ण्याभावादिति ईषद्विवृत
त्वविवृतत्वयोर्भेदेन तयोस्तभावादित्यर्थः विजातीयसवर्णाप्रसिद्धावपि सजातीयसवर्णस्य शकारस्य व्यावृत्तये यणीत्यस्य सत्ताश्चिंत्यमेतत्
स्यादेतत् कुंडरथेत्यादौ परसवर्णः कथं वारणीयः रेफसवर्णाप्रसिद्धेरिति चेन्न विजातीयसवर्णाप्रसिद्धावपि सजातीये सवर्णस्य रेफस्य सुप्र
सिद्धत्वात् नच सप्तम्यंतपाठे नेह निस्तारः तस्य दूषितत्वात् अंतरतमानंतरमयोः स्थानिबलप्रसंगेन रतमस्येव स्थानित्वनियामके
न तेनानुस्वारमात्रस्थानि विसर्जनीयं तु मयशाकव्सोत्॥ नच यरोनुनासिकेनुनासिकग्रहणानुवृत्त्या परसवर्णस्यानुनासिकस्यैव विधीना
ददोष इति नरहरेर्युक्तियुक्ता॥ तुल्ययुक्त्या दंशनमित्यादौ शकारस्यापि व्यावृत्तो पुनरपि यणीत्यस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् अत्राहुः सूत्रमतेअ

इत्ततो

Margin notes (left): ७ नो य ने ये
Margin notes (right): नि मु भेदस्य र्ण न

राम
२१

57

स्ये स

नुनासिक दीर्घेकारइकारयोः सावर्ण्यांगीकारात् दंशनमित्यादौ तथा कृतये पपीत्यस्यावग्रहकरणात् भाष्यमते पंचधा प्रपन्नांगीकारा
त् तदभावइतिचेत् अनुनासिकग्रहणानुवृत्तिरपि कृचतत्रोक्ता कवाच्याख्यात् भित्तदपि प्रार्थेभाव्रणिता। कथं तर्हि कुंडं रथेनेत्र परिस
वर्णो वारणीय इति चेत् सङ वरा षी स्यादावनुस्वारस्थानतरतमः ङकार द्विविधानेन चरितार्थस्य कुंडं रथेनेत्यनन्तरतं मरेफविधाने साम
र्थ्याभावात् प्रागुक्तदोषभाष्योक्तन्यायसजातीयन्यायात् तदेतद्रेफोष्मणां सवर्णा न संतीति एतत् भाष्यमुपादायानुस्वारूपरस वर्णवि
धानेहिस्थानेंतर तम परिभाषोपस्थानात् दोषाभावो नहिरेफस्य णकारो तरतमो नाप्यनुस्वारस्य रेफइति व्याख्यानेनैदीपकृतासवि
प्र
तमित्युक्तं तमननतिक्रम्येति संख्यागणनाक्रमइति संख्यापदनिर्वचवास्य बृहच्छब्देंदुशेखरे स्पष्टत्वात् भ्रमणेहापि पुल्लिंगो निर्दिष्टः
स्त्रीलिंगस्य नपुंसकस्य निर्देशास्त्विहोचितः येनक्रमेणपदस्तानं पदादुपस्थितिर्वेति आद्योदाहरणं नेदिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः
धो
भंस्मोदाहरणं परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाह लोपमाय मित्तो पइत्यादि इत्यर्थइति उपाध्यायास्तु संख्यानं संख्यागणन
मुच्यते तदनतिक्रम्य यथासंख्यं अनुदेशः पश्चात् उच्चारितैः संबंधः अनुदेशः संबंधि शब्दत्वात्समानामित्यस्य समसंख्याना
शब्दस्य
उद्देशिनां इत्यर्थलाभः तथाच समसंख्यानामुद्देशिनां अनुदेशिभिः संबंधो यथागणनं प्रथमस्य प्रथमो द्वितीयस्य द्वितीयेत्यादिरूपेणेति
पर्येति कोर्थइत्याहुः स्थानाख्यलौकिकप्रमाणादेवेति तत्रस्थानेंतरतमइति सूत्रे भाष्ये यान्येतानि गोयुक्तकानि संघुष्टकानि भवंति तान्यन्यो
न्यमस्यांति शब्दं कुर्वंति एवं तावच्चेतनावत्सु अचेतनेष्वपि लोष्टः बाहुवेगेन गतिर्यग्गच्छति नोर्ध्वमारोहति पृथिवीविकारः पृथिवीमेव ग

स्थिलो म

११३०॥

अतिदशात्वं मित्वं विप्रतिषेधं च जयपरं जयभंगं न येत्यादौ क्रमेण क्रमिकरणा

इति आंतर्यतरस्यादिना सूत्रप्रत्याख्यानाय अनेनैव प्रदर्शितं इत्याहुः स्थिरेमिति इकोयणचित्यादौ परस्यैपदानामेचोयवायावस्येविति दो

मन्वयबोधः पुरुषप्रयत्नविशेषं विनापि सर्वजनीनः स गच्छते इत्याहुः स्थिरेमिति इकोयणचीत्यादौ परस्यैपदानामे अत्राम क्रमान्वयबोधनार्थमि

हलो यमांयमि लोपइत्यादेरपुलक्षणमिदं अनयोस्तु स्थानेंतरतमसूत्रेणापि निर्वाह इति स्थष्टं भाष्ये उक्तं राजपुरोहितो स्वाराज्यकामो यजेतेत्यातीमि

नी ति अतएव अनाविधनोदेवदत्तो इत्युक्तेन लंय तैक स्यानाधनं कस्यान्वय इति भाष्ये उक्तं राजपुरोहित श्च राज्यकामो यजेतेत्यन्वय ते

त्यतुत्रे साहित्यावच्छिन्नान्वयबोधः प्राथमिकं पाणिकस्तु प्रकरणादिवशात् राजा स्वर्गकामो यजेत पुरोहितश्च राज्यकामो यजेतेत्यन्वय ११२

बोध ईत्यदोषः प्रतिपत्तिकौलिकं प्राथमिकवाक्यार्थबोधकलिकं प्रकृत्यपयोगीति तेन स्थतासी लृलुतोरित्या दौ लृशब्देन लृऌ इयोः प त्य

इति श्चादुपस्थितावपि नदोषः जमडः न मिति सूत्रे भाष्ये तत्र हि मकारप्रत्याख्याने ङमो ह्रस्वादित्रङ मोह्रस्वा दचिङ मुडितिन्या

से पदांतयोर्हस्कारमकारयोरभावात् पंचागमास्त्रय आगमिन इति वैषम्यात् संख्यातानुदेशस्याप्रवृत्तिमुद्धाव्येव मुक्तं गुणाभेदक सुग्णद

स प्राप्तस्यापीति अत्रय दुक्तं तदुक्तं न नू ष्पो दयमिति प्रातिशाख्यविरोधात् षष्ठइत्यादौ द्वितीयो न प्राप्नोतीत्यत आह उष्णोदयमितिअ

पूर्वेति अत्वांजशोंतेरवरिचेति दोषः सप्तमी पञ्चम्यर्थे इति एतेन अनवकाशेनसीति सप्तमी निर्देशेन इति संदिग्धपंचमी निर्देशस्य म

प्वाय नात् इस्यलुक् प्राप्नोति नचोभयनिर्देशे पंचमी निर्देशो बलीयानिति वाच्यं तत्किं वचनं परत्वहेतुकं बाधमूलकभूतं नवकाश राम

पा स्यापि बाधकं स्वतंत्रेणाघः पूर्वपरयोस्तुल्यबलस्य तत्र वृत्तौ प्रयोजकत्वात् स्मतस्यानिरवकाशात्वेन दसभवात् नास्याशितुकइत्या ३०

२

प्रथमंसरस्विमे द्वितीय०

दौ

दौ अपितस्त्रवृत्या पत्तेरित्यपास्तं सीति [illegible] सप्तमीनिर्देशस्यापि लाघवार्थत्वेन संदिग्धपंचमीनिर्देशतुल्यबलत्वात् अतस्तु पक्षे स
कारे परे योऽकारस्तस्मात्परस्य धुडिति सूत्रार्थो ऽखरस्य सत्वेति तु फलितार्थः अथ नऽइति पंचमीनिर्देने पूर्वस्येति षष्ठ्यामावस्यबा
धकत्वनादित्याहुः नन्वेवमपि सीयस्यपदस्योऽयनेन विशेषणत्वात्तदादिविधौ सादेः पदस्येत्यर्थः। प्रसंगं तथा च षड् सेत्र धुऽप्रसंगः
सप्तमीनिर्देने पूर्वस्य [illegible] कार्यत्वात्तदादिविधिप्रवृत्तिस्तु न तस्मात्तु उन्वीसोदोषापत्तेः विशेष्यविशेषणयोरुभयोः सप्तम्यंतत्वात्तदादि
विधिरितिपरिभाषेंदुशेखरोक्तमपि न युक्तं तिषसहेत्यत्र दोषापादनेन तस्य परिभाषाप्रदीपार्चिषि निरस्तत्वात् [illegible] वेष्य केर
णे नान्वयादिति भास्वरस्वरतिऽ सोऽ [illegible] स्वादित्यत्र वैयर्थ्यापि करणे नान्वयस्यावश्यकत्वात् इहापि तथैवौचित्यमित्येतदप्याशयस्वरसः
लाघवार्थ इति उत्तरत्रमयऽ अइत्यत्रानुवृत्त्यर्थश्चेत्यपि बोध्यं एवं चानवकाश [illegible] त्वात् सप्तमीनिर्देशस्य बाधकत्वशंकाप्रसक्तत्वात् एतदर्थमे
वेति लाघवार्थत्वं तु न युक्तं उच्चारणकृतगौरवस्य तानगौरवेन निमात्यत्वात् मपुऽअ रत्येस्तूत्रे सप्तमीनिर्देशानुवृत्तेरावश्यकत्वाच्चिंत्य
मेतत् [illegible] देशिनस्तीति यदानुपदव्यवायेपीति सूत्रे पदशब्देन पदत्वयोग्यस्यांतं [illegible] प्रयोगार्हं गृह्यते यथोत्तरपदत्वे चेति निषेधप्रस्ता
व्यानापत्तिः लिंऽत्तमितिसूत्रात् यचिभ [illegible] मिति सूत्रे सुबंतमित्यनुवृत्त्यप जादौ असर्वनामस्थाने परतो यस्माद्यजादिप्रत्ययविधिस्तदा
दिसमुदायस्य तदवयव [illegible] सुबंतस्य भसंविधानात् सुवाचे साहौ वंगिसादेः सुवाचाविसादौ स्वादिष्विति योगं विभज्यतत्वौ सर्वनामस्थाने
पश्चीति पृथक् स्थित्वा यजादौ सर्वनामस्थाने पूर्वं पदं नेत्येवमुत्तरपदस्य पदत्वे यागितैधिसुचाविसादौ पत्वनिषेधार्थं स्यात् पदाधोरिति
सूत्रे पदादि [illegible] शब्दे पर्द्देरिति भाष्योक्तपंचमीसमासपक्षस्तूपलक्षणं पदादिरित्येव वक्तव्ये आदिग्रहणसामर्थ्यात् बहुत्वे चाविस्य

रिति दौ

ष्य१

च

दौ

स्वि३

धिआह

दृद्धिः पदा

अस्मिष्ठ

नबहूत्पूर्वविषये षत्वाभावार्थं वचनांतरवत् एतेषु गोरवापत्तेः नपदांतसूत्रे पदे अंतः पदांतं तु इति समभीसमासनिरूपणावसरे स्वयमपि
उक्तार्थत्वेन व्याख्यातत्वाच्च यद्वा पूर्वपदं दि प्रियत्रस्तानेलोपाभावार्थं उत्तरपदत्वे चेति वार्तिकेपि दर्शनात् तोत्तरपदग्रहणस्यावश्यकत्वात् भा वारणा
षकुंभवापे नेत्यादौ प्रत्ययलक्षणनिषेधाप्रवृत्तेः पदव्यवायेपीति निषेधसिद्धिरित्युच्यते तदोत्तरपदस्य कार्यित्वे एव वार्तिकप्रवृत्तिकल्प
नेमानाभावात् तन्मूलिक[illegible] भाष्यग्रंथेनैकदेशयुक्तिसकल्पनापि अप्रामाणिकी स्यात् सोचो निर्देशादिति इदं चिंत्यं तथाहि पावाचि संहितायाम्
मितिसंहिताधिकारस्थ ङमुडो वाक्ये संहिताया अनित्यत्वादेवाप्रवृत्तेः सौत्रत्वकल्पनाया निष्प्रमाणत्वात् यद्वा सोचो सूत्रसंबंधि निर्दे
शो ङमचो नैं इत्यर्थेन लापकः इको यणचीति कर्तव्ये इको यणचीति न्यासः आगमशास्त्रमनित्यमित्यस्य ज्ञापकमित्यर्थः तत्फलं तु सागरंत
णा र्तुकामस्य अणादीनि संज्ञार्थानि प्रत्युकार्यर्थं दिके करोति पङ्क्तः प्रक्रियेति प्रयोगाणां सिद्धिः तथाच निर्देशाः अनङ् नंतो अनङ्
इपूर्वस्यच सो अणाद्यो बहुलं यणादिपरे गुणः सनाशंसभिक्ष उः स्यादपः विसर्गस्य परिभाषाप्रदीपार्चिषि द्रष्टव्यः इत्यणानिनः पूर्व
स्येति लोपपक्षे नुनासिकसिध्यर्थमिदं ॥ विसर्जनीयस्य सः इत्यत्र मंडूकानुवृत्तिं खरवसानस्यापि प्रसज्यते तद्व्यावृत्तये व्याख्या
नं यदि प्राचीमते वश्य मपेक्षितं तदुक्तं मंडूकानुवृत्तिकष्टमंतरेणैव विसर्गाक्षिप्तयोः खरवसानयोर्व्याख्यानादवसानार्थस्य व्याव
त्तिकल्पनमित्याह विसर्गाक्षिप्तस्यापि अवसानस्य नैसंभवतीति अपिना समुच्चितस्य खरस्तु संभवो भवत्येवेत्यौदुक्तं भवति अत्र
हेतुमाह व्याख्यानादिति वस्तुतस्तु मंडूकानुवृत्तिकष्टं स्वेन दूषयितुमयोग्यः आक्षिप्तस्य शाब्दान्वयप्रतियोगितायाः स्वमते

इणोः कुकुआगाध्याग्या स्त्रानिसत्वोक्षारिनः

तुल्यत्वाद्बाधो ... री ... न्निति ... अनुनासिकादिरप्यर्थसिद्धयर्थः नत्स्थाने रो ऽनुद‍इत्निन्यासे रूत्वाभावेन

निराकृतत्वात् परमनिष्कर्षे तु रु... स्येत् संबंधस्यापि यथा न प्रयोजनं तथा संहिता सूत्रे प्रा ... गेवोपपादितं इति व्यर्थ ... मिति
संस्कृत्तेति सानुस्वार त्रिसकारस्य पुंस्कोकिल इत्यादेरुत्तरसूत्रे वा ग्रहणानुवृत्त्या न्यथासिद्धावपि शार्ङ्गि ... धी नृंः पाहि कांस्कानि

से: ति आद्यर्थं सूत्रस्यावश्यकत्वाच्चिरमेतत् नन्वीरप्रवृत्ते ... घं ... द्वित्वेन्यादेने क्षीरशब्दे च तत्स्यासिद्धत्वात्वं परत्वाभावेनैतस्या
चि मितिस्याशंक्य क्षरते र्घसेवेति निरुक्तप्रामाण्यात् क्षरते ... रघिं बाहुलकादिकारे ऽप्युदाहरणं एतद्दिग्याह क्षरधातो रित्यादि वि
त्वविरोधो षयमुदेकृथं बाधकत्वमिति समानफलकत्वाबाध्यबाधकभावे प्रयोजकः यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याये त्युक्तो ओद
रू नोपसेकरूपस्य फलस्यैवाधस्तत्रेणा यथा येदेवेना ... रूपं भवति नैवारम्भकत्वावपूता ... नामित्युक्ते तु षविभो ऽकरूपस्य फलस्य तुल्यत्वा
न त्वीहीनवहंतीति सामान्यतः प्राप्तस्यावहननस्य नखावपवेनैनबाधस्तथा विरोधंभावात् क्वचित्तु बाधभावः यथा शाखिपूर्पो भवति
धाजपेये चतुरश्र्रस्य शाखिलस्य चतुरश्रत्वेन प्रवृत्ते च विषयभेदात् समानफलकत्वाभावो नापि विरोधः शास्त्रता सर्व विषयभूतायामि
तरा निवृत्तौ परस्परविरोधसत्भावे पि शब्दमन्यप्रतीति विषये आक्षिप्त हलः शर्वरस्य यश्च शेषे शास्त्रयोस्तदभावात् सिद्धांतेत्व भ्या
सावयवसंस्कारकत्वमात्रेणोभयोः समानफलकत्वात् बाध्यबाधकभाव एवमन्यत्रापि यथायथं उपपादनीयं विस्तरस्तु परिभाषाप्रदीपा
ति र्चिषि निरूपितो द्रष्टव्यः। प्रसंगात्वमि एवं च सत्यां स्फुतो तेरस्य नेन विधीयमानं परां तेजस्वं नानुपपन्नं इति भावः भाष्ये ध्वनितमेतदिति॥
तत्र हि वर्णैकदेशा वर्ण ग्रहणेन गृह्यन्ते इति पक्षे आल्प्ये स्वत्र न्हस्वस्यपि ... तितुक् प्राप्नोति दूषणमुक्तोनं नैष दोषः आचार्यप्रवृत्ति

त्री

तीपपति नदीघैस्त्रां कृैश्च योविधिर्भवतीति यदयं दीर्घाच्छे तु कंशास्तिशापकं अस्तिहि अन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं किंच दांताद्वे
ति वक्ष्यामि यत्त हिं योगविभागं शास्तिद्वतस्था हि दीर्घात् पदांताद्वेत्येव ब्रूयात् छकारस्य तुकु विधानस्येतद्विरोधः स्यएव न
च दीर्घाद व्यवहितपरछकारे व्यवहितपूर्वस्तुगभवतीति सूत्रार्थपरिभाषयोर्धाभावेन देशविशेषप्रकृतिसिध्याच तापकानु
पपत्तेः ग्राः दीर्घाच्छ स्वच्छे दीर्घस्येति षष्ठी प्रकल्प्य दैन योविशिष्टस्तु न प्रत्ययस्थादिति सत्र स्थप्रकाशो नदीत्या कृतिचेतिस
वत्रस्थ कोस्तु भो नदीत्यायानुवादे परिभाषाणां अप्रवृत्त्या तदंशस्य तत्राप्रवृत्तेः विधेयविशेषणेतु परिभाषयोरवकाशः इकोय
णाची उदस्थादि त्यादौ इति वाच्यं विधेयविषणेता प्रक्षस्य प्रत्ययस्थेदिति सूत्रे मनोरमां शब्दरत्नाभ्यां दूषितत्वे त्वसामर्थ्यादनु
वादे पि तयोः परिभाषयोः प्रवृत्त्यंगीकारेण दोषसत्भावे न तापकृत्यावश्यापेक्षणात् इतिके स्थानि द्वारा सौ हेति नहारेत्यादौ हृद
तिन्नत्वा स्थानिकरे प्रत्ययस्थेरापपाचेत्यादौ चकारादेः साक्षात् नत्वेवं पंफुल्यते इत्यादौ गुणादेरितिभावः भाष्येत्यण इति इदं भाष्यं
स्म नंतरमेव प्रदर्शितं समर्थपरिभाषानुपस्थित्यर्थमिति समर्थसूत्रे एकार्थीभावलक्षणं व्यपेक्षालक्षणंचेत्युभयविधसामर्थ्यं गृह्य
ते इति मते वाक्य इव वृत्तौ व्यपेक्षेव नत्वेकार्थीभावः सामर्थ्यं ग्राह्यमिति मते च बोध्यं एकार्थीभावलक्षणस्यैव सामर्थ्यस्य तत्र ग्रहणम् इति मते
तु विनाप्येतद्ग्रहणं वाक्ये संहिता विरहपक्षे भावप्रत्ययं स्वसंहिताधिकारात्सागेतस्मिन् सूत्रे कृतत्वे संहिताधिकारे कृग्रहणात्समर्थपरिभा

ह्वे पिरो दि.श्रा तुगा निष्ठा णं राम ३२

षोपश्लिष्टस्याभावात् कुमारीच्छादयतीत्यत्रव्यपेक्षाणामिव तिष्ठतु कुमारीच्छादयतीदेवदत्त इति व्यपेक्षा विरहेपि वैकल्पिकलुक् सिद्ध्येतां यौ २
त्तग्रहणे नेति स्वतंत्राः अन्येतु सूत्रे तग्रहणाभावे दीर्घेणपदस्य वैकल्पिकस्तुक् स्यात् छादयती सादोयद्वा एकपदाश्रयत्वे योर्निमित
निमित्त ५३ नोः सन्निपातएव सस्यात् छिद्यते स्या दीर्घेणपदस्य विशेषणात् दीर्घात्तस्य पदस्येत्यर्थः स्तुदुर्लभः नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यादौ
अंतग्रहणात् तदंतविध्यभावज्ञापनद्वारा पदस्येत्यस्य प्रायेणावयवषष्ठीलाभात् भाष्यवृदपन्यस्तादित्यादः ॥ इति हल्संधिः ॥ वि
सर्जनीयाक्षिप्तः खरेवेति अत्र पदन्तव्यत्वस्यागुक्तं अव्ययीभावश्चेत्यत्र भाष्यइति स्पष्टा पिउपकुंभमन्यइत्यादावनेव्ययस्येति सुमूप्रतिषेधा
खम देरप्रवृत्तयेत्सूत्रे लुङ् मुंस्वेरूपगाराइतिपरिगणनमाश्रितं तत्रोपचारशब्देन विसर्गस्थानिकः सकारोगृह्यत इति अतः इकुमित्यनेनोप
पयः कारइत्यादावव्ययविसर्गस्यसत्वनिवृत्तिरिवोपपयः का म्यतीत्यत्रापि तन्निवृत्तिः फलमिति वक्तुं शक्यं तथापि अव्ययीभावस्याव्यय
म त्वेप्रयोजनसामान्याभावमंगीकृत्य परिगणनान्यसंतयोः प्रत्याख्यानपक्षे उपपयस्कारइत्यत्रानुत्तरपदस्थस्येत्यनुवृत्तेः सत्वाभावोपपा
दनात् उपपयः काम्यतीत्यत्र सत्वाप्रवृत्तये यत्नांतरस्यावश्यकत्वात् तत्र सत्वाभ्युपगमात् परिगणनपक्षे पि उपचारशब्देनातः कृकमीति
रि सत्वविहितोपचारस्येवग्रहणात् सिद्धिरित्याशयः अन्ये पुनः प्रत्याख्यानपक्षे ऽ मु [illegible] निवृत्तये नव्ययं अव्ययं भवतीत्यनर्थसंज्ञानाद्व्ययीभाव स्वस्व
स्य क्वचिदव्ययसंज्ञातिदेशस्यावश्यकत्वात् दुपपयः काम्यतीत्यत्रापि सत्वाप्रवृत्तये परिगणनारंभपक्षेण समान फलकृतावृत्तेः तेः
स्वस्यान्युपलक्षणमिति एवं च इणः षः इत्यनेनासंकीर्णास्य विषयः प्रदर्शितः अनव्ययस्येत्यादि नादिपदात् काम्ये रोरेवे स्वस्य ग्रह
णं द्विष्कृतं दुष्कृतमिति पाठः अंतःसत्वस्येति इदुदुपधस्य द्विस्त्रिरित्यादिनाविहितस्येत्यर्थः ॥ निरुपधि मेरितेः नापकं हि असमासेपि ग्र

प्रकरणे कल्पिके

॥३३॥ हाणां अविशेषाद् उपसर्गात् णत्वविधाने नैव समासे समाश्रयणात् सिद्धेस्तद्धैयर्थ्यं प्राप्तं पूर्वपदात् संज्ञायामगः इति नियमो ऽसमासे प्राप्ते परिहरणीयं नियमं प्रत्युपसर्गादिस्थस्य सिद्धत्वे पुनर्वैयर्थ्यात् प्रसिद्धे प्रकृते प्रकरणस्यासिद्धत्वं विना नोपपद्यत इति तदेतद्यदि रषाभ्यामिति सूत्रे लाघवात् समानग्रहणं पदे इत्येतावतैव समासासमासपरयोः सर्वत्र णत्वं प्राप्तौ पूर्वपदात् संज्ञायामिति नियमेन न नियम्यते यस्तु नियमाद्विधेर्बली यस्त्वं मन्यमानः समानग्रहणात् समानपदे निमित्तनिमित्तिनोर्भि करणत्वाभाव ... पथा स्यादि ति आश्रयणात् रामनामेति वाक्ये ऽसमासे पि सौ प्राप्तिं ... तदा पूर्वपदादित्यस्य विध्यर्थत्वात् ज्ञापकासंभवः युक्तं चैतत् ... प्राप्ते वारणाय पक्षान्तरमाश्रयणीयं स्यात् यथा माषकुंभवापेनेत्यादौ परत्ववापे पीत्यनेनैव णत्वप्रतिषेधे ऽपि निषेधे प्राप्ते वारणाय पक्षान्तरमाश्रयणीयं स्यात् ... प्रकरणस्यासिद्धत्वं व्यवस्थापयति प्रकरणस्यार्थवत्त्वात् ... योगात् उपाध्यायस्तु भाषोक्त ज्ञापकस्य स्योपलक्षणत्वेन न्यायात् प्रकरणस्यासिद्धत्वं ... प्रत्ययसंबंधिभिन्ने लक्षणामपेक्ष्यत्वे पक्षे लाघवं वेप नाऽनैकान्त्यात् योगे योगस्यासिद्धत्वाद् योगात् इति तु नारुचिः सूचिता तद्वीजं तु प्रत्ययपर्युदासत्वात् प्रत्ययभिन्नप्रत्ययइत्यत्र समुदायनोपकल्पनात् ... नार्थलाभात् अप्रत्यय इत्यपर्युदाससात् प्रत्ययभिन्नसंबंधिन इत्यर्थलाभात् ... सूचितमिति ... चिंत्यं च न ... करोतीत्यत्र निपाद्य पूर्वस्य धिकरणात् ... प्रत्ययभिन्नसंबंधिन ... प्रत्ययविसर्गेनीलत्वात्प्राप्तिः विसर्गस्य षत्वविधाने नाग्निंकरोतीत्यादौ चुदोषाभावादित्याहुः सूचित्तं ... करोति इत्यत्रापि ... प्रत्ययविसर्गेनीलत्वात्प्राप्तिः ... तेन न चक्षुःकरोतीत्यत्रैव च तुः करोतीत्यत्रापि ... पक्षो ... भिन्नतोये नासिद्धत्वं न स्यात् ... चक्षुः ति परस्यासिद्धत्वे ... इति निरस्य ... योगे योग इति पक्षो ... प्रकरणामसिद्धं ... सामर्थ्यविरहात्प्राप्ते ... तस्य पक्षस्य ... अनभिमतत्वात् ... प्रकरणस्य ... इत्यादौ समासे ... करोति ... करो ... सिद्धे चतुष्करो ...

तुषनार्थ इति ... इति ... स्या ...

राम ३३

[margin: पि, णत्व, लो, अ, स्य, य, अ, या, र्थ, प, भा]

र्थ   सालाठइ लपरो अथ वृद्धिप्रदे   दीपा   दिवि

तु नच नि... त्वंसमासइति सिद्धिः परमाद्धिपाक इत्यादौ उत्तरपद ... स्थे नदसंभवात् विस्तर स्तु परिभाषाप्रदीपे द्रष्टव्यः नित्यत्वप्राप्तेरं दंचित्यं

त्वार्थं तद्धि विरिक्तेव वक्तव्ये बृहोर्थ प्रत्य ... सामान्ये प्रवृत्यैव क्वात् वृहोर्थ ग्रहणाच्चतुः करोतीत्यत्र नित्यत्वं बाधित्वा ...

... भाष्य ... इयोशिति परिभाषाप्रदीपाद्यविवि विस्तरः साहचर्याद्येति अलक्षणीयत् तिङंते साहचर्यादित्यर्थः स्पष्टं भाष्य इति वस्तुतस्तुपा

णिनेर्न केवलं भव्युत्पत्तिपक्ष एवेति तुन्नेत्यादि ... तोदिना ममिके ... नि मिच्छितत्से नोपादानात् उणादयो व्युत्पन्ना नैतस्य

... चिन् व्युत्पत्तिकार्यं न लभंते इत्येवार्थ इत्यादि परिभाषाप्रदीपादौ विस्तरः इति बोध्यमिति यदि तु प्रकरणे प्रकरणस्यासिद्धत्वेन योगेयो

गस्येति पक्षः तर्हि परत्वाद्धि ... बाधित्वा व्यपेक्षायामित्यर्थ ... प्रायः ॥ इति विसर्गसंधिः । वृते ... ति सूत्रेऽत्यर्थः व्याख्यानादितिस

स्वविभक्तिषु प्रथमेयं विभक्तिं इत्येवं रूपव्याख्यानादित्यर्थः वृद्धिर्हेतुरिति प्रकृतलक्ष्ये गुणहेतुरिति वक्तव्ये वृद्धिहेतुरित्युक्तिः रामाविरत्यस्ये दंव्या

ख्यानमिति भ्रमेणाहे पयो ... पयो देति हेशब्दप्रयो ... हे हे प्रयोग इति नियमादत एव भाष्ये स न पठित इत्याहु ... परिभाषा इष्या

बहिरंगस्येति प्लुतस्येत्यर्थः असिद्धत्वे पि पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन परं प्रति ... उक्तं प्रति अत्र लोकन्यायं प्रमाणयति स्वरस्येति अंतरंगस्ये त्रिपा

दीस्थ ... स्यं असिद्धं तु सपादसमाध्यायिस्थ बहिरंग इष्या स्पष्टं भाष्ये इति। अतोरोरप्लुतादप्लुते सूत्रे इत्यर्थः एतेन प्लुतप्रगृह्या इति प्लुत

... ज्ञापनद्वारा एकादेशात् प्लुते विप्रतिषेधात् एते प्रकृतिभावः। देवदत्ता अत्र च मसीति भाष्यात् रूपाध्याये प्लुतस्येरूपराश्रयत्वात् अंतरंगता

देकादेशस्य तु पद ... पय ... प्लुता द्वंरंगता ... स्यतो ... प्लुतस्यापि वाक्यत्वस्य पारकूपदान्तरसापेक्षे तये कादेशसमता ... मेव चिंत्यं विव

रणोक्तिः प्रत्युक्तो वाक्यदेः प्लुतार्थवाक्यदे ... वदत्ता ३ इत्यस्य ... हीति शेषपूर्णो ... वक्ष्यत्वात् वाक्यदे सापेक्षे कादेशस्येव मपि बहिरंग

त्वात् ... पश्चात् प्रवर्तमाने कादेशानंतर्याश्रयणात् अंतरंगा प्रकृतिरि ति तु भगवतो भिप्रायः स्यादिति दिक् भाष्ये ... ति भोभगो इति

एवं चांतरंगत्वादेव तत्र प्लुतः विप्रतिषेधोक्तिस्तु विंत्य एवायद्वा भाष्यसमर्थयति

पूर्वं चितु तो सद्दिसस्येत्यु विषये इत्यर्थः

Margin (left): स्त्रि मा षि ष ख्या दृ सिद्धत ग्र

Margin (right): त म्रि गो ति सने म्रिति य

नत्तरं प्रत्ययलक्षणस्य त्विह संभवे पीपाठः क्वचित्

सूत्रे स्थः इत्यर्थः तुर्नो चिं[illegible] सूचितात द्विजेतु वारि शिरा इ स्यादौ इकारांते द्विवचनस्थानातिदेशात् प्रसक्ता नापत्तिः तस्य स्था नाकौ कार चानित्वे
नात्वविधिसात् भूलौक्ता नुसौरेण आप्याक्षरयो ननाप्तुकारस्तु परिभाषाप्रदीपार्चिषि विस्तरेण निरूपितः तत एवो हूय्यः लक्षण
पदोपादाने नेति स्थानिवत्त्वस्य नुवृत्या प्रत्ययलोपे ——— प्रत्ययः स्थानि
भावतः दिसौ प्रत्ययलोपे प्रत्ययवत् इति न्यासेन वा तत् सिद्धेरिति भावः। प्रत्ययनिमित्तककार्यस्येति प्रकृतिसंबंधेन इत्यर्थः अत एवैरेवैर्भिन्नो
न एव भिन्नइत्यादौ नैस्य न चैवमपि स्थानिवद्भावेन कुस्यान्न भवति स्थानिवदादेश इति सूत्रे [illegible] भावरूपस्याग्रहणात् प्रत्ययल
लक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वात् तन्निमित्त व्यवहारस्य वेति प्रत्ययपरत्वादेरित्यर्थः अतिदेशादिति एतेन राजे इषस्त्यादौ अपि स्थानिवत
भावेन बोध्या रित्यापदत्व सिद्धेः न प्रत्ययलक्षणेनेति भावो लभ्यते न रे पूः इति प्रत्ययलक्षणस्य त्विह संभवे पि स्थानिवत्त्वेन सिद्धिः।
प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वसूचनार्था पूर्वत्र स्थानिवत्त्वमेवेति विशेषोपि वस्तुतस्तु अपेक्षितार्थसंनिधानस्य तन्निमित्तरूप
कार्यव्यवहारस्यैव स्थानिवत्सूत्रेणातिदेशात् तथाभूतस्य चात्र सूप्यरतस्य शास्त्रीय [illegible] स्यादति देशाभावात् चिंत्यमेतत् अन्य इति
मनोरमाग्रंथेषु ननु वर्ति पदार्थस्य प्रकृष्टान्यपदार्थाभ्यां युगपदन्वये विप्रतिषेधे परत्वात् मिप्रत्याहारस्यैव ततो बहुव्रीहौ लघुतरप्रयत्न
इति स्यात् अत आह अन्यपदार्थसंबंधोत्तरमिति तथा च वर्तिकू पूर्ववदाति शये अतिशायिका बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्तुतराघर्थ इति पूर्ववि
प्रतिषेधेनेति तद्भावप्रदर्शनं च प्रदीप[illegible]कृतोक्त विप्रतिषेधे तास्यर्थ गहकृत्लघुप्रयत्नतरे इस्यास्य मेव निर्देश इति बोध्यं स्मृतो
वच्युते स्यादाविति उः इः स्मृतो येन सः स्मृतौ स्मृतावातीति ——— स्मृतो बवृष्मा वेल रूपं भोभगो इत्याघनुवृत्येति तो प्रसूपकस्य

गुः न

मा नै दि

व न पु नि

राम
२४

67

स्येत्यत्र तथानुवृत्तेत्यर्थः सिद्धांते सोकारांते नित्ये नाने न लोपेन बाधात् अवर्णमात्रविषये लोपः शाकल्यस्येति भाववृत्तौ वादिति
प्रकरणासिद्धं न योगे योग इति पक्षेप्यसिद्धत्वमेव प्राप्तमिति बोध्यं इस्सादि निर्देशो रिति तदंत विधिना सुपि चेत्यत्र सुबंत इत्यर्थाद् दुतमेकाभ्या
मिति दीर्घ प्राप्तो निर्देशानुपपत्तिरिति भावः इस्सादौ न दोष इति इदाभ्यामित्यत्र हि निष्पन्नं तस्य यस्तकार इत्यर्थे षत् त्रीणि इस्सादौ दोषस्तु ॥
अनीयरिति तव्यानव्यानीयर इत्येनेन विहित इत्यर्थः ङीप कादिनेति ज्ञापकं चो मा ङि इति सूत्रे आङ्ग्रहणं वा हहुहु त्यपत्रो ह्रग्रहणं च आद्विपदोर्चः
परस्मिन्निति सूत्रो लो लो... न्या पैरस्मात् ... पुनर्धर्मवचनाविति इदं स्थानिवत्सूत्रभाष्यविरुद्धं तत्र हि लोपादेशः शाभावजभावद्वित्व हि
लोपे त्वप्रतिषेधः लिवार्तिके न शिष्टात् हतात् भूतात् कूरतात् स्तादि त्युदाहरणं ... ति परत्वात् लोपादेशो रूते प्राप्तानां भावादीनां प्र
तिषेधं विधाय सकृत्गतिन्यायेन वार्तिकं प्रत्याख्यातं किं चैवमादौ यदि पुनःप्रसंगविज्ञानं स्यात् प्रथमप्रवृत्ता परशास्त्रप्रवृत्तिर्लक्ष्ये बा
धिता स्यात् तस्मात् सकृत्गतिन्यायएव व्यवस्थापक इत्य... प्रदीपे स्पष्टं ... लुतात् ... अभावपक्षे पुनःप्रसंगविज्ञानो ...दाह
रणं ...यामित्यत्र परत्वात् ... राषिकृते निमित्तसत्त्वात् भावे ... अयादि अधिको विस्तरं परिभाषाप्रदीपार्चिषि द्रष्टव्यः ॥ यथोद्देशपक्षे
च परिभाषयोः पौर्वापर्यं न कार्यकालनतायामिति प्रदीपग्रंथे च दूषयितुं उपक्रमते कार्यकालपक्षेपीति अष्टाध्यायीपाठः कृत
परमेव नियामकमिति ननु च तत्पक्षे प्रदेशएव परिभाषा वा कार्थबोधात् ... संज्ञानामिव स्वदेशासागात् उभयोरेकस्थले न पुरस्ता दे
भाव इति भावः तत्रोपष्टंभकमाह अतएवेति इति संगच्छते इति यतश्चैतद्भाष्यस्यैकदेशयुक्तितेन प्रदीपकृता जीवनं तथा परिभाषाप्रदी
...तमाह ॥ अत्रेति पुत्रीयैस्यादौ तिसृ... भक्तीतरसमभिव्याहारस्य पुत्रीयेत्यादिनानपेक्षणादिति व्याप्ते संज्ञा प्रली भूतेति विभक्तेर्विशे

...कार्यस्यादि विधा विति ... संज्ञा ... प्रसा सति लभ्यमिदं ... संज्ञा साख्या

॥३५॥

षणां च स्नुतस्नुधातुप्रत्ययपर्युदासाभ्यामेव तत्रातिव्याप्तेर्वारणादुक्तविशेषणां परिशेषसिद्धार्थानुवादमात्रं आत एव शब्देन्दुशेखरे नैत
दुपात्तमित्याहुः अधातुरित्यादिपर्युदासेनेति पाठः आदिपदात्प्रत्ययान्तपर्युदासः एवं च तत्पर्युदासः सार्थक इत्युत्तरग्रन्थे तस्य
देन पर्युदासद्वयग्रहणमुपपद्यते क्वचिदधातुरिति पर्युदासेनेत्यादिशब्दरहितः पाठः तत्रायं भावः प्रत्ययान्तपर्युदासाल्लब्ध्वा
र्थसमुदायार्थेनार्थवतो बहुत्वविशिष्टस्यैवाहानित्यादेरपि तथाभूतस्य संज्ञानिवारणार्थं धातुपर्युदासे नावश्यारब्धव्येन साहश्यात्
नरर्थकस्य सामान्येनैवार्थवतो ग्रहणं प्राप्नोतीति। एवं च तत्पर्युदासः सार्थक इत्युक्तग्रन्थे तस्य देनेनापि प्राक्तनग्रन्थे। धातुरित्यादिः
पर्युदासद्वयत्र्योपात्तं पर्युदासद्वयं ग्राह्यं ननु नञिवयुक्तन्यायानित्यत्वफलं चेः स्केदे निष्ठायामित्यनेन विहितषत्वस्यापि उक्ते षपि प्रवृत्तिः र
अन्यथा निष्ठासन्निधेषु कृदन्तेष्वेव तत्प्रवृत्तिः स्यादतः फलाभावेन नञिवयुक्तन्यायाशंक्य फलं भाष्यसंमतत्वेन विशेषयति भाष्यसंमतेति ए
वं च न्यायाप्रवृत्तौ भाष्यसंमत्यभावान्न तत्प्रवृत्तेर्वृक्षादिसंमतत्वाच्च कृदन्तेष्वेव षत्वप्रवृत्तिः अत एवाकर्तरि च कारके संज्ञायामिति सूत्रे भा
ष्ये कर्तरीति कर्तृस्वरस्यापि कारकस्य ग्रहणात्कारके ग्रहणं न वक्तव्यमित्युक्तं नन्वेवमप्यर्थवतः पदान्यर्थवत्पदानीत्यत्र विभक्तिलुकि तादृशो
न प्राप्नोति असाविस्यनेन नञाप्युक्तेन सोऽन्यसदृशविभक्तेरेव तन्निमित्तत्वापातात् न चेष्टापत्तिः मत्वर्थतत्त्वमाश्रित्य तत्रादेशप्रत्याख्या
न परभाष्येणातान्तप्रयोगस्य विभक्तिलुक्यपि संमतत्वादित्याशंक्य भाष्यसंमतेदं प्रयोजकत्वाभावेन परिहरति द्वेति तस्यायं भावः द्वे
उक्तप्रत्याख्यानरीत्या तान्तस्यानियमेन प्रयोगे प्राप्तेपि सूत्रारंभपक्षे णोक्तवाक्यतत्प्रयोगो न सूर्वेच प्रयोगो यथा नेष्यते तथा विभक्ति

राम
३५

69

३-

लुकयपीति तथाच श्रीहर्षः वाहैरलुप्यत सहस्रदृगर्वगर्व इति नांतमेव तत्र प्रायुंक्त स्यादेतत् अनचि चेत्यत्रानचीत्यनेनाजन्यस्य ह्रस्वत्वं प्रसा

पनादवसाने द्वित्वं न प्राप्नोतीति तत्र द्वित्वं नलिवयुक्त्याप्यानित्यत्वफलं भवितुमर्हति नचैवं भाष्यसंमतिप्रयोज्यदार्घ्याभावजत् याक्कुवाभिस्य

वसाने द्वित्वस्य भगवता कंठरवेणैव प्रदर्शितत्वादिसा शांक्याति शाब्दिकप्रयोगेण समाधत्ते तरेति व्याख्याना त्सुइ नपुंसकस्ये त्यादिना प

कादसमर्थसमासस्य वृत्तेरंगीकाराच्चोक्तस्य फलस्यान्यथासिद्धत्वादिति भावः ॥ विशुद्धानामिति॥ प्रत्ययरहितानां केवलानामित्यर्थः लौकि

कोर्थो न विघत इति धात्वादीनां विशुद्धानामिति पूर्वत्रैव सूत्तद्धितानामर्थश्च केवलानामित्युक्तत्वात्पश्चेति अलौकिक इत्येतत्तु प्राग्विभक्तेस्तदंस्यत ग्र

थैवार्थो न विघत इत्युक्तत्वैवान्वेति विभक्तेः प्राक्पूर्वभागे विद्यमानस्य तदंतस्य कृत्तद्धितांतस्यालौकिकः शास्त्रीयोर्थस्तथैव धात्वादीनामिव ना

स्तीत्यर्थः अचैवं तद्धितांतस्य प्राग्विभक्तेरलौकिकार्थनिषेधेन विभक्त्यंतस्य प्राग्लौकिकार्थवत्त्वं तत्प्रयोगस्य च लौकिकार्थप्रत्यासन्नत्व मित्यर्थो ग्भा

द्दत्तं भवति सुतरामवबोधादिति यदि तु केवलप्रकृतिप्रत्यययोरर्थस्य शास्त्रकल्पितत्वादभिव्यक्तसमासत्रं रूढार्थतार्थस्य च लौकिकार्थप्रत्यास

न्नत्वादभिव्यक्तत्वं तत्संविभक्त्यंतार्थस्य तु पूर्वं लौकिकार्थवत्त्वादभिव्यक्तत्वमसमिति विषयविभागे नोच्यते तदा प्रत्ययांते क्षिप्रस्य रूढार्थत्वे क्षिप्रस्य

कृ र्थेपि सम्प्रयोगे वेति वदंति तद्धितग्रहणस्य नियमार्थत्वाश्रयणेनेति कृद्ग्रहणस्य नियमार्थत्वं तु भिदच्छिदिद्यादौ धातुपर्युदासात्संज्ञाया अ

सूपच प्राप्तेस्तस्य विध्यर्थत्वादिति प्रदीपकृतः अन्ये तु वदंति एवं सत्यापत्यमित्यादौ पर्युदासादप्राप्तेस्तद्धितग्रहणस्यापि नियमार्थत्वं न स्यात् यथो

देशपक्षे अअसुइरित्यवस्थायां प्रवृत्ता संज्ञे कदेशविकृतन्यायादित्यवस्थायां सुलभेति चेद्दृक्षिपरस्यवस्थायां प्रवृत्तासंताभिद्रक्स्य ग्र

वस्थायां कुतो दुर्लभा प्रत्ययांतपर्युदासादिति चेदितिचेन्न तदभावएव नियमप्रसंगात् अत एव भगवता कृत्तद्धितग्रहणयोर्द्वयोरपि नि

व्यापारान्तरापि साध्यः

यथार्थसमित्यनुक्तमिति अत्रायं प्रदीपकृदाशयः अस्तु नरीत्याय थोद्देश पक्षे भिद छिदित्यादौ संज्ञा कार्यकालपक्षे तु धातुपर्युदासा संज्ञानैवस्या दिति तदर्थं सूत्रे ग्रहणविध्यर्थता ऽवश्यवक्तव्या इत्याद्यर्थं तु तद्विलग्रहणं न भवति केवलमत्र पर्युदासानंगीकारा त्रिरुक्तार्थवत्त्वस्य च तत्र सत्त्वा-नादोषादिति सर्वमनवद्यं नियमस्य सजातीयविषयत्वादिति सामान्यप्राप्तेः स्वजातीयाद्यवच्छेदेन लब्धनिषेधं पत्रवृत्तिवि विषयत्वे

रसुकेभक्षण स्य हि नियमः यथा पंचपंचनखाभक्ष्या इति रागतः प्राप्तेः पंचपंच नखसजातीयाप्राप्ति पंचनखाद्यवच्छेदेन पंचपंचनखभक्षणरूपविषयस्याप्राप्तस्य लाभो निषेधं पत्रवृत्तिकृत्तत्तश्च पंचातिरिक्ताप्राप्तिरार्थं राद्धि प्रतिकृति पंचनखे पंचपंचनखविजातीये प्राप्ति ... निचभक्षणमप्यनुज्ञापत एवं समासः प्रातिपदिकमित्यत्र सामान्यतः प्राप्तेरर्थवत्प्रातिपदिकमित्यस्याः समाससजातीयाद्यवच्छेदेन समासप्रातिपदिकमप्यनुज्ञायते समाससजातीयाद्यवच्छेदनत्वरूपविषययुक्ता प्राप्तस्य लाभो एवं निपत्र वृत्तिकृत्तत्तश्च समासाद्विजातीयेऽर्थवन्मात्रे प्रातिपदिकत्वमप्यनुज्ञेयं समाससजातीयाद्यवच्छेदश्च समासत्वं वृत्तिसमानधर्मज्ञानमंतरेण दुर्निरूपः साधर्म्यरूपत्वात्सजातीयत्वस्य तदेतत्सर्वमभिसंधायाह सानात्ख दर्शयितुमाहेति॥ चन्द्रपादिति खंड नायात्र दूषणं परिहरति एतेनेति यत्नञ्छब्दार्थयो रननुगतार्थवत्त्वेनेति सदादीनां गोत्वाद्यवच्छिन्ने शक्ति स्वरसतो गोरित्याद्याकारक बोधइतिमतेनेदं नन्वस्त्वर्थो ननुगमः तद्वाचकशब्दस्त्वनुगतोऽयत्र संघाते रस्यादिको नुगमको भविष्यति जातिविशिष्टव्यक्तिवादेननुगतव्यक्ती नामनुगतत्वा को जातिरूपोऽर्थः वेत्यत आह शब्दानुगमस्य चाप्रयोजकत्वेनेति अयं भावः अनुगतार्थे शक्तिग्रहमुपजीव्य शब्देनार्थो नुगतव्यः अननुगतस्य चार्थस्यान्वयव्यभिचाराभ्यां शक्तिरेव न गृहीता तत्कथं शब्देन तदनुगमो भविष्यतीति ननु खदादीनां वृद्धिविशेष

71

विषयत्वमेवसवर्णार्थं साधारणं शक्यं न गोत्वादि तस्यापत्यमिति सूत्रे सर्वनाम्नि निर्देशो विशेषासंप्रत्ययः सामान्यानिर्देशादिति भाष्यात्
वृद्धिविशेषश्चेदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदोरूपं अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादित्यादिवृद्धोक्तेः स्वमधिगम्यो तेना
स्यानुगमः स्यस्वरस्यादाह व्यवच्छेद्यानुगमेपि तस्य भावेनेति उपादेयस्य फल विशेषसंबंधबोधनाय व्यवधानेन प्रतीतिरपेक्षिता। सा
चानुगममंतरेणासंभविनी व्यवच्छेद्यस्य तथात्वाभावाद्व्यवहितप्रतीतौ क्षत्यभावादननुगमेपि न दोष एतदेव भाष्ये शब्दापशब्दयोरन्यतरोप
देशेन तदितरस्मिन्नपशब्दत्वशब्दत्वयोरनुमानं शक्यत्वेपि शब्दोपदेशस्य न्याय्यत्वमुक्त्वा रहस्यत्वाख्यानं स्वल्पमपि भवतीति तत्र हेतुरूपं दर्शितः य
स्य शास्यामिति भावः नियमशरीरे न्यूनतां परिहरति पदशब्देनात्रेति ननु वाक्यसंज्ञावारणाय भाष्येऽर्थवत्समुदायानां समासग्रहणस्य
नियमार्थत्वमुक्त्वा बहुपरबहुत्वत्र संज्ञार्थं नियमस्य सजातीयत्वेन सुबंतमात्रविषयतोक्तेस्तत्राह भाष्ये सुबंतानामित्यनेनेति भेदसंसर्गद्वा
रकार्थवत्त्वेति भेदः प्रवृत्तिनिमित्तं भेदसंसर्गो शंक्यासंसर्ग इत्यान्वयस्तद्वारकार्थवत्त्वेत्यर्थः उपलक्ष्यतेनेति अभ्यङ्क्तीत्यादो गतिकारको
पपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति वचनात्सुबंतासुबंतानामपि समासदर्शनेनोक्तार्थस्यैव सजातीयत्वात् तिङ् भिन्नघटि
तत्वेन सजातीयत्वग्रहणादेव दत्तः पचति पचति भवतीत्यादिवाक्ये तिव्याप्तिवारणस्थ्यं तु न नहि ओदनं पचत भृज्जतेत्यादिसमासानां तिङन्त
घटितत्वदर्शनेनोक्तरूपसजातीयस्य ग्रहीतुमशक्यत्वादिति भावः स्पष्टं चेदं भाष्ये कैयटे च गोरथ्यादीनां सुबंतत्वाभावेपीति यदा तन्न पुंलिङ्गं
गशेषेस्वपं वक्ष्यमाणरीत्यानुकरणेभ्यो विभक्तिरवश्यमुत्पद्यते इत्युच्यते तदा यथाश्रुतोपि मूलोक्तेर्नियम उत्तरस्तु तत्प्ररतिकृत्प्रत्ययाने

॥३७॥

तिर्दोषपूरणो मनोरमायां व्याख्यातो न दृष्ट इति बोध्यं पुत्रकाम्येत्यादाविति अत्र हि प्रातिपदिकत्वाभावे टावादि न स्यात् न च रुदंतत्वात्सिद्धिः
नस्य नियमेन परत्वाद्बाधनात् आदिग्रहणाज्जन्मवानित्यादि स्यादेतत् घटमानयेत्यादौ तिङन्तपदे सुवंतपदस्य बधितत्वदेशाद्वार्थ
योस्तादात्म्यासदपदार्थयोरुभयोरपि परस्परसंबंधित्वादानयनं कर्मीभूतघटसंबंधिकर्मविभक्त्यंतघटपदत्वादित्वानयनार्थप घ
दकानुमाने न वाक्यार्थस्यातिरिक्तत्वाभावेन तन्निरूपितबोधकत्वस्य वाक्येनाभ्युपगमादर्थवत्वाभावान्नियमो निष्फलः न चैवं घटोपद
त्वसंबंधीतादात्म्येन घटपदत्वादिसाधनुमाने न पदार्थस्याप्यनतिरिक्तत्वेन तन्निरूपितबोधकत्वस्य पदेनाभ्युपगमादर्थवत्वस्य कृत्वाप्य
त्वा भावेन संज्ञाप्रणयनस्य निरालंबनपातः हेतुसाध्यपक्षधर्मताज्ञानमंतरेणापि पदादर्थबोधनादर्थवत्व —— स्यावश्यकत्वान्नत
थात्वमिति चेत्तथैव वाक्यादर्थबोधनाद्वाक्ये ऽर्थवत्वेनापराध्यति तदनभ्युपगमे स्वशाब्दो वाक्यार्थः स्यात् पदसमभिव्याहाररूपाकांक्षायाः
करणत्वज्ञानसहकारेण पदैरेव वाक्यार्थस्यापि बोधनादशाब्दत्वं नेति चे सदकरणत्वज्ञानसहकारेण पदादर्थबोधनात्तत्राप्यर्थवत्वाभावकल्प
नतोत्पादशाब्दत्वप्रसंगतादवस्थ्यात् न चेतरसहकारेण पदजन्योपस्थितिविषयार्थवत्वमात्रात्सदानामर्थवत्वं पदार्थसंबंधित्वेन पदोपस्थि
तस्य पदार्थसंबंधरूपवाक्यार्थस्य शाब्दप्रयोज्योपस्थितिविषयत्वाच्छाब्दत्वं नानुपपन्नमिति तन्न शाब्दत्व[illegible]धर्मत्वानेन ज्ञाप्यमानापार्थ[illegible]नुमि म
च तेषु शाब्दप्रयोज्योपस्थितिविषयत्वेन शाब्दत्वप्रसंगात् तस्मात्पदस्येव वाक्यस्याप्यर्थवत्वावश्यंभावात् तद्घारवृत्तिफलको नियमो न निष्फल इति

न्तु

राम

वाच्यं एवं तर्हि वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा ननुभवात् तयोरर्थवत्त्वं दूरापेतं अर्थप्रतीतेरन्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनम् इति चेद्वर्णैरन्यथासि
द्धिरिति तत्र ब्रूमः तत्किमेकैकस्य वर्णस्यार्थप्रतीतिजनकत्वं ब्रूषे तत्समुदायस्य वा नाद्यः द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यप्रसंगात् द्विती
येषूत्पद्यमानानां समुदायोऽभिव्यज्यमानानां वा अत्राद्ये क्रमेणोत्पत्तिर्युगपद्वा नाद्यः आशुविनाशिनामुत्पन्नध्वस्तत्वेन समुदायाभावात् शु
नांत्यः युगपदनेकविषयताल्वोष्ठपुटव्यापारासंभवात् नापि द्वितीये द्वितीयः प्रत्येकं ध्वनिभिः समुदायाभिव्यक्तेरसंभवेन क्रमेणाभिव्य
क्त्या समुदायाभावस्य तदवस्थत्वात् अस्तु तर्हि ताल्वोष्ठ पुटव्यापारजन्यचरमवर्णोत्पत्तिकाले तावद्ध्वनिनादभिव्यक्तिकाले वा वीचित इति चे
रंगन्यायेन पूर्वपूर्ववर्णजन्यतत्तद्वर्णानां पूर्वपूर्वतत्तदभिव्यंजककृताभिव्यक्तियुतानां वा तेषां सद्भावात् समुदायस्य तथा संपन्ने समये वोत्पद्यमानाना
अ मभिव्यज्यमानानां वा योर्विपर्येणावस्थाने प्रमाणाभावात् सरो रस इत्यादावर्थप्रतिपत्तेरविशेषप्रसंगात् एतेनोत्पत्त्यभिव्यक्तिपक्षयोरन्यतरस्मिन्पू
र्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसध्रीचीनां चरमवर्णानुभवजनितसंस्कारहेतुकैकस्मृत्युपारूढवर्णसमुदायस्य वाचकत्वमित्यपास्तं ननु च स
ज्ञानानंतरज्ञानविषयत्वं रस्यानंतर्यं सकाररकारयोरानुपूर्वी मौनीश्लोकानुरोधात् सा च मनसा गृह्यते मानसोपनीता च श्रोत्रेंद्रिये भासते ।
सुरभिचंदनमित्यादिवद्बहिरिंद्रियेण ज्ञानोपनीतस्य स्वायोग्यस्यापि ग्रहोपगमात् सरो रस इत्यादौ नास्त्यर्थप्रतिपत्तेरविशेषः नन्वेवमपि सज्ञाना
नंतरज्ञानविषययोरकाररकारयोरिति रकारमुख्यविशेष्यकमानुपूर्वीविशेषणकं तौ किन्न प्रत्यक्षं न स्यात् रकारोत्पत्तिज्ञानं तत्र सज्ञानानंतर्यग्रहस्थले ता
वस्थयंतरकारनाशेन विशेष्याभावादिति वाच्यं वीचीतरंगन्यायेन श्रोत्रावच्छेदेन नानारकारा उत्पद्यंते तत्र घनिकिभेदेप्यानुपूर्व्या एकसात्त्वरकार

वै

स्य श्रोत्रसमेतत्वात्तत्समवेतरत्वस्यसमवेतसमवायेन निर्विकल्पकोत्पत्तावनंतरंरकारे प्रथमरकारघटितसंबंधेनज्ञातानुपूर्वीविशेषणात्तया
भासतत्वस्याभ्युपगमात् तथाचरकारोत्पत्तिः तज्ज्ञानं तत्रसज्ञानानंतर्यग्रहः साचानुपूर्वीपूर्वरकारनाशेपिरकारांतरे विशेषणात्तयाश्रोत्र
स्य प्रत्यक्षेभासतः इति नैतदस्ति वर्णानांक्रियावत्वा भ्युपगमा दिति श्रोत्रदेशमागतानांश्रोत्रेणग्रहः श्रोत्रस्यैव बहिःकारिकत्वेनवर्ण
देशगमनात्तद्ग्रहः वीचीतरंगन्यायेनानंतवर्णोत्पत्तिकल्पनेप्रमाणाभावात् ज्ञानानामपिवर्णवदाशुविनाशित्वेनोत्तरोत्तरज्ञाने पूर्वपूर्व
भावज्ञानवत्तस्यग्रहीतुमशक्यत्वादानुपूर्व्याएवानिर्देशिष्टस्यवर्णेसुतरामभावाद्यथाकथंचित्क्लृप्तेवाआनुपूर्व्यामनंतत्वेनतस्याः शक्तत्वावच्छेद
कत्वासंभवेन तद्विशिष्टे शक्तिग्रहस्यैवासंभवप्रसंगात् अत्रायंसिद्धांतः वर्णातिरिक्तंपदं पदातिरिक्तंचवाक्यंस्फुटति वर्णातिरेकेणप्रकाश
तइतिव्युत्पत्त्यास्फोटपदाभिधेयंतावदवश्यमभ्युपगंतव्यं तस्यनित्यत्वादेकत्वादखंडत्वाच्चशक्तिग्रहादेर्नानुपपत्तिः नचैवंतत्तः सर्वदैवार्थबो
धप्रसंगः व्यंजकत्वेनवर्णानामप्युपयोगइतिचेदेकैकवर्णस्यतद्व्यंजकत्वेसमुदायस्यैवेतिविकल्पग्रासेनाभिव्यंजकग्रहासंभवादभिव्यंग्य
ग्रहस्यसुतरामसंभवात् तदुक्तंयस्यानवयवः स्फोटोभिव्यज्यतेवर्णबुद्धिभिः॥ सोपिपर्यनुयोगेननैवानेन ... विमुच्यतेइतीतिवाच्यं प्रथ
मवर्णस्यैवतद्व्यंजकत्वेप्युत्तरोत्तरवर्णानांचरमवर्णपर्यंतानां विशदविशदतरविशदतमाभिव्यक्तिप्रयोजकत्वेनोपयोगात् विशदतमाभिव्य
क्तिसहकृतस्यैव तस्यार्थबोधउपयोगात् यदाहुः सामस्त्येनतुतद्व्यक्तिः सर्वांतेस्वतत्सवदिति नचविशदविशदतरविशदतमाभिव्यक्तिस

पुस

पदा

पः

राम
३८

हकारेण वर्णेनैव स्फोटमिवार्थमभिव्यंजनेनु पंतगेडुनास्फोटेनेतिवाच्यं स्फोटाभिव्यक्तेः श्रोत्रप्रत्यक्षरूपताभ्युपगमात्प्रत्यक्षे चर तत्त्व
परीक्षणन्यायेन विशदाविशदभाव स्वीकारेण्यर्थाभिव्यक्तौ शब्दबोधात्मिकायां तथा कल्पने मानाभावात् शब्दो वाचकोऽर्थो वाच्य इति प्रती-
तेः शब्दार्थयोः संबंधस्य वाच्यवाचकता लक्षणस्य कल्पनेन व्यंजकसमुच्चयस्य धूम्रीस्वादादावनङ्गी पौर्दर्शनेपि वाचकसमुच्चयस्यादृष्ट-
चरस्य वर्णेषु सद्भावे प्रमाणाभावाच्च अपरे पुनरेवं संगिरन्ते वर्णानामेवार्थाभिव्यंजकत्वे एकं पदमेकमिति प्रतीते निरालंबनतापत्तिः तेषा-
मनेकत्वात् सेनावनादिवदेकार्थप्रत्ययजननौपाधिलभ्यः स इति चेत्तन्न विकल्पासहत्वात्तथाहि स एकोर्थः किमविशिष्ट उत विशिष्टः
नाद्यः घट इत्यादितो घटत्ववैशिष्ट्यादिना बोधादविशिष्टार्थप्रत्ययस्य शशविषाणायमानत्वात् नान्त्यः घट इत्यत्रैकं पदमिति प्रत्ययस्य घ-
टमानयेत्यत्रैकं वाक्यमिति प्रत्ययस्य चाविशेषेण पर्यायप्रसंगात् न चैकविभक्त्यन्तार्थेन वैशिष्ट्यस्य विशेषणादेकविभक्त्यन्तार्थविशिष्टार्थवि-
षयादेकं वाक्यमिति प्रत्ययात्तद्भिन्नविषयैकपदप्रत्ययस्य विशेषः स्पष्ट एवेति वाच्यं दध्यानयेति लुप्तविभक्तिकवाक्येनैकं पदमिति प्रत्ययप्रसं-
गस्य तथाप्यपरिहारात् न च लुप्तविभक्त्यनुसंधानादेकं वाक्यमित्येव तत्र प्रत्ययो न त्वेकं पदमित्यपीति परिहारः राजपुरुष इति समासपदे एकं वाक्य-
मिति प्रत्ययप्रसंगापरिहारस्य तदवस्थत्वात् विभक्तौ श्रूयमाणत्वविशेषणेपि कंठेकाल इत्याद्यलुक्समासे एकं वाक्यमिति प्रत्ययस्य दध्यानये-
ति लुप्तविभक्तिकवाक्ये एकं पदमिति प्रत्ययस्य प्रसंगस्तदवस्थः अनेनैव न्यायेनैकबुद्धिविषयत्वोपाधिर्वर्णानां निरसनीयं न च वक्तिर्यदा-
त्मा स्फोटः परस्तु वाक्यात्मेति व्यवस्थार्थमेकं पदं विभक्त्यन्तत्वस्य तदनेकस्य चोपाधित्वकल्पनायामर्थव्यक्त्यात्मागतत्र विकल्पासहत्वं स्फोट

५ मेकै

व

॥३९॥

वादिनोपि समयितिवाच्यं वस्तुसत एवोपाधेस्तन्नियामकतयाज्ञानस्यानुपयोगात् नचवर्णातिरिक्तस्फोटानभ्युपगंतॄणां तुल्यमेतत् अतो
पाधिप्रतिसंधानव्यतिरेकेणैक्यप्रत्ययात् सेनावनादिबुद्धेरुपाधिप्रत्ययं विनानुसारे नरत्वांतवैषम्यस्यान्यथाख्यातात् एकवृत्तिविषयत्वमा
त्रस्य समूहालंबनसमुल्लिख्यमानघटपटादिष्वैक्यप्रतीत्यनुपधायकत्वात् एकार्थधीहेतुत्वस्य तावद्गुणो नामैकार्थवाचकत्वसिध्युत्तरकल्प्य
त्वाच्चेति एवं स्थिते वाक्यार्थेनार्थवतो वाक्यस्य प्रामासमासग्रहणाकृतनियमेन निवार्यते तत्रापि फलमाह प्रातिपदिकत्वे हानि नकृत
न रत्वेऽर्थवद्ग्रहणमनुवर्तते न वा नाद्यः शशशृंगादेर्बाध्यार्थरहितसमासस्य पूर्वेण संज्ञानापत्तेः समासांशेऽर्थवद्ग्रहणस्यासंबंधकृ
नोत्सः त्वेनेसमासस्यग्रहणस्य विध्यर्थापत्तेः पंचनावप्रियस्योरे रौ निरुक्तार्थवत्ताभाववतः पंचनावेत्यस्य संज्ञाप्रसंगात् अत एव वृत्तिरधातुः
प्रातिपदिकमित्येतावतैव सिद्धे पूर्वत्र प्रत्ययपर्युदासस्योत्तरस्य च सर्वस्य योगस्य प्रत्याख्यानं न कृतं पंचनावेत्यस्य तद्भिन्नसमासे मा वृत्तिरु
पक्षे न दोषादत आह शशशृंगादिपदानां चेति ननु केवलबुद्धिसत्ताकारूढं मास्त्विति चेत् शशशृंगादि अन्यथाख्यातिवादाभ्युपगमा
स्वप्रसिद्धशृंगे शशीयत्वेग्रहेण तद्बुद्धेरन्यथासिद्धत्वादित्यत आह स्वप्राद्यनुरोधेन चेति विप्रपृथ्व्यादि चित्तस्थं न बहिष्ठं कदाचन स्वप्न
भ्रममरीचेषु सर्वैरेवानुभूयत इति कौर्मिस्मृतेरनादिवासनारूपेणांतरवस्थितरजतादेः कामादिवृत्तिसहकारेण बहिर्विषयप्रदेशोभा
गमनस्वीकारेण विषयभोसनं नतु बाह्यः कोपि विषयस्य विशेषाकारोस्ति नचसोज्ञातिक्रमतप्रवेशः तेन तत्त्वारोपितसत्ता

राम
३९

ति।   दर्शनमबाधात्सत्त्वविशेष

याभ्युपगमेनंगीकारात् असत्त्वमते तु बुद्धिस्थस्य नानाकारस्य रजतस्य वाह्यविषयैकतादात्म्यारोपे विषयसत्तायाश्च तत्रारोपेण व्यवहारं बहिः सत्त्वावगमे
न ततो विशेषात् यदाह पंचशिखः सत्त्वसत्त्व्याति वा बाधाबाधाभ्यामिति याबद्विशेषदर्शनं तु बाधात् तदभाव इति तदर्थः बुद्धिसत्तासमाविष्टमेव च
वस्तु तत्तत्पदशक्यवाक्यमित्यादावेवोक्तं यदि तु पदानामांतरसत्ताव्यतिरेकेण केवलबाह्यसत्तासमाविष्टं वस्तु वाच्यं स्यात् तदा वृक्षस्तु अस्ति ततः सत्ताव
गमादस्तीति प्रयोगो न स्यात् नास्तीत्यभावस्य च सत्ताविरोधात्प्रयोगाप्रसंगः अंकुरो जायत इति च प्रयोगो न स्यात् सतो जन्मनिषेधात् उप
चारसत्तायां तु ते दोषा नावतरंति बुद्धिसत्तासमाविष्टस्य बहिः सत्तासत्तजनन प्रतिपादनायास्ति नास्ति जायत इति प्र— योगात् शाब्द
बोधे च संसर्गग्रहस्य कारणत्वं नं योग्यताज्ञानस्य नापि बाधबुद्धेः प्रतिबंधकत्वं स्पष्टं चेदमनुसूत्रे भाष्य एव परयोः नन्वक्षौहिणीरथंतरा
दिष्वर्थतत्त्वेनैरर्थक्यादवयवानां प्रातिपदिकसंज्ञाया अप्रसंगादक्षौहिणी मूर्द्धनीत्यादिरूपेण षष्ठीसमासादेरप्रसंगोत आह अक्षौहिण्यादिरथंत
रादिपदेष्विति अन्यत्र स्वार्थारोपेणेति अक्षांश्छिनत्ति दीव्यतीत्यादौ दृष्टस्यार्थस्यारोपेणेत्यर्थः नहि स्वार्थापृक्तिपक्षे समासमात्रे उक्त
युक्तिं विना गत्यंतराभावादिति भावः संज्ञाधिकारः संज्ञासेनाधिकारः ननु परोच्चारितस्वरूपसंज्ञात्वस्य प्रत्ययपदस्य न्त्राभावात्संज्ञाधिकार
स्य तु नीरिते स्वत आह संज्ञासावगम इति व्याख्यानात् अनारूतिः संज्ञा आवर्निन्यः संज्ञेति भाष्याद नारूति सावर्तिनी त्वस्वरूपसंज्ञा सेना
धिकारस्य भिव्यंजकन्यायमूलं व्याख्यानात् परोच्चारितस्यस्य तु संज्ञात्वाभिव्यंजकत्वं
प्राप्तिवृद्धिरादैज्व्यभिचारादिति न सं॥ स्वस्वमरूपसन्यतरार्थप्रत्यायकत्वेवेति तत्र स्वार्थप्रत्यायकत्वं मिघार्थकत्वसनादीनां स्वमरूपस्यार्थप्रत्या

यत्कृत्समंत्वं त स्वार्थिकानाम विकारादिशब्दघटकत्वादीनामिति बोध्यं तमुच्चार्येति अर्थबोधकमुच्चार्येत्यर्थः बोधितत्वमिति प्रकृतिशक्यत्वेन
बोधितत्वमित्यर्थः नभवधाघादेशानामिति नाभिनभंचहनभ्यवधः आदिपराद्विरागोविरंगचेत्यादीनामित्यर्थः तेषां हि स्वान्यथें नार्थव
त्वं योग्यविभक्तिनिर्देशाद्विधेयत्वं चेति यथाश्रुते संज्ञाप्राप्नोतीतिभावः ननु बाधकबाधितत्वोरणं प्रत्ययपरत्वं प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगशिष्टम
तएव न पाख्ययोरिति प्रत्ययपरत्वादितीत्वनिषेधः सार्थकत्वस्यास्त्वेत्याह किंचेति इटः उत्तमपुरुषैकवचनस्य तत्संनियोगकथनात्संगतेरिति
परश्चेत्यस्याप्रवृत्तावपि स्थानिवद्भावेन प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगकथनं नानुपपन्नमिति चिंत्यमेतत् अव्यवहितातव प्रसत्याहेति ॥ गाधोरपि
त्यच्च तु धातोरिति पंचम्यंतानुवृत्त्या गाधोरनंतरो धातोश्चाव्यवहितः परस्त्वर्थोन्न दोष इति भावः नहि तीयादीति पश्यसूगोधावतीत्यादौ पचति
भवतीत्यादौ प्रथमायाः संभवात्प्रथमादीतिवक्तव्ये द्वितीयादीत्युक्तिर्विभक्तिर्विधोकर्मणि। द्वितीयेत्यस्य प्रथममुपादानात्प्राधान्यसूचनार्था संख्या
भावादिति तिङन्तार्थप्रधानक्रियायां संख्यान्वयाकांक्षाभावादित्यर्थः ननु क्रियाविशेषणीभूततिङन्तार्थसाधनस्य संख्यान्वयाकांक्षास्त्येवे
त्यत आह संख्यायास्तिङनेन्तोक्तेति तिङन्तेभ्यस्तद्वित्वाद्यर्थोपि प्राप्ति परि[illegible]कारो न भवतीत्याह तस्येत्यादीति तेभ्यः तिङन्तेभ्यः प्वि
कोत्स्तुभोक्तं दूषयितुमुपन्यस्यति नचेत्यादि तेन न्यायेन अंतरंगानपीति न्यायेन धर्मिग्राहकमानादिति धर्मि बहिरंगेण त्वकालरग
विधिबाधस्येत्याह कश्चिन्नानंतर्यो तरपदयोश्चेति सूत्रं तत्स्यादित्यर्थः तथाहि लपाकृतं लाकृतमित्यादौ समावेकवचने इत्येव सिद्धे प्रत्ययोत्तर
पदयोश्चेति सूत्रमनर्थकं मंतरंगनिमित्त विनाशे वलुक स्तत्प्रयोजकत्वमासादेश्चांतरंगविधिबाधकत्वज्ञापनेन चरितार्थं संपद्यते ॥

नन्वेवमपि न ज्ञापनसंभवः तत्र पुनस्त्रुत्तरस्यादौ तवाद्यादेशबाधनाय तस्यावश्यकत्वादिति चेदेवं तर्हि सूत्रे मपर्यन्तग्रहणं वृत्तिकृतार्थे ज्ञापिका
भविष्यतीति भाष्यकृतः एतद्व्याचक्षते यदि तवाद्यादेशबाधनार्थं तं सूत्रं स्यात्तदा मपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिमंतरेणोत्सर्गसमानदेशत्वादपवादानां
त्वमौ मपर्यन्तस्य सिद्धाविति व्यर्था तदनुवृत्तिरतः ज्ञापनद्वारा प्रागेव लुक्विकृते विभक्त्यभावात्तवाद्यादेशाद्यसंभवात् प्राप्तस्य मादेशविधा
यकत्वेन सफला भवतीति एतदुपाध्याया न क्षमंते अमकृत्वकृत्वा भिन्नदेशानामप्यपवादत्वदर्शनादुत्सर्गसमानदेशत्वनियमस्यापवादेष्व
भावात्सत्यामपि पर्यन्तानुवृत्तौ तवादीनां त्वमौ सर्वादेशावनेकाल्त्वाद्बाधकौ स्यातामिति सप्रयोजना मपर्यन्तानुवृत्तिः न च मपर्यन्तस्य सस्यानुवृ
त्यभावे विभक्तिलुगुत्तरं प्रा[illegible]माणाभ्यामुत्तरपदनिमित्तकः स्वमाभ्यामुपजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद इति न्याय्यो लुक् प्रागंतरंगत्वात्त्वमौ तवम
माविवशेषे लोपा[illegible] विशेषाद्बाधनीयो न तु मपर्यन्तस्य सस्यादि नो चिचीषतीति दीर्घेण द्विर्वचनमिव तत्र बाधहेतोः समानफलकत्वविरोधयोरभा
वात्तत्वश्च सर्वादेशत्वे मपर्यन्तादेशत्वे वा रूपे विशेषाभावाद्यर्थो मपर्यन्तस्य त्वस्यानुवृत्तिरिति वाच्यं त्वमयोरनेकाल्त्वादेशत्वे तथात्वेऽपि हलन्तादेशत्वे विशेष
स्य सत्त्वेनानुवृत्तेः प्रयोजनत्वादतोऽन्यथा व्याख्येयं तवाद्य आदेशाः स्थानिविशेषमपेक्ष्य स्वार्थं प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत्रानुवर्तनेन तवादीनां प्रसंगे सिद्ध
योस्त्वमयोर्मपर्यन्तानुवृत्तिस्तत्र यात्वं त्वत्तत्मित्याद्यर्था भवंतीति लुको बाधकत्वं ज्ञापयति तथाहि प्रत्ययोत्तरपदयोरादेशविधानं तावत्तवाद्यादेशबाधना
र्थं तवाद्यादेशानुवृत्तिरपि तत्रैव संस्कारविशेषसंपादकत्वेन प्राग्गुत्करीत्यादकारस्य शेषे लोपे त्वपुत्र इति रूपसंपादनार्था मपर्यन्तानुवृत्तिस्तु वाक्यभेदेनादेश
विधायिका प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन त्वत्तत्मित्याद्यर्था भवंती यथोक्तज्ञापनायालं केवला हि मपर्यन्तानुवृत्तिर्लोपबाधस्याऽगरीयसी हि तवाद्यनुवृत्त्यास्था

॥४१॥

निप्रतीति स्तत्तो ज्ञापनाय न प्रभवेत्तस्मात्तवाद्यनुवृत्तिसहितामपर्यन्तानुवृत्तिर्लोपिकेत्याखंडलार्थः तत्रायमन्तःकरकः तवाद्यादेशानामपर्यन्तस्येत्यन
योरनुवृत्त्यभावे प्रत्ययोत्तरपदयोरादेशविधानस्य तवाद्यादेशबाधनार्थत्वोक्तिर्भाष्योक्ता नोपपद्यते तवाद्यादेशविषये त्वमाहृतमित्यादौ समासे कृते ना
स्वर्वादेशयोस्त्वमयोरंत्याकारस्य यकारे त्वमाहृतमित्यादिरूपसंपादनफलकत्वात् त्वमावेकवचनइति विहितयोर्मपर्यन्तावधिकत्वादत्यदकारस्य यकारेत्व
लोपो व्योरि नियोगं यं कृतमिति भवेदिति विशेषात् तस्येदशोधनं योचीत्वमपनीया च्येइति न्यासे त्वम्कृतमिति रूपस्योभयत्र तुल्यत्वात् त्वादेशो हृत्वं तरइति तु न युक्तं
मसाहचर्येण तस्याप्यदंतत्वादन्यथा प्रकृतभाष्यासंगतिप्रसंगात् सतितु ज्ञापके ऽच्येइति न्यासस्तवाद्यनुवृत्तिश्च फलाभावान्नाश्रयणीयेति॥
पत्तुभ्यमकृत्वं कृचांमित्यप्राक्टेः पुरस्तात्कृरणसामर्थ्याङ्गिन्नदेशानामप्यवादत्वमित्युत्सर्गसमानदेशत्वस्यान्यत्रापवादेषु नियमेनाभावान्यथा तस्मिन्ने
न णिचेत्यनेर्युष्मदस्मदोराकृ ङे विधातव्ये युष्माकास्माक विधानवैयर्थ्यप्रसंगः॥ उक्तनियमात्ताकङपवादयोस्तवकममकयोरण्यसादेशसापतिरतो
ऽभवति युष्माकास्माकविधानवैयर्थ्यमित्युपाध्यायदूषितमतोज्जीवनं तत्र युष्मत्पतेरस्मत्पतेश्चाप्रत्यये मांतयोर्युष्मदोरेकदेशविकृतस्यानन्य इस्य
त्वादाकङफलभेदप्रसंगे युष्माकास्माकविधानस्य चरितार्थत्वात् मांतयोरनभिव्यक्तपदार्थत्वेन शास्त्राप्रवृत्तिस्तु न अतिदेशवत्त्वेनाप्यप्रवृत्ते
स्ततो ऽभिव्यक्तपदार्थान्तरविषयत्वाभावेनाभिव्यक्तपदार्थनिरूपितानभिव्यक्तपदार्थत्वस्य तत्राभावाददोषात् अतएव सखीयतेरप्रत्यये एकदे
शविकृतन्यायेनानङ्हि ङ्कावयोः सखासखायाविसाधुदाहृतमभिपुत्तैरिति परिभाषाप्रदीपार्चिषि विस्तरेण निरूपितं अत एवेति तुकं
एवं तु मपर्यन्तानुवृत्तौ तवादीनां बाध्ये विषये लोपाबाध्यानामस्मिन् सति यद्देन रूपं तस्य तद्वदनुवृत्तिमंतरेण सर्वादेशत्वादपि सोमपर्यायमर्थाश्रुतन
मपर्यन्तानुवृत्तेर्लोपकत्वं भाष्योक्तं नानुपपन्नं उपाध्यायानां तु तवाद्यादेशानुवृत्तिसहितमपर्यन्तानुवृत्तेर्लोपकत्वोक्तिर्हि लतादेशलाभ्यु राम ४१

८१

भावस्यादिति

तरंगस्वरनिमित्तविनाशकत्वाभावादेवेत्यर्थः अन्यथा बहुव्रीहिकाले तोदात्तत्वा बहुव्रीहिस्वरेण तस्यैव प्रवृत्तेर्भावः मानाभावादिति अनुदात्तादेः
षष्ठ्यंतस्यापि संभवेन लक्षणायां मानाभावादित्यर्थः सति तु प्रातिपदिकाधिकारेऽनुदात्तादेः प्रातिपदिकस्य षष्ठ्यंतत्वासंभवादनुदात्तादिप्राति
पदिकप्रकृतिकषष्ठ्यंतले लक्षणा तस्य विकार इति तत्रानुवृत्ते विनिलस्यदेतत् तत्रापि गर्गादिभ्यो यत्र नापित्यव्यवधाने नेति संबंधबोधकषष्ठी
व्यवधानेनेत्यर्थः तद्धितेष्वितीति गर्ग स्यापत्यं देवदत्तस्येत्यादौ षष्ठीव्यतिरिक्तदेवदत्तादिव्यवधानेनेत्यर्थः अस्मिन्पक्षे सति प्रातिपदिकाधिकारेऽ
नुदात्तादिरिदेत्यादौ तत्संबंधिविकार इत्यर्थेऽनुदात्तादेः प्रातिपदिकात्प्रत्ययः स च सामर्थ्यात्षष्ठीव्यवधानेनापि भविष्यति तस्यपदेन तस्याएवोप
स्थितेः व्यकात्तेनेष्विति तापकात्स्वार्थे पौरसमासस्यैवार्थातरान्वयेन स्वंतादेव तद्धितोत्पत्तेः ननु तत्संबंधवदपत्यमित्यर्थे विधीयमानः प्रत्ययः
षष्ठीव्यवधान इव संबंधशब्दव्यवधानेपि स्यादत आह मानाभावादिति तत्रापि लुप्तषष्ठीव्यवधानसद्भावात्षष्ठीमात्रव्यवधाने तल्लोपे प्रातिप
दिकनिरूपितश्रौताव्यवधानस्य प्रत्यये संभवात्तदतिरिक्तसंबंधादिशब्दव्यवधाने प्रत्ययविधानस्यान्याय्यत्वादिति भावः तदाह कैयटे स्यष्टमि
ति तत्र हि चित्रा गावो यस्य संतीत्यत्र मतुप् कस्मान्न भवतीत्याशंकायां सामर्थ्याभावादथवा न भवति समुदायात्प्रातिपदिकात् तान्न भवतीति भाष्यव्या
ख्यावसरे गोषानित्यत्रापि सुबंतात्तद्धितोत्पत्त्या गोशब्दप्रकृतिकसुबंतादुत्पद्यमानो मतुप्प्रत्ययो तस्मात् प्रातिपदिकात्तत्र स्यादित्याशंक्य प्रथमा
समर्थात्प्रत्ययः प्रातिपदिकात्तु परः श्रूयत इति समाहितं प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे परिभाषाप्रवृत्तौ प्रमाणमाह अनयेति विशेषग्रहणे तथात्वे
प्रमाणमाह विशेषविषयेति बहुतरोदाहरणदानाच्चेति अतः कुक्कुमीत्यादिना स्त्रसादिसिध्यर्थं मयस्कुंभीत्यादेर्बहुतरोदाहरणस्य प्रातिपदिकविशे

॥५२॥ नचोक्तपरिभाषयाऽन्तस्य बहुव्रीहित्वात् तदंशेपि नदीरूपस्य तस्य नद्यन्तत्वाभावइति बरूपस्यदानादित्यर्थः सकृदप् नघृतश्चेति कप् तदसंगतिरिति परिहृतरत्नयदिति ननु नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्यस्य नद्यन्तपावप्रदानां यो बहु व्रीहिरित्यर्थे उत नद्यन्त घटितपदानां वा नाद्यः बहुकुमारीकूस्त्यत्रकबनापत्तेः नान्त्यः कुमारी भार्यस्त्यत्रातिप्रसंगादिति चेन्न नदीसंज्ञकं परं अंतेच वाच्यं व्यपदेशिवद्भावाश्रयणात् वर्णयोरेवनदीसंज्ञाविज्ञानाद्वा परिहृततरत्नयदिति रमं येषां तेषां यो बहुव्रीहिः नघुतरपदकोबहुव्रीहिरित्यर्थे नादोषात् अत्रपूर्वपक्षेनदीत्यस्य बहुव्रीहिर्विशेषणः बहुव्रीह्याक्षिप्तपदसंपातस्तूत्तरइति तत्वं समुदायविषयें कुंडोध्नीवहुधीवरीत्यादौ तत्रवृत्तावपिलिंगविशिष्टपरिभाषायाः प्रवृत्तावपि दोषाभावेन नद्यन्तानां योबहुव्रीहिरित्यास्त्र पणात् तदंशे समुदायांशे तदप्रवृत्तौ लिंगविशिष्टपरिभाषायाअप्रवृत्तौ रत्यादेः सिद्धिरिति वस्तुतस्तूपलक्षणत्वे प्रमाणाभावः स्वार्थद्रव्यलिंगादि प्रयुक्तकायौत्तरमेव स्वार्थे परिप्रस्तोस्य प्रियकुत्सनादियोगइति कुत्सितइतिसूत्रभाष्योक्तेः रातिशायिकेस्त्रीप्रत्यये यांतादेवोत्पन्ने ब्रह्मबंधूतरायुवतितरेत्यन यौरन्यथासिद्धत्वात् शूलोत्क्षाव्रं रा प्रयोजनफलं तु लोर्हि क्वा आर्थिकाचेतिमनोरमोक्तं यत्रात्वंत स्वार्थिककन्निस्याद्कः॥ तत्रात्वरसमुद्राद्वयन्याचष्टे। ततश्चेति आवृग्रहणासंबंधइति अतएवहसंतनो संनिहितं चरं तंतं पुनर्मनोवृत्तिरिवस्विकापॉश्रीहर्षश्लोकेभस्त्रे तिषेवैकल्पिकमित्यं व्याचक्षा णा उपेक्ष्यास्त्यं मनोरमायां वृत्त्याद्यर्थका कत्वबाधात्वंत स्वार्थिकप्रत्ययांतस्येदरूपंनत्व कचिशिष्टस्य स्यादप्रसंगात् आवृत्तंदत्वंत स्वार्थिकोत्पत्तौ त्यातः स्थानिकाकारसत्वेन वैकल्पिकत्वव्याख्यानसोष्ठवात्तदुपेक्ष्यापयोग्यत्वात् इतिचरितार्थमिति नचैवंसतिद्यौवैयर्थ्यं लिंगविशिष्टपरिभा षायाअनित्यत्वज्ञापनार्थत्वात् तेनैर्विशिष्टग्रहणमित्यादेः सिद्धिरिति परिभाषाप्रदीपार्चिषिविस्तरेणनिरूपितं अस्मिन्पक्षे आर्थिकेत्वरूमेव।

विभक्तौलिंग

व्याकरण

राम
५२

(margin) स्यन्नरा: / न्न / भिरि / त्र

मातः स्थानिकत्वाभावेनोदीचां मातःस्थाने इति विकल्पाप्रवृत्तेः यथाश्रुतमनोरमोक्तव्याख्यानेनतु पक्षे आर्यकृत्यपीष्यते नच बहुगोमतीकेतिप्राप्नो
ति अलौकिकप्रक्रियावाक्ये समासात्प्रागेव समासान्तप्रवृत्त्या मनोरमायां समाहितत्वात् पूर्नीतिरिति तु प्राप्नोतीति तच्चाप्येतत्समाधानं नाप्राप्ते ङीपा
रभ्यमाणेन यूनस्तिरिति तिप्रत्ययेन ङीपो बाधनात् नच तुल्यन्यायात् लोहितान्मणाविस्यनेनापि लिंगबोधकप्रत्ययस्य बाधनात् लोहितेपि [illegible]
णेल्लोहितात्लिङ्गबाधनं वेति वक्तव्यमिति गौरवं लोहितको मणिरिति पुल्लिङ्गे लोहितामणिरित्यस्य चारितार्थ्येन न्यायतौल्याभावात् प्रतिपदवि
धित्वेनान्तरंगत्वात् प्राप्तस्तु अग्रहणाद्रूपितुं शक्यत इति नास्ति कोपि दोषः एकालतने क्षितिशापक्षात् तद्धितोत्पत्तिः सामान्येन सुबन्तादिति चक्षुषी
नि मत्यव्याचक्षाणानां मतं दूषयितुमाह अत्यंतस्वार्थिकानामिति सुबुत्पत्तेः पूर्वमिति अत्यंतस्वार्थिकानामन्तरंगत्वेन सुबुत्पत्तेः प्रागेव भवितव्यमु
क्तत्वात् कुत्सितइति सूत्रोक्तन्यायमूलकत्वात् सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेर्नोपपत्तिः संभवाच्चेति भावः अप्राप्ततद्धितोत्पत्तेरिति तद्धितोत्पत्तेरनन्तरं तु न द्विवचनं तस्यै
कत्वसंख्याविरुद्धत्वेन वीप्साया अविवक्षितत्वात् इदं च विरोधादेव बाध्यबाधकभाव इति वार्तिकमतमाश्रित्य पदग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं उभयोरेकार्थ
बोधकत्वासमानफलकत्वेनापि बाध्यबाधकभाव इति भाष्यकृन्मते तु कार्यचोरिवतत एव बाध इति बोध्यं स्वार्थिकत्वेनान्तरंगत्वादिति ॥ विभक्ति
समासापेक्ष
स्तु संख्याकर्मापेक्षेति बहिरंगेति भावः इणुनंतत्स्वरूपाधिसापेक्षत्वेन बहिरंगत्वयेति नच सुबन्तरूपसापेक्षैयाणकसुबन्तापेक्षाण्प्रत्यय
स्यैवान्तरंगत्वमिति वाच्यं तस्यापि विधेयप्रत्ययस्वरूपसापेक्षत्वेन बहिरंगत्वादिति भावः समाहारद्वन्द्व इति इतरेतरयोगे बहुवचनापत्तिः
पृथक्त्वादत्वे सुरौजसिस्यादिविभक्तिश्रवणेन भवितव्यमिति भावः लोपे सतीति ककारस्य वर्णोच्चारणवैयर्थ्यात् ककाररूपणोच्चारणवै

यथ्यीत् तन्मात्रपरिका लोपमात्रपरिका बहुवचनापत्तेरिति द्येकेष्विति स्यादिति भावः यत्तु स्वरितात्संहितायामनुदात्तोमि
तिचेद्येकयोरेकश्रुत्यवचनमितिवार्तिके द्येकयोरित्यत्र द्विशब्देन द्विसमुच्यते एकशब्देन चैकत्वमिति वैयरग्रंथ व्याख्यानावसरे
संख्येय परे द्येकेषामिति स्यादित्यभिनवविवरणोउक्तं तद्भ्रमसात् द्व द्वेति निषेधेन सुरप्राप्तेः अत एव प्राचीन कर्मादि विवरणे द्ये
केष्विति स्यादित्येव तत्रापत्तिर्व्याख्याता एतेन गोत्रे लुगचीति सूत्रे गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनात तस्य प्रवृत्तौ द्येकयोरित्यस्य द्वित्वैकत्व
योरित्यर्थ इति प्रदीपव्याख्यायां ननु द्येकेषामिति युक्तमित्यभिनवविवरणावतरणमपि प्रयुक्तं नन्ववयवगतबहुत्वस्यावयविन्यारोपे बहु
क्षत्वादावपि न बहुवचनापत्तिरत आह सचेति कोशवृद्धव्यवहारानुसारेणेति तत्र कोशानुसारेण दाराइति पुंभूम्नि दारा इत्यमरः वृद्धव्य
वहारेणाशेषमाह एतेनैकस्मिन्नपि गुरवः समागता इत्यादीति एकशेषानापत्तेरिति नन्वेवमपि विभक्ता विरोधे तावदस्तु एकग्रहणं तु
व्यर्थमेवेतिवाच्यं स्वसा च स्वसारौ च स्वसार इत्यादावेकशेषानापत्तेः विग्रहवाक्ये विभक्तौ सारूप्याभावात् एकग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादेकशेषो
त्तरमुत्पन्नाया एक विभक्तिस्तस्यामन्यतरस्य शेषे वैरूप्याभावस्य विवक्षितत्वात् नन्वेवमपि तद्वैयर्थ्यं विभक्तिनिमित्तकार्यात्प्राग्वैरूप्याभा
वस्य विवक्षितत्वादित्याशंक्य दृष्टानीत्येतद्वाक्यं शेषेणाचष्टे लौकिके प्रयोग इति शेषः इति एतेन सत्यप्येवकारापकर्षे मातृमात्रोरेकशे
षो दुर्वार इत्यपास्तं ननु विद्यतादेहप्रतिते वर्तयं तिचेति वाग्भटश्लोकादौ च शब्दबोधितसाहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नान्वयमानेण

१ विकल्पाऽ

त्ये

ना

त्ये

लौगितिथा
लौकिकप्रयोगस्या
पस्तरेष्येक
यो

द्वंद्वसाधुत्वं विवक्षितार्थप्रतीतिस्तु पार्ष्णिकी प्रकरणादिना भवत्येवमक्षा भज्यंतां भुज्यंतां दीव्यंतामित्यत्र विवक्षावशाद्देवनभूतत्वाच्चार्थानां क्रियाप
रत्वेनासाहित्यबोधकत्वात्साहित्यावच्छिन्नसाहित्यावच्छिन्नान्वयेनैकशेषस्य वक्ष्यमाणरीत्या साधुत्वे ऽसाधारणं तत्रस्य नेदमुदाहरणं भवत्यतस्त
स्यासाधारणमुदाहरणांतरमाह एवमिति अक्षो भज्यतामिति अत्रत्य अक्ष इति विभक्त्यंततंत्रेण निर्दिष्टं तस्य बहुर्थत्वेप्य प्रातिपदिकत्वाद्द्वंद्व
चनाभाव इति बोध्यं पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वे इति तत्र स्वबोध्यस्यार्थस्यैकेन पर्यायांतरेण बोध्यत्वे अन्वयिपदार्थस्य अन्वयानुयोग्येकधात्वर्थ
स्थाप्यपदार्थस्य एकत्वेति ति...उपस्थाप्यसंख्याया धात्वर्थे ऽन्वयानभ्युपगमात्संख्याकृतावच्छेदशून्यत्वात्तत्तदर्थस्यैकत्वं मन्यते। अथवैकत्वे इत्य
स्यैकधर्मावच्छेदेनोपस्थितिविषयत्वे इत्यर्थः एकोपस्थित्येति अक्षान्यद्ये ... त्यतो दशिकर्मत्वेन बहुत्वेन चरर्थो विभीतकाक्ष देवनाक्षाणां न
यातामप्युपस्थिते रित्यर्थः इदं च विभक्त्यंततंत्रमभिप्रेत्य तदाख्यक्षानिति प्रतिनियत विभक्त्यंतताश्रितिनियतार्थोपस्थितिर्युज्यते यदा लोके ... र्थो
द्वौ विभीतकाक्षौ शेषाद्देवनाक्षाद् दशिकर्मत्वेन विवक्षितास्तदा प्रातिपदिकतंत्रं प्रातिपदिकस्य तत्तत्संख्याविशिष्टतत्तत्पदार्थोपस्थापनपूर्वकं बहुव
चनमिति बोध्यं एतेनोक्तरूपेण तत्तदर्थबोधाय एकशेषं विना न सिध्येदित्यपास्तं नियमार्थत्वादिति जातिपक्षे लोकप्रामस्य सम... सर्वाणि ग्रहण
स्य तत्परसूत्रेणोक्तलोकप्राप्तस्यैकशेषस्यानेन नियमविधानादिति भावः तत्र ग्रहणं तेऽ सम्... सवर्णग्रहणानिवृत्तिरिवेहाप्यनेकशेष... निवृत्तिः
फलमित्याह तत्फलं तिति विभक्तौ यानि सरूपाण्येव तद्विषय इति सचायमर्थ एवकारापकर्षादिलभ्य इति प्राग्युक्तं सहविवक्षाविषयश्चेति इदं च तिष्य
पुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वंद्वे इति सूत्राद्द्वंद्वे इत्येकदेशमनुवर्त्य द्वंद्वे प्रसक्ते इति व्याख्यानाल्लभ्यमित्याहुः आर्त्वैः सहिताः सार्त्वाः सर्त्वां भवाः सार्त्वाः सार्त्वाश्च ते सार्त्वा

स

उ र्यस्तेषु जातः सारवसारवोर्मिजः भातिप्रकविलोकन प्रणायिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी ध्यानालंबनतां सुमाधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये लावण्य
स्यमहानिधी रसिकतां लक्ष्मी दृशोस्तन्वती युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेरिति त्रिलिंगवचने [illegible]षोदाहरणं काव्यप्रकाशटीकायां विद्वन्मा
नस हंसवैरिकमलासंकोचदीप्तद्युते दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकारवैश्वानर स्व प्रीतिविधानदक्ष विज यप्राग्भावभीमप्रभो साम्राज्य
वरवी रवत्सरशातं वैस्थ्यमुच्चैः क्रियादिति च श्लिष्टवाचकपरंपरितरूपकोदाहरणं तत्रैव दशमोल्लासे ॥२॥ इति बोध्यमिति तथा च सम कशेषस्या
स्यारंभे तं चरन्ययस्य शेषकतारश्चि ता सूत्रस्य मतं उपपाद्य भाष्यमतेन सूत्रप्रत्याख्यानमाह तातत्र सूत्रमिति नन्वेवं सूत्रप्रत्याख्याने घट
घटाविति द्वंद्वः कस्मान्न भवत्यत आह अनेकघटादिपदानामिति इत्यर्थबोधयितुमिति एकग्रहणसामर्थ्यादपि शब्दार्थालभेनैव समासा
प्रयणादेक स्यामनेकस्यां च विभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति विशेषप्रसंगते वकारेण स्वाधिकरणे स्वसजातीयधर्मव्यवच्छेदबोधनादेकस्यामपि
विभक्तौ यानि रूपाणि तेनस्यार्थस्य क्षेपादन्यथा विभक्त्या विसेतावतैवैकस्य विवक्षतादेकस्यां विभक्तौ यानि सरूपाण्येव न विरूपाणीत्यर्थलाभा
भादेकग्रहणवैयर्थ्यापत्तिस्तथा च मातामातरावित्यत्रैकशेषापत्तिस्तत्रापि किंचिद्भ्यामादावेकस्यां विभक्तौ वैरूप्याभावस्य सत्वात्स्येकग्रह
णेन तु दीयादोषाभावः॥ वस्तुतो विभक्तावित्येकत्वस्यानुवाद्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वाद्विभक्तिसामान्ये यानि सरूपाण्येव न विरूपाणीत्य
र्थे गोपिमातृमातराविन्यादावतिव्याप्तेर्वारयितुं शक्यत्वात्रार्थ एकग्रहणेन गर्भितेवंसति स्वसा च सारोन्वेदां वेकशेषापत्तिश्चिसमेतत्
तस्मादेकशेषप्रवृत्युत्तरमेकस्यां विभक्तौ यानि सरूपाणीत्यर्थलाभायैकग्रहणमित्याशु[illegible]मिहततं ॥ इत्यभावबोधनादिति यदि तु सम्मा
[illegible] प्रत्याख्यानवादिमतानुसारेणारंभवादिमतमस्य [illegible] मानः इति सस्यापि [illegible] तात्रैकग्रहणं प्रत्याख्या
[illegible] नेकमुपक्रम्य [illegible] ग्रहणं तु स्पष्टार्थमिति

राम
४४

87

ये   स्वनुत्तान

हारद्वंद्व विषयैकशेषः स्यात्तदा श्वश्रूः परः श्वश्रूश्वशुरौ कुंभेश्वरौ तदिदं श्वश्रूतानीमानि श्वश्रूकानीति प्रयोगद्वयेप्येकशेषेऽस्ते राकृत्र समाहारस्यैकत्वा
देकवचनं स्यान्यत्रे तद्योगेवर्तिपदार्थबहुवचनस्य च सिद्धेरेकवचनस्यानंतरस्य मितिव्यर्थं सद्युक्तार्थज्ञापकं संपद्यते॥ यत्रतु सोपमाश्विकः स चैय (रेतर)
माश्विकौ तच्चेदमाश्विकंकुलं तदिदं सर्वमाश्विकं तानीमान्याश्विकानीत्यत्र बहुप्र[illegible] तीनावर्ति स्तत्र फलसे नेतिवार्तिकेन समाहारद्वंद्वस्य निषिद्धत्वा
दप्रसंगाद्वंद्वे प्रसक्ते विधीयमानत्वकशेषस्तदा नप्रामरतरेतरयोगे तु द्वंद्वप्रसक्ते एकशेष विषयइति बहुवचने प्रसक्ते एकवचनार्थमेकवचनस्यान्य (न)
तरस्यामिति स्यादतश्चिंत्यमेतत् तस्माद्वृक्षश्चान्ययोः समाहारेपरत्वेऽप्येकशेषो भवत्येव यच्च नपुंसकत्वप्रसंगं समाहारं द्वंद्वात्वत्तद्विधानाद्वेचपरपट (श्चपट)
घिसादेरनभिधानं नाश्रयणीयमित्यपरमनुकूलं स्यष्टं चेदं बहुच्छ्वदरत्ने बृहच्छेखरे च॥ जातिपक्षे तो व निर्वाह इति न चजात्याक्षिप्तव्यक्ती
नां बहुत्वाद्बहुवचनापत्तिः॥ तासां विशेषणत्वविवक्षयाजातिप्राधान्यात्तस्याएक[illegible]तादेकवचनस्यन्याय्यत्वादितिभावः इति दूषणं
नां बहुत्वाद्बहुवचनापत्तिः॥ तासां विशेषणत्व विवक्षया जातिप्राधान्यात्तस्याएकत्वादेकवचनस्य न्याय्यत्वादिति भावः इति दूषणं (दी)
भाष्ये उक्तमिति न च तत्र विभक्त्यंतं तत्रैणोपसिद्धिः प्रतिव्यक्तिशास्त्रार्थकल्पने गौरवप्रसंगात् नच प्रागुक्तस्या समाहारद्वंद्वप्रसंगेप्य
भाष्ये उक्तमिति न च तत्र विभक्त्यंतं तंत्रेणोपसिद्धिः प्रतिव्यक्ति शास्त्रार्थकल्पने गौरवप्रसंगात् नच प्रागुक्तस्या समाहारद्वंद्वप्रसंगेप्य
भाष्ये उक्तमितिनचतत्र विभक्त्यंतं तंत्रेणोपसिद्धिः

पेर्णातॆष्याश्रयणे प्रमाणाभावात्कदाचिद्युदात्तसंज्ञकः कदाचिद्यनुदात्तसंज्ञकश्च देशः प्राप्तः शेषग्रहणे नवारणीयइति स्पष्टं भाष्ये
प्यदेयोः एकशेषद्वंद्वयोरनभिधानादिति। तथाचैकशेषप्रकरणे वार्तिकं संख्या यथार्था संप्रमुग्यादन्यपदार्थत्वाच्चेति एकाविशुक्रेत्य
सहायादेरर्थस्य प्रतीतिर्नद्वाविस्य संदिग्धेन पदांतरेण चतयोत्यार्थप्रतीतिरिस्येकाविति संदिग्धे एकशेषो नेतितदर्थः एवंचतुल्यन्याया
द्वंद्वोपि संख्यावाचकानां नभवति नस्येकद्वेइत्युक्ते विवक्षितार्थप्रतीतिर्नच द्वयइति पदांतरेण चद्वाध्यार्थप्रतीतिरिति यत्ततुलोचनाध
रचूलाहृतरागे स्यादाविवसाहिसावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नात्मयमात्रेण द्वंद्वसा धुत्वे पार्ष्टिकस्तु विशेषबोधस्तत्रविवक्षितार्थस्य पदांतरे
णाबाधयितुमशक्यत्वाद्वंद्वोभवत्येव येकयोर्द्विवचनैकवचनइतियथा एतेनैकद्वि करणेहेतूमुहापातकपंचकेतृणवन्मन्यतेक्रोपकामोयः पं
चकारयन्निति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः एवमप्यर्थाविवक्षायामेकशेषस्तत्र नभवति अर्थासंप्रत्ययस्यसत्त्वात्। तथाच प्रथमेशादशा
ध्यायास्तत्र प्रकरणत्रयं त्रित्रिद्वादशभिर्लक्ष्यंहीनमध्योत्तमं सतरतिभागचतानुक्रमणपारोषदेवोद्वंद्वकसाराकशेषं नकृतवान् नोवयो
धर्मविर्षमूलेतिवद्विरूपशब्दसम भियाहृराणि त्रीणि नैकशेषइतितद्व्याख्यायां हेमाद्रिः — यामसत्सविस्यादिपदाच्छक्ताद्धी
रो: संग्रहः बहिरंगासिद्धत्वादिति समुदायादित्त। सापेक्षे स्सर्गात्पूर्वत्वात् द्वयमात्रापेक्षलोपस्यैव वहिरंगत्वं संज्ञाहूताऽरंगबहिरं
गभाववस्तुनाश्रितः। तदाश्रयणे पि प्रत्याहारमात्रापेक्षात्ल्लोपात्स्यायोदिसंज्ञाद्वयापेक्षे संज्ञाया बहिरंगत्वमेवेति चिंत्यमेतत्॥ हल
सा याश्रप्रवृत्ति स्तूपदेशपदानुवृत्यावोध्या॥ दानीमोमस्येति इदमुपलक्षणं॥ सयः परूदित्याद्दोःसकारतकारादेः इत्संज्ञावारितेति॥

नइ पस्या

न

अत्र पक्षे सघः परू दित्यादाविवाप्रवृत्तिर्निपातनाद्बोध्या ॥ असिद्धत्वाच्चेति बहिरंगासिद्धत्वादित्यर्थः अन्ताप्युपदेशं त्वसंनेत्येववक्तुमुचितं नतदं
तस्य संज्ञेतिसंज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणमिति निषेधस्विहनोक्तः सा मंत्रितमिति च महासंज्ञाबलात्साहचर्याच्चातदंतस्यैव संज्ञायाभ
वितुं युक्तत्वादिति भावः अरण्यर्थमिति संबोधने सुपां सुलुगित्यौजसोः सुरित्यादेशे संज्ञाया अभावार्थमेकवचनग्रहणमिति तेंखपि न लक्ष्या
दर्शनात् ननु संबुद्धेरंगोपपाद्यत्वस्य साक्षादभावेप्यंगोपपादप्रत्ययोपपादकत्वं परंपरयांगोपपादकत्वमस्त्येवास्य कथं किंचेति ज्ञानेनदपे
क्षत्वाभावेनेति यद्यपि प्रातिपदिकात्परः प्रातिपदिकोद्देशेन विधीयमानः सुपदवोध्यैकवचनसंज्ञः सुः संबुद्धिसंज्ञ इति स्वादिविधिसूत्रस्थैकवचनेस
ज्ञासंबुद्धिसंज्ञानामेकवाक्यत्वे विशिष्टार्थबोध इति संबुद्धिज्ञाने प्यंगोपपाद्यत्वं संभवति तथापि स्वादिविधिवाक्यार्थबोधात्प्राक्सूत्रांतरगतानामेव
स्वादिसूत्रस्थसंज्ञस्याभिप्रायेण ज्ञानेनदपेक्षत्वमुक्तमिति भावः ॥ शास्त्रे [illegible] दिगितियदिसंगसंज्ञांगाधिकारे लाघवानुसंधानात्परिभाषायाः क्वचित्तदंतांश
पस्थिता वर्त्तदार्थस्योपस्थितिर्भाष्ये उक्ता न तु तयोः सद्भावे पितस्योपस्थितिर्युक्ता ॥ गपंचम्यंततत्कल्पने गौरवाच्च ॥ अंतरंगांगसंज्ञा सूत्रे परस्परप्रत्ययग्र
त्यय संज्ञाभावादिति भाष्यमुपादाया व्यभिचारात्परस्य राक्षेपकृत्वादित्यर्थकं प्रदीपे व्याख्यातं त्यज्यते तदाऽक्षिप्तस्य शांग प्रतियोगित्वानुपपत्तिर्बृहच्छेखरो
क्ता अपि दिगर्थत्वेन सूचिता बोद्धव्ये त्याह ॥ नन्वेओङिति सूत्रभाष्योक्तरीत्यापि पूर्वह्रस्वत्र पूर्वसवर्णः इत्यनुवृत्त्यासिद्धे पूर्वग्रहणसामर्थ्याद्धदंतपूर्वे त्यादेशो
यथास्यादित्यर्थाश्रयणान्नुवृत्तावपि हल इति संप्रसारणानुवादे विधीयमानो दीर्घो वचनसामर्थ्याद्विषयतीस्यत आह एकवचनेत्यादि अनल्विधाविति स्वादि
ति संबुद्धित्वस्य स्थानि त्वसाधारणत्वाभावाच्चेस्यापि बोध्यं ॥ अंगाधिकारस्थत्वादिति अनेन संज्ञाकृतं बहिरंगत्वमुक्तं परनिमित्तापेक्षत्वाच्चेत्यनेन तु पूर्वनिमित्त

न
योरकर
मि। हेने
प

नरामभिस्यादेशे दीर्घोनभविष्यति संप्रसारणाश्रेत्यत्र तद२

त्निचित्वमेतत्। ननु सुप्रसंज्ञाया विशिष्टे सत्वेऽपि एकवचनसंज्ञायामनु
संप्रसज्येऽल्विधिसमेव स्यादि२

बहिरंग

कमंतरंगं परमिमिनि तत्कं बहिरंगमित्येतरंगभावे प्रयोजकं धर्मातरं पूर्वपक्षिणा स्हाभिप्रेतमुक्तं द्विमात्रेति पूर्वसवर्णा इत्यनुवृत्तेः प्रमाणं आंतर्येण प्राप्त न
स्य द्विमात्रस्य वारणायेत्यर्थः पूर्वसवर्णदीर्घेण सिद्धे तदारंभसामर्थ्यात्पूर्वसवर्णः प्रमाणतो नरतमः पि न भविष्यतीति तु वक्तुमशक्यं वाच्छंदसि वाऽस्य
नुवृत्त्यर्थं सामर्थ्यस्योपक्षयात् तत्रविधीयमानाद्दिह्नतस्येति अत्र पक्षे पुंसीति पंचम्यर्थकल्पना नास्ति पूर्वसवर्णदीर्घे इतेपुंसः परः पुंसि विधीयमाना
य तरोवा न शास्त्र संभवत्यतः परविशेषणं विहाँ विहि तस्येत्युक्तं एतेरेवाक्षरसमाम्नायिके रिति नचैवं रामेण स्वादो दोषः आस्य इसमाम्नायिकेरकार
दिभिः प्रसाधिता नामाकारादी नामप्याक्षरसमाम्नायिकत्वाभ्युपगमात् तर्हि वर्तो करे शावर्णग्रहणेन गृह्यं तदिति पक्षे मा तृणामित्यादा ऋकारेकद न
नर शास्यरे प्रस्ये वनर्कुँ आगमस्य नकारेण सावर्ण्यज्ञातिपक्षाश्रयणाद्ग्रहणेन ग्रहणं योगविभाग नियमावंतरेणापित त्रणे सिद्धिः। न वा न्ति पक्षेत
स्य स्फुटप्रतिभासाविषयस्य तुल्यस्थान प्रयत्नकत्वाभावात्सावर्ण्यं प्रवासक्षांतरे ना यस्मि व्यक्ति हेतुभावा ह्रोतिभावः। दवज्ञायापतिरूपो दोषर तिं आदि
शृ पदाघस्येतिचेतिलोपं वा पुंसो रित्युत रसन्नस्थस्माहच यो हि त्रिपार्द्विः मित्तानादिप्रत्ययस्यसंस्त कस्यैवग्रहणादियइने वारण संभवात् ननु स मा
५। नि नाश्रयत्वं समानं मित्तवत्त्वं तद्वैरंलोपयोस्तद्वितनिमित्तकयोरस्येव नन्वाश्रयत्वमतः समानाश्रयत्वं व्याचष्टे तत्रहीति सिद्धस्याश्रयशास्त्रसंबंधिनि अ
मिनेति अत्र मिनिन शब्दः कार्यसाधारणः भ तेन त हैत्यत्र हिलोपे कर्तव्ये न साग सिद्देर प्रसंगः नभावे हि शब्दो निमित्तं हिलोपे च नरस्य दंतमंग
मितितयोरांगत्वादुभयोः प्रत्यया पेक्षत्वेऽपुसविधौ सार्वधातुकस्यातिरिक्तत्वेनाश्रयणात् अतिरिक्तमपि पूर्वं विधुपात्ततावच्छेदकरूपेणाश्रितं चेत्तद
पि समानाश्रयमेव अत एव णिलोल्लुग सिद्धः यत्र तत्त्या नाश्रितं यथा चारवापिते स्वत्रये विभाषेत्यत्र निमित्तंपरं भमपेक्ष्ययस्यहलइति यलोपे आ

कुरु तर सत्रा

अंध्यिकनिमित्त

ईधातुकत्वेन तृचं तत्र व्याश्रयत्वाद् असिद्धत्वं नेति शब्दरत्नः अत्रोपात्तता व्यापकधर्मावच्छिन्नाश्रयत्वानव्याप्यधर्मावच्छिन्नाश्रयत्वान्निसाराद्वल्लोपादिष्ध्योः प्रत्य
यपरकांगत्वेन साम्येपि तथाप्यसार्वधातुकत्वलुङ्ङादिना तदभावात्। व्यापकधर्मोपि शान्त्यरेव्यसंबंधेन न शब्दे प्रातएदेसाग्रहः किंतुलक्ष्यप्रक्रियाश्रितमो
ने पि। तेन चाखवार्थित्वत्वयल्लोपयोरुभयोः प्रत्ययपरकांगत्वसाम्येपि प्रत्ययपरकप्रत्ययांतांगत्वेन प्रत्यय रूपापेक्षत्वाद्यल्लोपस्य तस्य समपेक्ष्याधिकाश्रयत्वं न विरु
ध्यते अतएवाचः परस्मिन्निति सूत्रे हल्लचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्दिशाते स्तिलोप एकादेशो वक्तव्य इति वार्तिके विंशाकरत्यत्र डुनिलीति पेतस्य स्थानि
द्रा व [illegible] त्वात्स्वररूपाभाव आपदितोन्यस्येति चेत्यल्लोपाभावः तिल्लोपयस्येति लोपयोः प्रत्ययपरकांगसंज्ञाश्रयत्वेन समाननिमित्तकत्वाद्यस्येति लोपस्यैदि असिद्धत्व
तिहितस्याशयः एवं तु स्त्रीइपतिस्यत्रापि यस्येति लोपे यङ्लुघोरपि प्रत्ययपरकांगत्वसंभ्यात्समानाश्रयत्वादियङ्गापत्तिर्न भवति समानाश्रयत्वेनासिद्ध
त्वाश्रयत्वात् लोपयुक्तांगसंज्ञानिमित्तप्रत्ययान्यूनानतिरिक्तकार्यनिमित्तान्यतरधर्मावच्छिन्नप्रत्ययाश्रयत्वमिष्येत। अतएव स्त्रीइय तैहियत्राभ्यादसिद्धत्वमि
स्तु तिपक्षे असिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानपक्षेवा दोषइ पाध्यायैर्व्याख्यातमित्यस्वरसादाह एवंभनत्कीत्यादाविति भा वामिमविष्यामीति मूलोक्तोदाहरणे उतोदी
र्घोयुज्ञीत्यारंभसामर्थ्याद्दीर्घो भविष्यतीत्यत आह। विकरणस्येति। उरदत्वस्य प्रत्ययनिमित्तकत्वात् आसरनिमित्तकत्वाभावात्स्थानिवत्वाप्रवृत्तौ न संप्रसा
संप्रश्न रणे मितिनिषेधस्य सिद्धिरिति भावः। ननु वश्चेस्यत्रांगेन प्रत्ययपरत्वानापेक्षणेपि न दोषः। संप्रसारणस्थानिनः संप्रसारणशब्देन बोधनात्तदसंभवा
दत आह। किंचेति अयं भावः। असति द्वितीये प्रत्ययग्रहणे प्रत्यये परतोंगसंज्ञाविधानमात्रं प्रतिपद्यांगसंज्ञा राजशब्दस्य स्यात्ततः षष्ठीविधानात्तस्य
परत्वस्यांगसंबंधिकार्यत्वात्त्वलुमतेति निषेधात्त्र लोपो न स्यात् सतितु प्रत्ययग्रहणे यस्मिन्प्रत्यये परतोंगसंज्ञा तदेश्यकार्ययपि तस्मिन्नेव प्रत्यये पूर्वस्य

परन्तुतोंगसंज्ञो

प्राप्नोति चेत्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो भवतीति प्रत्ययनिमित्तत्वाभावात् पूर्वं आश्रीयते असति ... स्मिन्प्रत्यासत्त्या व्याश्रितायां प्रत्ययनिमित्तकं का
र्यं निषिध्यते न तु प्रत्यये परतः पूर्वस्येति पंचक्रोष्टृभी रथैरित्यत्र तु स्त्रियां चेति तृज्वद्भावरूपांगकार्यस्य पार्थक्येन प्रत्ययनिमित्तत्वाभावादुक्तप्रत्यासत्तेरा
श्रयितुमशक्यत्वात्प्रत्ययलक्षणं भवत्येवेति न लुमतेति सूत्रस्थ स्वग्रंथविरोधेन एवं सति प्रत्ययग्रहणे भाष्योक्तं श्वेत्यर्थ ...मिति प्रयोजनमपि संगृहीतं भ
वति॥ पुर्वोरनो विति सूत्रभाष्योक्त रीत्येति। तत्रस्थं समासे ...नवांतरपदस्य प्रत्ययलक्षणेनांगसंज्ञा लुमतेति निषेधस्तु न अंसंज्ञोद्देश्यके
कार्यांतरे कर्तव्ये एव न त्वन्वृत्तिर्न तु तस्यां ... इदं यथोद्देशपक्षे कार्यकालपक्षे त्वंगसंज्ञासूत्रविध्योरेकवाक्यतया प्रत्यये ... परतो यत्पदं गं तस्मै सर
स्वभिसः प्रत्यासत्त्यांगसंज्ञानिर्दिष्टप्रत्ययस्वरूपस्यैवेत्यर्थाददोष इति बोध्यं चतुर्थ्येकवचनस्यैवेति न सप्तम्येकवचनस्य व्याख्यानादिति द्वंद्वे चे
त्यादिनिर्देशमूलकादित्यर्थः नात्र सन्निपातविघात इति पादेशलक्षणीभूतादंतसन्निपातस्य ... विघातकत्वमत्र सूते दीर्घेनेत्यर्थः यद्य
पि स्वमते बहिरंगशास्त्रीयनिमित्तसमुदायांतर्भूतशब्दरूपनिमित्तकत्वस्यांतरंगलक्षणत्वात्सन्निपाते दीर्घयोरुभयोरपि प्रत्ययातिरि...मि
मित्तकत्वाभावात्तस्याप्युक्तासंगतिस्तथाप्युक्तांतरंगलक्षणबहिरंगलक्षणे बहिरंगशास्त्रीयनिमित्तशब्दइति सख्यांतर्भूतसंख्यवच्छेद
निमित्तकत्वे विवक्षितत्वाद्धत्व... दिप्रत्ययरूपशब्दरूपनिमित्तकदीर्घापेक्षया देशलक्षणीभूतादंतसन्निपातस्य प्रत्ययमात्रनिमित्तत्वादंतरंग
त्वमित्याशयः॥ मतांतरे तु दीर्घविधेः संज्ञाकृतबहिरंगत्वे नास्ति संशयः॥ ह्रस्वस्येति अतएवोत्साधृ... इत्यादौ न दीर्घः इति दोष इति चिंत्यमे
तद्भ्रूलमुदित्यादावंतरम्यात ...स्य चर्त्वेन षकारणत्वप्राप्नोति न टकारो ... प्राप्तं तपाभपत्यभेदादतो सिद्धत्वाभावे ... मिति यथाश्रुतमेव

का नि न त स्य

५२ ग परिभाषा या

राम ५७

सम्यगिसप्लुतव दुपस्थितइत्यत्रो नंनविसमृर्त्तव्यं ॥

ङेः म्मादीस्यादिपदात्कास्प्रत्ययादाम्भ्याद्यामौस्यएवं भाष्ये इति । आमि
सर्वनाम्नः इति सूत्रे इत्यर्थः ॥ तत्र पूर्वोक्तं कास्प्रत्ययादाम्भोद्यादामश्चामित्यर्थं तत्रानुपकरणान्निरनुबंधग्रहणे च तद्ग्रहणम् ॥ हूस्वामो निरनु
बंधकत्वेपितत्र याद्राट्स्यौ भिंं परत्वात्नुटो बाधात्स्वरद्ध्रुति न्याया श्रयणाच्च पुनस्तत्प्रवृत्तेः षष्ठीबहुवचनस्यैव ग्रहणमिति ॥ षडि त्यत्रे तिष
ड्भ्यश्चेत्यत्रेत्यर्थः ह्रस्वनद्यापइत्यत्रैव त्रेरित्यनुवृत्त्या सिद्धेर्भाष्याद्भूयते गुरुनिर्देशः स्यादिति यदि त्वन्वितार्थवद्बहुवचननिर्देशमपेक्ष्यान
न्वितार्थस्य शब्दार्थयोस्तादात्म्ये दर्थगतबहुत्वारोपमूलस्य वा बहुवचनस्य निर्देशो गुरुर्नहि च णिगोरवमेव गोरवं न शानगोरवंत दिति
राज्ञा शास्तीयतस्तत्सामर्थ्याद्धोले प्रियचतसृणामित्यत्र नुडप्राप्तिरित्युच्यते तत्राहुन्नर्घपरइति न्यासे भर्ता तात्पर्यं वक्तव्यमेवं तत्राप्याह नै
कृष्णुदाहरणमिति भाष्यविरोधश्चेति ॥ यस्तुतस्तु नामिदीर्घ आमि चेत्स्यात्तत्र दीर्घेनानुड्भवेत् वचनं यत्रतत्रास्ति नोपधायाश्चर्मणामिति
वार्तिके आद्यपादाभ्यां पूर्वपक्षे समाधाने तृतीयपादाद्यभागेन रुखानानुड्विधिसामर्थ्यात्तत्रापि दीर्घे नुडित्यर्थकेन पुनः पूर्वपक्षोत्तिमे नंदुत्तर
भागे न तु यत्र दीर्घो निषिद्धस्तदर्थो पक्ष पाल सामर्थ्याभावात् समाधाने स्थितं कृते चकारघटिते न चतुर्थपादेनपूर्वोक्तप्रयोजनसमुच्चितमुत
रसूत्रे प्रयोजनमुक्तं तद्व्याख्यानभाष्ये पूर्वपक्षिणोक्तांग संज्ञा निमित्तस्य षट्चतुर्भ्य : परस्यामोनुडित्यर्थे त्वतसृणांमित्यत्रैव प्रियपर्त्तु

परमचतसृणा ॥

२

वं

ष्य

च

स

स्रणामित्सत्रापि षड्भ्यो लुगित्यत्र षड्भ्यो लुगित्यनेनैव सुद्धार्थे तो नृणामित्ये कं प्रयोजनं ह्रस्वलक्षणं नुड्विधिं न प्रयोजयति तेषु तत्वावचनसामर्थ्यादृष्टीरतेनैतावता
सो षड्भ्यो लुग्भ्यश्च तस्यार्थः समुझित प्रयोजनेन वादिसिद्धात्यभिमतो तत्र वार्तिकेच कं प्रयो गा त्रिलुस वैदिसूत्रभाष्य प्रामाण्यादंग संज्ञा निमि
त्तस्य षड्भ्यो लुभ्यो ऽर्थद्वारा विशिनस्य षड्भ्यो तु रर्थं संख्यासमर्पकस्या मोनुड्विशेषार्थ इति तत्र षड्भ्यो विदां कुर्वन्तु व्यभिचारादिति तत्रास्थित द धिसादावन्य
पदार्थप्रधानसमासाश्रद्वंद्वमपेक्ष्य वर्तिपदार्थप्रधानं तरेकदेशे लघुरिवायम्॥ के निति सभावे निलादाघुतस्येषु शाणस्य बाधाभावाय
तस्यैतान् पलतित्रिरस्य नाव जसुदात्त मित्युपाध्याये स्त्तेत दू पे सम स्वार्थमेदे त्रसोग्रहणमिछन्तीति भाष्योपस्ले न्यूक देशिमनाशय
वर्णामात्रमिति स्पष्टं भाष्ये इत्यैमितिसवीदि सूत्रे भाष्ये स्त्यर्थः प्रस तेपु प्रटू च तुर्थ्यश्रेस त्रापितथैव विशेषणं लोके गणनायां प्रसिद्धा नाम्न
ह्णो मानाभान श्चेखेर्वनामीति सूत्रस्पोक्त भाष्यप्रामाण्यादितिनेमे दाहरणं यो गारंभयोजयति भाष्यप्रामाण्यात् एकदेशिन इतीति वस्तुतो ना
मीति सूत्रस्थ भाष्योक्ति रेवैकदेशि न इति प्रागुक्तं दूषयिष्यत इति यथा चात्र दूषणाभावस्तथा तत्रैव वक्ष्यते ऽस्योपि नन्वेङ्ह्रस्वादित्यत्र हल्ग्रह
णान नु कृतो नपुंसके सोरमादेशो आदेः परस्येसकोरस्लोपे सुपि चेति दीर्घे हे कुंडपीठामिति प्राप्नोतीति भाष्यं द्वंद्व सन्निपातलक्षणो विधित्व हे
प्रयोज्यपक्षादि स द्वारा ह्रस्वविघातकस्य दीर्घस्यनिमित्तं नेस्ये तावत्परिभाषा नित्यत्वज्ञापनशरीरं वक्तव्यं तथा च समाताता मित्यत्र सुपि चेत्यस्य प्र रो
बाधकाभावो त आह न सर्वत्रानित्यत्वेति ह्रस्व सन्निपातलक्षणविधिरादेशरूपो भाष्याज्ञापकस्यैजातीयविषयत्वादित्यागमरूपो नुड्विधिः सन्नि

दीर्घस्यानिमित्तं स

नि। स
म
निरस्रा
त्पत्र
शिगत
प

पातविघातदीर्घस्य निमित्तं भवत्येवेति भावः अत एव आम्नलोपस्य नशाकारश्चरितार्थः नाम्नलोपस्तुत्तेः सति नामिस्वदीपरत्वान्नामीति दी
र्घं बाधित्वा नलोपः स्यादित्युक्तं भाष्ये सुपि चेति दीर्घेपि सन्निपातपरिभाषया प्रवृत्तो नलोपादपि परत्वान्नेन दीर्घेण प्रवर्तितव्यमिति शंका व्य
र्थ एव स्यादिति अन्यत्र विस्तरः अभ्युपेत्य दीर्घमात्रे सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वं परोपि सुपि चेति दीर्घो नित्येन नामि दीर्घेण बाधितु
क्यं इत्याहुः तावता तत्प्रसंगितान्नामीति एतेन रामशब्देनामीत्यस्योपन्यासो लेखकप्रमादादिति प्रक्रियाप्रकाशकृदुक्तिस्तु नोरमायां दूषिता
प्रकारान्तरेण दूषिता इटीति तु नोनमिति एतावानिह वाक्यशेषः अनभ्वरत्वादात्रतिव्याप्तिः अंगसंज्ञाप्रयोजनकस्य तु संभवादंगसं रप
ज्ञाप्रयोजनके नु घ चो दीर्घस्य वक्तुमशक्यत्वा इजंता [illegible] दीर्घ इति सूत्रार्थादिति ननु शब्दस्वरूपविशेष्यमादाय तदंतविधिर्व्यावर्तको
तआह ज्ञापकादिति विरुध्येतेति सत्यपि विहितविशेषणे ऽतिसर्वस्याप्रिति तदंतविधिना स्यापाय तेर्वारयितुमशक्यत्वादिति भावः [illegible] स्यादि स्ते
स्पुक्तिसाहित्येति वस्तुतो विहितविशेषणाश्रयणसामर्थ्यात्सर्वनामपदे योगरूढ्यंगीकारात्सर्वार्थवाचकसर्वनामसंज्ञकसर्वादिविहित [illegible] स्यादि
रूपेण प्रदेशे व्यवस्थापनादतिसर्वादौ दोषवारणादेषा सिद्धान्तमुक्तावलेरेव चरितार्थमिति विहितविशेषणाभावे हि द्वंद्वस्य पाक्षिके सर्व नाम
गा सनिषेधे सत्यप्यवयवसर्वनाम्नोधिकारपरिभाषया तदंतविधौ [illegible] युक्ते जसः शीभावे पाक्षिकनिषेधस्य वैयर्थ्यमिति भावः ध्वनितं चेद
आदेशा मिति तत्रत्यरः प्रथमस्येति सूत्रे डाविकरस्य शिकरणं सर्वादेशार्थमित्युक्तं अनेकाल् शिदिति शित्सर्वस्येत्यस्य जसः शसोः शिरित्यत्रो
दाहरणत्वमुक्तं तदुभयमपि नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमित्यस्य प्रवृत्तावेव संगच्छते तत्र वृत्ति आनुबंधत्वयोग्येनुबंधपदस्य लक्षणा

स्ते ग स ३॥

96

॥५१॥

यो संभवतीत्यत आह सूचनं वस्तुतस्तत्रैवेत इतरभाष्यादानुपूर्व्यादनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वस्य त्वात्तस्तदुभयमप्येकदेशयुक्तिं तत्रानेकाल्त्विरि

त्यत्रैनावान्विशेषः शित्सर्वस्येदमस्तदः ष्टौ भ्याभ्यो शायेवोदाहरणं तत्राप्येकां तत्रादनुबंधानां सर्वादेशत्वमनेकाल्त्वात्सिद्धमतः शित्सर्वस्येत्येत

न्यर्थं सन्नानुबंधमनेकाल्त्वमिति परिभाषा ज्ञापयतीति भाष्य एव स्पष्टमित्यस्वरसादाह। आदेः इति शित्वा आदेः इत्यर्थः प्रोद्दिष्टलक्षणाश्रय

णात्लक्ष्यव्यवस्थापनं नचलक्षणाभावे प्राग्लृदिसासारूप्याभावात्तत्राणोर्विकल्पापत्तिः उपसंजातनिमित्तोप्युत्सर्गउपजनिर्माणनिमि

त्तेनापवादेन बाध्यत इति नधातुलोपसूत्रस्थकैयटस्तुभप्रदर्शितन्यायेन भाष्यनुबंधत्वानिमित्तेननानुबंधकृतमसारूप्यमिति निषेधे नप्र

थमप्राप्तविकल्पस्य निमित्तबाधनात् कथमन्यथा दधती सादौ ...नोदभ्यस्तादित्यनेन बाध्यते प्रकृते तु प्रथमपताता वानेकाल्त्वात्सर्वादेशस्या

पवादस्य निमित्तमस्तीत्युक्तन्यायाप्रवृत्तिर्विशेष इति दिक्। विभक्तित्वयोग्य इत्यर्थादिति अत्रेप्युपसंजातनिमित्तोप्युत्सर्गउपजनिष्यमाणनिमि

त्तेनापवादेनाबाध्यत इति न्यायाश्रयतो विभक्तिपदे लक्षणां विनैव निर्वाह इति बोध्यं। अयपग्रहणान्तरत्वेन व्याख्यानादिति। अस्यानियमयो

ग्यं सदित्युत्तरेणान्वयः तयपादेशत्वे तु तयपः पक्षे श्रवणाभावार्थं नियमग्रहणं स्यादिति भावः। नन्वेवमप्युभावयवावस्येति वाक्यनिवृत्त्य

र्थं नियमग्रहणं स्यादत आह महाविभाषेति तद् संबंधे हि वाक्यस्य निवृत्तिर्न चासाविष्टेति भावः। वृत्तिविषय एव जित्युक्तं नत्र प्राप्तिक्रमिसाह

। अयं चेति यत्रोभशब्दस्येति उभयपक्षवि ...नीत निद्रा इत्यादौ। उभयशब्दस्य वेति अवयवद्वयात्मकमणिद्वयविवक्षायां यथा चात्र द्विवचन

विषयत्वाभावस्तथा वक्ष्यते ननु मूले कप्रत्ययेनैव सिद्धिशंकायां द्विवचनपरत्वाभावेनायच्प्रसंगे ...उभयत उभयत्रेत्यादाविवेति दृष्टं

राम
५१।

तानुपपत्तिरुभयशब्दपाठप्रत्याख्यानेनतत्स्यात्तसित्तौनं मशक्ये तेनद्विवचनस्यलुक्त्वानपहाराद्विषयत्वाभावाभावादतः संभावनांतनिवेशो
नतव्याचष्टे। द्विवचनविषयत्वाभावसंभावनेति। एवंचयद्युत्रा पस्यानदोभयशब्दस्य सर्वनामत्वात्ततस्त्रतस्मिन्नावपि स्यातामिति द्विवचन
स्य लुगपि स्यादित्यस्ति द्विवचनविषयत्वाभावसंभावनेति भावः। प्राचिकूलोतेः पूलमाह अतएवेति। ननुस्वार्थिकस्यायचोद्विवचनोत्पत्तेः
प्रागेव प्रसंगाद्विवचनपरत्वाभावे व्यभिचा — व्याचष्टे नतरस्य विषयाभावइत्य[...]दिति ननुवक्ष्यमाणभाष्येन रीत्यारूपबाधे ते [...]ष्यते
रहतु स्यादिति फलभेदोनआह केचिदप्रवृत्तेरिति विवरणात्तत्कर्मदीनु कचिदप्रवृत्तौ व्यवस्थमपशब्दपञ्चमितद्विवनपरत्वाभावे नवृत्तिरु
पलक्ष्यते इत्याह स्याचपरार्थाभिधानं नचोभभद्रे इति टाप्यतिप्रसंगः इत द्वितसमासैकशेषसंघातधातुरूपाणां पंचानामेववृत्तिश
देनग्रहणा तत्रोभयतउभयत्रेत्यादाविवकृत्ययेप्ययजापत्तिरस्तु भशब्दपाठवादीमन्यते॥ एवमपि बहुजकजोरतिप्रसंगस्तस्मात्परस्य
स्वार्थातिरिक्तस्य विशेष्यतयाभिधानं वृत्तिरिह विवक्षितातो बहुजकजर्थस्य स्वार्थविशेषणत्वाददोषः एवंतु कप्रत्ययेप्यप्राप्नोति अधि
करणत्वापादानत्वयोस्तुप्रकृत्यर्थविशेष्यत्वात्तदर्थकविभक्त्यंतसाहित्याभ्यांत्नत्रशितसपरार्थाभिधानादुभयतउभयत्रेत्यादावयवर्जनदस्तु भश
ब्दस्य पाठे प्रयोजनाभाव इति प्रयो[...]नवादिमतात्प्रत्याख्यानवादिमतं प्रबलमिति सूचयंतनत्रसनोभिप्रायः। उभयोमात्रिरित्यवयवार्थका
प[...]नुनैवप्राप्नोति वृत्तिविषयेतरगत्वात्स्वार्थिको [...]त्वं तस्योभशब्दत्वाभावादिती यस्य प्राप्त्यभावाजुतिप्रत्ययमपध्येन त्वप्रवृत्तौ च प्राकप्रवृ
यचोत्तरस्याव्यवधानासंभवादिति उभशब्दपाठवादिमतात्प्रत्याख्यानवादिमतं प्रबलमिति सूचयन्नत्रास्वरमाह अत्रेदं चिंत्यमिति अभिव्यक्तप
दार्थाय इतिन्यायेनगौणमुख्यन्यायमूलकत्वात्पदकार्ये छेवेयस्वरत्वादाह सर्वनामसाहचर्याच्चेति तदुपक्रमेणेति स्वार्थिकोपक्रमेणेत्यर्थः॥

असाध्वेवेति भाष्ये एकवचनबहुवचनयोरेवोदाहरणं द्विवचनस्य परित्यागाच्चेति भावः उभौ भावित्यादौ नापत्तिरिति प्रागुक्तं कर्मादिविवरण
स्मृते तन्नायस्त्वत्त्वे वेत्यस्वरसादाहे सुतिबोध्य उभयत्रापि नित्य ये वैकल्पिकसंज्ञयोर्निमित्तत्वे सतीत्यर्थः नतत्वे त सर्वार्थबोधकत्वरूपार्थ
स्तं नित्यासंज्ञाया बहिरंगत्वमेवान्वयः उपसर्जन प्रथमादिशब्दे न विकल्पः विकल्पो नेत्यन्वयः ननु शब्दरूपनिमित्तस्योभयत्र साम्ये
शब्दकृतांतरंग बहिरंगभावासंभव एवार्थादिकृतांतरंगभाव आश्रीयत इत्यस्वरसादाह अर्थकृतेति अस्याविकल्पस्य अस्य पाक्षिकत्वाभा
वनिषेधस्य ननु निषेधाश्च वृत्तीया सह स्यन्न निषेधशब्दे नात्यंत विधुमूलको निषेधो गृह्यते न पाक्षिकोपी त्यस्वरसादाह। किंचेति युगपत्प्रा
सभावादिति इदं यथोद्देशपक्षे कार्यकालपक्षे तस्यैव युगपत्प्राप्तिरित्यस्वरसादाह अत एवेति शीभाव सिद्धिरिति विहितविशेषणफलं तु मास
पूर्वाद्यादौ तु शीवाभावाद्य भाव इति प्रागुक्तं तदपि तृतीयासमासे इत्यादीनां समुदायस्यैव। निषेधकत्वमिति मते न यदा लेवं सति तत्र तत्र सप्त
मी। निर्देशावैयर्थ्यापत्तिस्तस्मात्तृतीयासमासादि घटक तत्र तत्सर्वादीनां सुपसर्जना नामिवा पाठाद्धि भाव द्वारैव स्वर्वनाम संज्ञा निषेधात्तद
त विधिना संज्ञाप्राप्तेरसंभवाद्विहितविशेषणे प्रयोजनाभावः अत एव वृत्तौ विहितविशेषणं कृत्वापुनं दीक्षितैरस्मुद्धावेवैर्हितविशेषणं
प्र व: दद्भिस्तत्रासर्वादेशिते त्यूच्यते तदा सूत्रोक्तं साध्वेव वक्ष्यमाण भाष्य ग्रंथस्तु यथोद्देश माप पक्षापि प्रायणेत्याहुः व हेशास्तथा इत्यैदिति हे
पथो ह हेपयोदेयादावंतरंगे एकादेशादौ बहिरंगप्लुतादेरष्टसाद्धित्यर्थः आनुमानिकबाधायोगाच्चेति वस्तुतोऽल्लमबाधाया नि
त्यसंज्ञाया बाधकल्प नमपेक्ष्यकमवाधायावैकल्पिकसंज्ञाया एवौचित्यं युचितः सूत्रे ह्रेति सूत्रे। अवयुसा अवयवेनैकदेशेन तत्तद
यवरूपेणानुवादोर्थात्प्रत्याहारग्रहणस्येत्यर्थः अवयुसनुवाद इति पाठे ऽवयुतेः प्रत्याहारैकदेशस्यानुवाद इति षष्ठीसमासः नन्वयत्र:

परशास्त्रम् ... शास्त्र ... यथार्थसंपादक ... पुनः ... विशान ... तरंग शास्त्र ... बहिरंगशास्त्र ...

प्रत्ययांतरत्वे द्वये द्वया इति तत्र [illegible] वंतत्वप्रयुक्तो जसि विभाषा न प्राप्नोतीत्यत आह द्वित्रिप्रकृतिकेति अनभिधानमेवेति इदं द्वित्रिभ्यां तयपस्याय
ज्वेत्यत्र तयग्रहणस्यानुकरणमेवास्। वस्तुतस्तु मशब्द प्रकृतिकोपजेव प्रत्ययांतर उभादुदात्त इत्यत्र तयपस्थाननुवृत्तेर्न तु द्वित्रिप्रकृतिकोपि तत्र
तयग्रहणस्य सत्वात् अतएव कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे धातोर्द्वये प्रत्यया विधीयंते इति उःकृतश्चेति द्वयशब्दाज्जसः शी प्रयुक्तः स्वयमपि तथैवा
नूद्यते यदि तु चान्द्रवर्मण व्याकरणे द्वयशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा विधीयते यथा द्वये षामिति भाष्यप्रयोगाच्चोक्तप्रयोगे नित्यः शी सावरत्यचेत
तर्ह्यभिधानं कुत्रत्यं। त्रिशब्दविषयं चेत [illegible] माणाभावः उक्तभाष्यप्रयोगस्य प्रकारांतरेणोपपत्ति प्रदर्शनपूर्वकं व्याकरणांतरेण साधुत्वव्यवस्था
पनस्य सर्वनामसंज्ञाप्रकरणे कौस्तुभे दूषितत्वाच्चेति दिक् नन्वदंतात्सर्वनाम्नो जसः शी विधाने केवलयोरपि संज्ञायाः प्रयोजनं संभवत्येवेत्य
त आह सर्वनाम्नो विहितस्य चेति अत्र हेतुः प्रागेवोक्तः वस्तुतः प्रयोजनाभावादित्यस्य संज्ञायाः प्रयोजकस्य सर्वार्थवाचकत्व ~~[illegible]~~ सरू
पत्वाभावादित्यर्थः एवं च स्मदुक्तरीत्या विहितविशेषणाभावपक्षप्रयोजनलाभोपि तदंतविधिरावश्यक इति बोध्यं इति केचिदिति गणार
त्नमहोदधिकारस्तेकः संख्यासंज्ञायोयं श्लोर्थद्वयमेवाह नव्हें मानमिति वस्तुतोसंज्ञापक्षे द्विविधं। कश्चित्स्वदोषप्रयोजन्यतरानपेक्षितत्स्वरूपं
पथैकाकिभिः क्षुद्रके [?] तमितिसंज्ञा[?] कश्चिच्च स्वोत्कर्षप्रयोजनानपेक्षिते न रकत्वरूपं तत्र हि द्वितीयार्थमादायैकशब्दस्य प्रधानार्थकत्वं यथैकवीरः।
पुण्यान्यन्यानि शुचिवेमैकभक्तिर्मयासाइ [?] चरिता स्यामसीद्योदो तदनुभवादिति पुनः सुत्यश्यामाः ध्याङ्क्षे सूर्यस्योदयात्खलादिति इदं च हैमव
तगोर्यत्स्थितिमपेक्ष्योक्तं अन्यथा सर्वेषामेव वर्णानामेरुत्तरतः स्थित इति वचनात् तद्गृहे स्थितसूर्याद्यधिकस्य मेरो ~~[illegible]~~

एतदस्यावश्यंभावात्सुमेरोरुदयगिरित्वात्सूर्यसंमुखीनत्वस्य तेषां चित्रात्ज्ञेयत्वे प्राचीनामप्यनियमं स्यात् एवं च दिग्वाचकपूर्वादिशब्देषु तत्र
नियमनिरासाय रूढिरभ्युपगन्तव्येत्येतावदिहरस्य देशवाचिनां नूनं तानि यमेऽपि सापवादत्वे विशेषे तु स्यात्॥ देशवृत्तिनां सिति तदवधिकोदया
चलसंनिहितत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तस्यावधारणगर्भाः समासः तत्तदवधिकोदयाचलसन्निहितत्वं तत्तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति अतो न तत्र रू
ढिरिति तत्त्वं अत्र केचित्॥ पूर्वादिषु परशब्दस्य पाठोऽनर्थकः परस्य नञ्समासे तदंतविधिना सिद्धत्वादिति अन्ये तु सितएव पाठात्सर्व
नामसंज्ञायां तदंतविधिनेसूत्रस्य समतरतिमन्यते। अपरे तु परशब्दो रूढो न तत्र समासः परापरशब्दयोः समानार्थत्वादित्यर्थवस्तते
अंतरमवकाशे स्यादित्यत्रावधौ यथा अंतरं देहि। अवधौ मासांतरं देयं। परिधाने अंतरे शाटकाः अंतर्द्धौ पर्वतांतरितः सूर्यः भेदे यदंतरं
सिंहश्रृगालयोर्द्वयोः तादर्थ्ये तदंतरे ... गृहीतः छिद्रं विवरं तत्र अंतरे प्रहर्तव्यं आत्मीये अयमस्यांतरो मम नार्थे अंतरेण
पुरुषकारः बहिरर्थे अंतरे गृहाः अवसरे अंतरे ... मध्ये आवयोरंतरे शैलाः अंतरात्मनि अन्योन्तरआत्मा आनंदमयः व
स्त्रसदृशार्थे पि यथा ... नन्वध्याहारे प्रमाणाभावात् आह नेदमिति सिद्धेरिति एवं चाध्याहारं विनानैरर्थक्यादध्याहारसि
द्धिरिति भावः नास्येवेति सद्भावेप्येतत्सूत्रारंभसामर्थ्यात्तस्याप्यनित्यत्वमिति साधयन्त्यत्र विस्तरं भाष्ये ध्वनितमिति एवं हि भाष्यधिन्विवृण्यो
ख्येतिकायमकारः श्रूयते न च चि श्रूयते लोपोऽस्य भवति अतो लोप आर्द्धधातुक इति पदि न च चिं प्रयते किमर्थमयमुच्यते न लोप एवोच्यते।

कृत्स्नं

नैवं लोपे सति गुणः प्रसज्येत अल्लोपे पुनः सत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद् गुणो न भविष्यति ननु चल्लोपेपि सति न धातुलोप आर्द्धधातुके इति निषेधो
भविष्यति आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः न चैव आर्द्धधातुकनिमित्तो लोपः अपि च प्रत्याख्यायते खल्वपि स योगः तस्मिन् प्रत्याख्याते गुण
स्यादेवेति धातुलोप इति बहुव्रीहिमाश्रित्य धातुलोपनिमित्ता आर्द्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी नेत्यर्थे सूत्रारंभ वादिमते प्रथमं चाल्लोपे यौवि
धानं उपपादितं षष्ठीतत्पुरुषपक्षे धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी नेति सूत्रार्थे दोषासंभवेपि प्रत्याख्यान प्रतिपक्ष सूत्रार्थ इति र
ल्काराय प्रत्याख्यानवादिमते न स दोषः पुनर्दीर्घ कृतः एवं च प्रत्याख्याने विरुद्धफल कं सूत्राशय कल्पनं कुचिन्त्यमिति कारणाम् अनुवृत्तमिति सू
चितं तदाह एवं चेति नन्वनुवादकत्वे स एव दोषो न आह यद्वेति कैयटे स्पष्टमिति न चैवं सूत्रमते इति सर्वं [illegible] स्यादिति स्थ्य प्रसंगः कथमिति सूत्रे के

स्य

यतोक्तर्हि स्यान बहुव्रीहा विज्ञेनेति योगविभागेन तत्प्रति विधानादि स्यादित्युः नन्वेवं सूत्रे सप्तमी निर्देशो व्यर्थो न आह सूत्रे इति इति तस्मिति मु
ख्यत्वगौणो व्यर्थः पदस्यैवेति ततः पदान्तराध्याहारेण वाक्यार्थव्यवस्थापनौ [illegible] लक्षणया न तद्व्यवस्थापनं लघु इति भाष्याशयः सप्त
मी निर्देशस्तु वार्तिकमते उपसर्जनानामिव सूत्रमते बहुव्रीह्यवयवानां पाठाद् बहिर्भाव द्वारा प्रियतदित्यादावतिगुण कार्यं [illegible] अपि वदंति ननु
सर्वार्थवाचकत्वं सर्वविश्वयोरेव न तु अन्येषामपीत्यत आह स्वीयसर्वार्थेति स्वीयत्वं च [illegible] स्ववाच्य प्रवृत्तिनिमित्त समानाधिकरण कत्वधर्माश्र
यत्वमित्यर्थः तथा च सर्वेषां यानि नामानीति भाष्यमुपादाय स्वविषयापेक्षं सर्वनाम संबोद्धव्यं यथा गोत्वादेः स्वविषयापेक्षं सर्वगतत्वं न त्वेतानि
सर्वादीनि परस्परं पर्याया एतानि यानि भिन्नार्थत्वादिति प्रदीपकृतोक्तं व्याख्यातं च कैयटादि विवरणे स्वविषयापेक्षमिति स्वव्यक्त्यपेक्षमित्यर्थ इति त

प्रति
त्व
अकार
त
पेक्षया
र्थ

मितंतद्विघातस्येति सिद्धांतस्याप्ययमाशयः इनरकारस्य प्रत्याख्यानाद्विभक्त्यादेशस्यादंत सन्निपातविघातकत्वानभ्युपगमेऽपि संभवाभावात्सन्निपा
तपरिभाषयानवसरे प्रवृत्तेर्लक्ष्यसिद्धेस्तथैव सुवचत्वात् एवंचसन्निपातपरिभाषापक्षपातप्रदर्शनात्ज्ञापकादिनातद्विषयसंकोचः संतिधर्मो वच्छेदेनैवे
स्यपि सूचितमत एव ऊ॰ ह्रस्वादिति ज्ञापकं तत्सूत्रविहित संबुद्धिलोपे सन्निपातविघाताभ्युपगमविषयमित्याहुरिति तत्रसंपश्येत्यत्र सन्निपातपरिभाषयाल्लु
गभावे इस्यपुक्तप्रायमितिदिक् इतिवृत्त्यनुसारिणइति वक्ष्यमाणभाष्यानुसारिमतेतु येचतद्धितत्वादेशस्यापशिरसोग्रहणं कर्तव्यमिति गौरवं नसा
धृतामि स्यादिनुगादिन तद्विपावाआदितिप्रश्नेषादितितेषामाशयः इत्याहुरिति येचद्धितइत्यत्र शिरसोग्रहणं कर्तव्यमित्यस्यव्याख्येयमित्यर्थः आदेशेत
त्वानुरूपप्रश्नस्याक्षेपात् यद्वापदादयः प्रकृत्यंतराणीत्यनेनप्रसूयंतरत्वेऽपिकसूत्राणांप्रत्याख्यानेतात्पर्यं प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थता पाव्यवस्यापयिष्या
याणत्वात्क्वचिदतिप्रसंगस्यानभिधानंश्रयेण निरासादतआदेशात्शिरसोग्रहणंवा वेशोविशादिवानि कानां करणे पिलापवमित्याशयः श्री
ढप्रकारेणेनापिसुडिस्यागम इतिभावः अतएवज्ञापकादिति स्वट्स्त्रीपुंसयोरितिवक्तव्येऽनपुंसकस्येतिज्ञापकादितिभावः के चिदसमर्थसमासा
नामिति अश्वादृभोजीत्यादीनामित्यर्थः प्रथमैकवचनमिति नसप्तमीबहुवचनं तदंतेष्वित्यर्थइति कृत्प्रत्ययांतेष्वित्यर्थः नपदांत सन्निपातलक्ष
सूत्रभाष्यप्रामाण्यादिति तत्रहिवेतस्यानिस्यत्र अनुपिढि लोपेतसोमसत्यर्थइति
संतस्यथसंज्ञापदत्वप्रतिबंधद्वारात्वाभावार्थत्युक्तं इतिवक्तुंयुक्तमिति नसूत्रं इतएवनिर्देशाखाणिनेर्वर्णगौरवात्सदगौरवगरीयस्त्वानु
मानात् लोकेसंज्ञाविषयेऽदर्शनेनेति तथाहिदेशविशेषे काशीति सामान्यसंज्ञायावाराणसीति विशेषसंज्ञयाबाधाभावोयथावपंचालेति सं
ज्ञायाअहिछत्रेति विशेषसंज्ञया पर्यायापत्तिदोषइति तेनधनुषाविध्यतीत्यादौ पदादीनामपारानत्वप्रयुक्तपंचम्यादिनेतिस्पष्टंभाष्ये अपवादसं

नु

किंच भवदीय इत्यादौ सिनिचेति पूर्वपदसंज्ञया परभसंज्ञाया बाधो नवकाशत्वोदाहरणं बोध्यं

॥५३॥

नैवेति तथाच सुप्तिङः तमिति पदसंज्ञाया भसंज्ञया बाधो निरवकाशत्वोदाहरणमित्युक्तं किंच भवदीय इत्यादौ सिनिचेति पूर्वपदसंज्ञया परसंज्ञाया बाधोः
न पकाशत्वोदाहरणं बोध्यं एकदेशविकृतन्यायेनेति सच न्यायो लौकिकः प्रादीप्यत इति विकृतानिर्देशादंशास्त्रीयकार्ये प्रयोगीकृतः स्थानिवत्सूत्रे आदेश
न्नै ग्रहणत्तापितत्वशास्त्रीयकार्येणवेति न तस्याप्रवृत्ति विवक्षिता अन्नत्वस्यास्त्रीयत्वात् तदाह इत्यन्यत्र विस्तर इति आवृत्त्येवेति अत्र पूर्वस्येत्येतावदंशो
आवृत्तिर्विवक्षिता विधावित्यस्य पूर्वसूत्रादनुवृत्तेः संभवात् वस्तुतः पूर्वस्य विधावित्यतः पूर्वस्य बधिनि तत्स्थानिके तन्निमित्तकेच विधान इत्यर्थ इपस्य
न्नोरिकारसंभवादावृत्तिर्व्यर्था नचषष्ठी स्थानेयोगेति नियमात्स्थानातिरिक्तसंबंधप्रतीते बाधनं अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः अचः परस्मिन्नू
स्थानवं येनिषिद्धा पूर्वस्य कार्ये कर्त्तव्य इत्यर्थात्कार्यस्य विधिरूपत्वाद्ध्यर्थ आक्षिप्तविधिग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादधिकार्थसंग्रहाय नियमवाधा
चा पुनर्विधावितिवचनं नतु योगविभागेन नि. माधर्वः पूर्वस्य विधौ आदेशः स्थानिवदेव यथास्यादिति तत्सूत्रं च वाच्यो रिसादौ स्वाश्रयकार्य
निवृत्ता लोपो व्योरिति लोपाभाव इति भाष्यवैयर्थ्यपयोः स्पष्टं चोक्तंतु भ्रकारास्तु काम मतिदिश्यतां वीसैश्चोपि नेह भारोस्तीति वार्तिकाद्यनिपक्षे
प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदात्क्वचित्स्थानिवद्भवतीति वाक्यशेषस्य कल्प्यत्वे क्वचित्स्थानिवन्न भवतीत्यस्यापि कल्पनात्स्वाश्रयकार्यनिवृत्तेः सिद्धौवि
धिग्रहणं योगविभागेन पूर्वपरयोर्विधौ स्थानिवद्भावस्यार्थलाभः तेनेयतु रिसादौ सवर्णदीर्घादिने स्यात् भाष्यमते तु दीर्घविधौ स्थानिवत्सं
षेधादिह दीर्घो वारणीयः न्नैपादिकस्यैव दीर्घस्य तन्त्रग्रहणमित्यस्य ननु नमानमित्यन्यत्र विस्तरः नचैवमप्यारतीत्यादावाद्गुणो वारयितुमश
क्यः तत्रकृते पूर्वांतवद्भावादभ्यांसंज्ञायामतभादेरिति दीर्घे रूपसिद्धेरिति दिक् अनित्यत्वं सूचितमिति अनित्यत्वे ज्ञापकं तु निशायां सेटीति

१८

राम
पर

164

णेन स्न हृ

न्न ह

सूत्रे सेड्ग्रहणं तद्विकल्पावधारणार्थं अक्रियमाणे हि तस्मिन्कारितइति स्थिते इण्णितोपयोः प्राप्तयोर्नित्यत्वाल्लोपे एकदेशविकृतस्यानन्य
त्वात्तत्र इट् करोति ग्रहणादेकाचइतीट्प्रतिषेधः स्यात्सेटृणाविति सूत्रे णौ लोपो विधीयते तत्र पंचमीसमासे तोःस्यान्निवद्भावान्निषेधाप्राप्तेरिट् सि
द्धइत्यर्थः सेड्ग्रहणं [illegible] पंचमीसमासस्यानित्यत्वं ज्ञापयतीति निष्ठायांसेटीति सूत्रे प्रदीपग्रंथे स्पष्टं संगच्छते इति पंचमीसमासे
नाल्लोपस्य स्थानिवद्भावे तु लघुपूर्वात्परस्य णेरभावादयादेशो न स्यादिति भाष्योदाहरणसंगतिरिति भावः इति व्याख्याने तु [illegible]
न [illegible]न मामिति अन्वयहृत्तं यतरन्यत्रोक्तं इदं वाचनिकमिति ॥ पश्चात्तु पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदित्यस्यैवास्यापि न वाचनिकत्वं तथा न पदां
तस्यत्रैव निरूपितमस्माभिः तद्वदेवेति नलुमतेति निषेधानित्यत्वादेवेत्यर्थः तस्या असंभवेनेति व्यवस्थार्थतया असंभवेनेत्यर्थः क्वादिलोप
इति शालादोषणीरित्यत्र शालाकाकारदोषणीइति प्राप्ते [illegible] काकार इत्यस्य कादेर्वर्णसमुदायस्य लोप इत्यर्थः भाष्यरीत्यानादे
शत्वादिति किंतु पदादीनां प्राप्तं तरत्वमेवेति भावः नन्वेवं सूत्रवैयर्थ्यं प्राप्नोतीत्यत आह नलेपीति ॥ अनादेशस्येत्यर्थः प्रकारार्थत्वस्यावश्यकत्वा
दिति एतेन पादहृदयशब्दाभ्यां सोत्तन्निमित्तकेपद्हृदादेशसन्निपातपरिभाषया लोपत्वंकौ न स्यातामिति पदंघ्रिः स्वांतं त्वंमानसमित्यसंगतिरि
त्यपास्तं वस्तुतस्त्वादेशत्ववादि[illegible]मतेपि न दोषः सूत्रे न सादृश्यग्रहणे मांस्यचन्यासुयोदोषप्रसंगान्नलुमतेति नि
स्व षेधानित्यत्वकल्पने गौरवाच्छंदेन सादृश्यग्रहणस्य व्यवस्थापनीयत्वात् नचवाशोकृष्यर्गेषु घित्यस्य वैयर्थ्यं एतेषु स्थान्यादेशयोरुभ
योः प्रयोगो हृदयस्येव नान्येषामिति नियमार्थत्वात् एवं नासिकायां यत्स्क्षुद्रेषु घित्यस्यापि न वैयर्थ्यं एतेषु नासिकायां नस्नान्येषा
नस

॥५४

मन्येऽइतित्त्रापि नियमार्थत्वस्य वक्तव्य[illegible]त्वात् एवंच प्रकृत्यंतरत्वादिमतेपि शब्दत्वे नैव साद्गुण्यात्स्वं तत्र वचनवैयर्थ्यस्योक्तरीत्ये नप्रतिसमा
धेयत्वात् नचसुप्र[illegible]भृतिष्वित्येवं वक्तव्ये शस्प्रभृतिष्वित्यस्य वैयर्थ्यशंक्यापि हलंतेभ्यो सगारिभ्योवसानेलुग्विधेः सर्वतोबलवत्त्वात्तत्र कृते आदेश
स्यप्रकृत्यंतरस्य वा प्रयोगाभावार्थं तस्य सत्वादित्याहुः ननु कोशपठितशब्दानां लोकप्रसिद्धार्थानुकरणत्वेन शब्दपरत्वादभिव्याप्तिः पदार्थन्यायस्य   मत
प्र   हकारेणाप्रवृत्ते तत्रासंभवात्पदं । प्रश्चरणे ऽस्त्रियांस्वांसत्त्वान संस्कृत्य नयोः प्रकारार्थप्रयोजनत्वोक्तिरयुक्तेत्यत आह कोशेशब्दा इति
अर्थपराएवेति अनुकरणत्वे प्रमाणाभावादितिभावः ननु तदर्थनिरूपितशक्तिग्रहस्य कोशाधीनत्वाच्छक्तिग्रहस्यांतरेणार्थपरत्वासंभ
वात्कोशपठितशब्दानामर्थपरत्वं नरविषाणसदृशमत आह शक्तिग्रहस्त्विति समान्यतरावेति इदंपदमर्थबोधकपरत्वान्तो रित्तिपदवदित्यस्य
स्वो य   स्वर्थः दुखारीति आदिपदात्तृतीयाध्यांतृतीयया द्वयो द्वीधाधिकरणशंकरभगवत्स्याद [struck] भाष्यानुगुणत्वेपरिग्रहः तत्रहि   र ज्ञ
सामाना[illegible]धिकरण्यं चतुर्धा अध्यासेनापवादे नैकत्वेन विशेषणत्वेन चेत्युक्ताध्यासेन यथा दुःप्रतिमा विष्णुरिति अपवादेने दंत मि
ति एकत्वेन द्विजोत्तमो ब्राह्मणोभूदेव इति विशेषणत्वेन नीलमुत्पलमित्युदाहृतं ॥ अत्रैव तोदाहरणस्य पर्यायरूपत्वात्पर्यायपदश
ब्देषु चैकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणात्तदितरस्यानर्थक्यात्सहप्रयोगाभावा लौकिकवाक्यत्वाभावात्कोशरूपत्वे कोशपठितशब्दा
नांशब्दपरत्वे ऽत्रेकत्वेन समानाधिकरण्योक्तेर्विरोधइतिभावः भाष्यसंमतिमप्याश्राहुः अथ्ये देवीसा ३ अथ्यापदार्थाभि   के
न्नो देवीपदार्थ इत्यादिबोधः आर्थिकार्थमाहुः मतशतानीति कोशतात्पर्यादिति तथाचभेदाख्यानापनं दृष्टौ नैशोषेन संकरः

ग्रं ५४

स्वरूपभेदस्य

एतोन्नभिन्न ——————————————————— लिं

गानामनुक्तानांन्नमात्रलेरति कोशकारैः परिभाषित अस्यार्थः भेदस्यैलिंगभेदस्य चाख्यानाय द्वंद्व एकशेषश्च न

कृतः लिंग भेदाख्यानाय यथा दिनी चल्लमरस्त्री स्यात् कुलिशाभिस्यस्य स्यात् नेकुलिशहादिनीवज्रमस्त्री इति द्वंद्वः सहोबलं सहामा

र्ग इत्यस्य स्यनेस्वहसीमार्गवलं योरिति विष्णुर्नारायणः कृष्ण इत्यादौ स्वरूपभेदाख्यानाय विघ्नवद् त्येकशेषश्चात्र शा

स्त्रेन कृतः तथा स्वर्गादिसंबंधिनी भूस्यानां च सत्करो न कृतः किंतु स्वरादिकां इत्यादिरूपेण पृथङ्निर्देशः कृतः अस्यापवादः

पर्युदासन्यायेन भिन्नलिंगानामनुक्तानांन्नमात्र तरति भिन्नलिंगानामिति भिन्नस्वरूपाणामुपलक्षणं तेन समानलिंगा

नां समानस्वरूपाणां द्वंद्वता एकशेषश्च कृत एव यथा स्वर्गनाकत्रिदिव त्रिदशालया इति पादाद्यमांपितृर्यौशा

इति द्वंद्वः अनुक्तानामित्यनेनजननपत्नी प्रसूमाता तातस्तु जनकः पितरस्यानां तरे निर्दिशनां द्वंद्वैकशेषौ कृतावेव माता पितरौ

पितराविपतं ए तेन स्वनभः आवणोनभ इत्यत्र स्वआवणो तु नभसी तिन कृत मिति मंजूषो तु मया स्तेनभोंतरि

क्षंगगनमनंतं सुरवर्त्म आवणेतु नभाः श्रावणिकश्च सद्दलेवं स्व स्वपर्यायेषु पठितत्वात् कः मात्रलेरति कुसः प्रस्तावस्तं विना संक

रीन कृतः सतितु प्रस्ताव एतावन्मात्रं संकरः कृत एव यथेद्राद्रिप्रस्तावे तद्भिरि प्रभृतीनां मेरुः सुमेरुर्हेमाद्रि रित्येवमादिरूपेणगिरिव

र्गादिष्वउत्तरस्य संकरः कृत इति अत्र वदंति विष्णुपदार्थाभिन्नो नारायणपदार्थ इत्यादिनोधेन एकशेषो न प्राप्नोति एकशेषस्य द्वंद्वविषये उत्सर्गो नभ

[illegible]

॥५५ द्विरूपाणामपीत्येकशेषविषयत्वात्

नस्य प

वतीति पारेमध्ये षष्ठ्या वेति वाग्रहणेन ज्ञापितत्वात् न च शब्दनो धेः शब्दस्य प्रकारतयाभानाभ्युपगमात् द्विरूपनारायणरं गरंगादौ विरूपो स्थित्यनुभवाच्च भि
न्नार्थत्वं नीलघटयोरभेदस्यानुविवक्षितदृष्टेः प्राप्तिः सामानाधिकरण्याभाववि वक्षायां तथा च तच्छाक्यत्वेपि तद्विवक्षायां नीलोत्पलमित्यादिवन्नरूपस्य स्वैक
युक्तत्वात् विरूपाणामपीति वार्तिककारमतसामर्थ्याच्च शब्दातिरिक्तस्यैव प्रकारतयाभासमानाच्चैभिन्नार्थत्वप्रयोजकत्वाच्चेति अत्रोच्यते भिन्नाभ्यां शब्दा
भ्यां भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यामेकधर्मिबोधकत्वलक्षणस्य वृद्धिसंज्ञासूत्रे उप्राध्याये राद्धन्तस्य शंसामानाधिकरण्यस्यको शपठितशब्देष्वभावात् द्विरूपस
त्वाया अप्रसंगः न च नामन्त्रिते समानाधिकरणे इति सूत्रस्थान भाष्यविरोधः षोडशिप्रकरणेरोहिण्यागो दक्षिणाकृष्णपिपेविनियुक्तस्य मन्त्रस्य हेतु
मन्त ईलादिरूपेणाघ्न्यादिपदानाम्भिन्नामनानुईहिता सैवेडैत्येवमादिगोपवृत्तिर्यथाश्रयेणेडादिपदानां वेदभाष्यकारैर्व्याख्यानात् सामान्यबोधक
त्वाभावेन विशेषपरत्वमित्याशयात् अघ्न्यादिपदानां गोत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तद्रूपेवैव च बोधकत्वमित्यत्र तु न मानम् तत्नानिते अघ्न्ये नामानीत्यस्य बो
धकानीत्येवार्थेवेदभाष्येतथैवदर्शनात् अघ्न्या इति गवां नाम क्य एता हन्तुमर्हतीति भारतादुक्तमन्त्रेन गवाभिधायकत्वस्य [illegible] भावाच्चेति दि
क् नन्वातोमनि क्वनिब्वनिपश्चेत्यत्र विज्पेछन्दसी त्यत्र छन्दसीत्यनुवृत्तेरत्र तस्य चकारेण समुच्चितो विच्छन्दस्येव स्यादिति लोकेविश्वपादीनां कथं साधु
त्वमत आह सुधार्दते भ्यो लोके पीति अत्र प्रमाणमाह कीलालपआगमीतित्यादि अन्येष्विपमेवाहरिति न चैवमीत्वप्रसंगः ईत्वमवकारादाविति
वार्तिके नंनन्त्रिषेधात् प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वमिति भाष्यमते क्विपोतरंगत्वादृत्यनुलोपे प्रत्ययलक्षणाभावादीत्वस्य प्राप्त्यभावाच्च ननु
प्रथमयोरित्यनेनाकः पूर्वसवर्णदीर्घो ऽसाधारणोदाहरणे गौर्याविवादौ न प्राप्नोति अक शब्दोपात्ते कारादेरनुच्चारितस्य [illegible] सूत्रेरणेतार
त्र्याप्यकत्वानंगीकारादिति दीर्घाज्जसि चेति व्यर्थमत आह प्रत्याहारेष्विति अत्र असाधारणोदाहरणे गौर्याविवादावित्यर्थ इति तत्र प्रत्याहारा
राणामा [illegible] द्युवर्णो ग्राहक सूत्र प्रवृत्तेः प्रागुपपादितत्वात् यदप्यकदेत्यपस्थिताक्षरसमाम्नाधिकोपस्थाप्य दीर्घादेर[illegible]दरस्यनुपस्थापितत्वा

यत्तु विश्वपोऽसादावुर्ध्व

ड सा क्षा

स्तुपग ८

न इतरथा स्यार्थान्वयाप्रसंगः प्रत्ययेनां प्रकृति तस्य परस्थाप्ये न्वयादिम मादिति विश्वपाविस्पादावियर्थो पि प्रस्ताहारेषु जातिपक्षाश्रयणात् पुलत्वथनेन
दृष्यतीत्यतरपिन प्रत्ययानां प्रकृति कृतिप्रयोज्योपस्थिति विषयेनयनियमस्य द्वितीये पादिपदानुरोधेन कल्पनादिति किं पररूपबाधकं दीर्घं विधायेति
तस्यादिति तत्र छंदेन त्वद्भूस्यानिकं दीर्घमात्रपराम इति न तु पूर्वसवर्णदीर्घस्यैवेति बोध्यं न चैवं रामा निसादावुक्तो योगविभागेन दीर्घे कृते अतो
नाय इति वार्तिके रीत्या लोपः स्यादिति वाच्यं। पक्षांतरे छो कुरुपा भावापि पक्षे आतो नाप इत्य नेना कारांतादंगाद्विहित प्रत्ययेस्या स्यस्य लोप विधा
नाद्दोषात् एवं चरामाणामित्यादाव पि वक्ष्यमाणरीत्या दीर्घे नुटः पूर्वमपिकृते लोपो नेति बोध्यं न चैवं कीलालपानां कुलानामित्यत्रातो लोपभा
वार्थं नुड्विधावनुवर्तमाने आतो धातो रित्येत स्मिन्नेतरां छंदसी त्यतो नैत्यस्य स्थयोर्नपुंसकादित्यतो नपुंसक ग्रहणस्य चानुवृत्यान पुंसक संबंधिन आ
तो लोपो नेत्यर्थो भ्यतां भाष्यकृतो व्यर्थमिति वाच्यं तस्यैकदेश्युक्तात् अथवा न्ची वा जंत त सापेक्षत्वे न बहिरंगाद्दुस्वात्प्रातिपदिकत्व मात्र सापेक्षाया
विधलेः पूर्वमुपस्थितो न तो ह्रस्वे लोपप्राप्तेर्वा शाय भाष्योक्त प्रकारस्य नास्त्विवैयर्थ्यमिति वाच्यं आशयः समा धायेति रामा णामित्यादौ विशेष वि
हितत्वाद कारात्वस्थार्थो मेवनुड्विहिते ततो बहुवचन इति विभक्तसूत्रे णा दीर्घः एवं चात इति योगविभागे नातो प इति वार्तिकेन वा विधीयमानस्या
तो लोपस्य तत्र प्राप्तिंगं धोपि नास्ती परमनु प्रत्ययकृतं नुड्बाधकेनेति आज्जसेरसुगुक्तावि धीयमाये नस्य नुरो चांधके नेत्यर्थः अकारेणाकारस्या रि
विग्रहणादिहृत त्वा मिरिति भावः तदसंगति रिति॥ प्रत्युक्तन्न हायांकारांते लोपाप्रवृत्तौ हि कीलालपामित्यादौ धातुविषयो लोपे
नोक्तः रिहा नुपो बाधेपि हाहामित्यादौ नुट्प्रसंगस्य निवारयितुमशक्यत्वाद्राष्ट्रसंगतिः आद्यहणानुवृत्तभावपक्षे हि हाहामि
त्यादौ नुटः प्रसंग एव नास्तीति लोपे सवर्णदीर्घे वा नास्ति रूपे विशेषः नन्वेवं संज्ञाधिकारो वास्त्विति वाच्यं बहुषु बहुवचनमि
त्यादि त्यनुपपत्त्या कडारादेका संज्ञेत्यस्य परिभाषात्वस्य वक्तव्य
नीतत्वादापकडारादित्यत्र बहुनिर्देश्य ऋस्त्वे कास्त्वेतस्य तायान्यिका

(Margin: ति, म, नु, नो, रि, हा, ल)

॥५६॥

२

स्मादिषु न तदसंबंधापत्तेर्द्वन्द्वानुवृत्तिकल्पने गौरवाधिकारपक्षे प्रतियोगं वाक्यभेदकल्पने तदाश्रियाय प्रसंगाच्चेत्यत आह कृद
ग्रः कर्मधारय इत्येतत्स्यार्थतमिति तस्य एकासज्ञेत्येकस्यानुवृत्तिस्यत्तादिसर्थ इति तथा च प्रधानोपकारकसमान्ने... धि
कारसाहश्यात्परिभाषा प्यधिकारशब्देनोच्यत इति तात्पर्यं भस्य षष्ठ्यल्यात्तदंतविधीति शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय वर्णग्रहणो
च सर्वत्रेत्यनेन तदंतविधिस्तु कल्पनीयत्वात् दस्य एव इतिभावः स्वपरार्थमिति यथासंख्यासूत्रे शब्दतः संख्यासाम्यमाश्रयणी
गे यं नार्थत इत्यर्थ स्वपरत्वाज्ञापनार्थं हस्विग्रहणमित्यर्थः एवं च नायं स्वरितत्वस्यानुसंधानविरहेपि न दोष इत्यपरमनुकूलं भवति ङ
स्येति परार्थत्वरूपस्वभाववादस्येत्यर्थः उभयत्रापीति उच्चारणार्थेष्वित्संज्ञकेषु चेत्यर्थः स्वपरत्वादिति उच्चारणार्थनामितरोच्चारणप
नकत्वस्येवेत्संज्ञकानामितरसंबंधिकार्यविशेषफल... कत्वस्य स्वत्वादितिभावः वस्तुतस्तु तपरसूत्रे तः परो यस्मादिति पंचमी
तत्पुरुषाश्रयणात् लकाररहितं वर्णमात्रं संज्ञाविशिष्टं ह्रस्वमन्त्र्यसूनिः सोनीति व्याख्यातत्वात्तकारस्य शाब्दबोधे न प्रवेशः प्रत्याहारां प्र
र्यविशेषसंपादनान्यतरेकांतत्वा प्रतिज्ञानाद्विशिष्टस्य विभक्त्यर्थान्वयित्वे नत्विलोपाकरणे स्वरूपमिति परिभाषया शब्दबोधे प्र
वेशः स्यादिष्यस्ति तन्नात्लोपापेक्षेति स्वभाववादस्य तत्साम्यस्य चोपन्यासश्चित्यः स्वदितस्तु उच्चारणार्थानां प्रतिसाभावोन्न दर्थस्य विभक्त्य
रणार्थसमन्वयाने तद्रहितबोधकभागस्यैव प्रवृत्तित्वाद्विभक्त्यर्थान्वयात्‌ द्रष्टव्या

राम
५६

वनि   र्थानांग्रहणं क्रियते विशिष्यते

र्थानन्वपि समाम्नायलोपविनैवं वृत्तिस्तर्हि हय्वरट् इत्यादावनुकार्यानुकरणयोः रभेदविवक्षया विभक्त्यभावपक्षे उच्चारणार्थो गुरुस्थितौ … शादिरूपे
नेत्यनेनैकवाक्यतापन्नाकस्मान्न भवति उच्यते प्रत्येकं वर्णेभ्यो विभक्तेरनुत्पत्तावपि हयवरडित्यादिसूत्र रूपवर्णसमुदायान्नेदं त्वगोचारणार्थत्वात्।   स्प
च्चारण. वर्णरहितसमुदाये न्वयेन दोषवारणात् पुनः पुनरकारोच्चारणेनाकाराव्यवहितपूर्ववर्णातिरिक्तवर्णानां प्रत्याहारे ग्रहणा
भावज्ञापनेन दोषाभावस्य रप्रत्याहारमंडनावसरे ऽस्माभिरुक्तत्वाच्चेतिदिक्. आन्नलोप इति सूत्रे भाष्ये पी तत्र हिनान्नलोपइत्येवज्ञा   नि॥
ए   नुपादानेन नलोपविधाने नंदिते त्यत्रातिव्याप्तिः क्रितीत्यनुवर्तने लोपविधानं दमानइत्यत्रातिव्याप्तिरित्युक्ते वर्तते हिंशं वरणे वै क्रितो   न
नशब्दादित्येवं पुनरपि शङ्कार आक्षिप्तः प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणे तु क्रितीत्यनुवर्त्य विभक्तिविपरिणामेन …   शे
~~स्वर्थ इति भावना …~~
~~…~~ दिगर्थस्तूच्चारणार्थानामित्संज्ञाभावादेव स्व
रितप्रसंग इत्याद्यन्यत्र विस्तरः संज्ञाविधानमस्पष्टार्थमिति चिंत्यमेतत् संज्ञापाअविधाने हल्यन्त्यमित्यत्र वर्णाग्रहणे नरंतग्रहणनि
यमाद्धलासुतिसीनां विशेषणाद्वलंतानां सुतिसीनामित्यर्थापत्तौ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इत्यादौ पासद्धि शिष्य स्यत्लोपः स्यात् … संज्ञाया   न
दृष्टार्थत्वस्यापि संभवात् अत एवोपाध्यायैर्विस्पष्टार्थमित्येवोक्तं वर्णाग्रहणेऽपि व्याख्यानाद्विशेषणविशेष्यभावे व्यत्यासेन तुदं
यः तेग्रहणाभावेल्कृशाधिक्यमिति तदाशं क्लृप्तं लमिति इतिशब्देन पश्येति वेति सूत्रभाष्यालिखितमारभ्य ग्रंथपरामर्शः तत्र तु शब्दे

इदं चिंत्यं विवक्षितमानवानीमाधपादोभाभा

॥५७॥ स्य

लिंगविशिष्टपरिभाषया अनित्यत्वम्

भाष्यकारस्य सूचितत्वात्स्वरूपव्याप्त्यपेक्षया परार्थत्वं उच्चारणाभिधानात् अपेक्षेत्पलमित्येनोच्यते तथाहि सख्या वयवभिन्नप्रयोरिकृतोरस्तदंतस्य वाधि
संज्ञाकरणत्वादितिसूत्रस्थ भाष्यविरोधं नैवेपि अस्पंतप्रकृतिपरं विहितपदाध्यपरगौरवेणाविहितविशेषणानाश्रयणे पिप्रक्रिय
दौत्तपरिभाषा[illegible]नाश्रयणेनीजाभ्रांतद्विरोधात् विलसितानि पेधरूपफलोनत्यनुरोधिलक्षणगौरवमप्येक्ष्यतदे [illegible] देश्युक्तिकल्पने
नेतीसस्य प्रत्याख्यानेनलाघवाद्भवत्तु नान्ति नति स्येति किमुदाहरणं पूर्वपक्षिप्रश्नेहेदाक्षिदाक्षेपश्चेति प्रयोजनं [illegible] यंसिद्धांत्येकदेशिनोक्त
[illegible]घेवार्णोदांगस्य वलीयस्त्वात्संबुद्धेर्ह्रस्वे कृते सखर्दीर्घविधानप्रसंगः पूर्वपक्षिणा तु वारांगयोर्युगपत्प्रवृत्तावेव वारांगस्य वलीयस्त्व
म्युपगम्यते तदोदाहरणं [illegible]रिवाधोदाहरणेप्यंतरंगपरिभाषासंगीकृत्य नैतानि संतिप्रयोजनानि सवर्णदीर्घेरतोप्येतानि सिद्धानीसूत्रे
सिद्धांतिनासखिशद्वाल्ङीषिसवर्णदीर्घस्यांतवद्भावात्सखीसख्याविटनङ्गित्वाद्भावापत्तेः सखीमतिकांतो तिसखिरित्यत्र [illegible] आपतिः
त्यान्नायेनेदं तर्हि एवं प्रयोजने प्रदर्शयिष्यमाणे सिद्धांत्येकदेशिनो[illegible]तिसखेः स्वंपदित्नोपोनस्याद्रूपसत्तं न ह्रस्वत्वे कृते सखीतिप्र
तिषेधः प्रसज्येतेति प्रयोजनं प्रदर्शितं भाष्ये तत्रप्रसज्यप्रतिषेधवीयं दोषा न पर्युदासेतदेतत्सखिशब्दादि [illegible] न्यस्ता[illegible]संज्ञायाः सि
द्धत्वादितिवदद्भिरुपाध्यायैरस्येकदेश्युक्तित्वसूचनात्सार्यत्वात्पक्षे सखीस्यस्यांगविशेषणत्वात्तदंतविधौ सखिशब्दांतस्य संज्ञा निषेद्धेति
पिप्रोत्प्रेक्षितस्य सख्या वयवभिन्नवर्णा तस्य घिसंज्ञेति मूलोत्प्रेक्षितस्य तराशायस्य च पूर्वपक्षिसंवन्धित्वकल्पनो चिसात् यथाचेयं पूर्व
पक्ष्युक्तिस्तथोक्तं प्रागितिदिक् [illegible]अवधारणार्थं इति [illegible]वकाराभावे तु समासे पतिरेव घिसंज्ञेति नियमसंभावना स्यात् तथाचातिसखेः

कृति

तद
या
स्मृति
दीर्घे
पग
तद्बुध्वाऽ

हू
दास्या
ए
ध्या

राम
५७

पत्नाविसाद्यू २ अस्यलाक्षणि कत्वात्स्त्रैणत्वात्पतत्येरसादेः सिद्धिः ॥ ३

खमिसुदाहृत भाष्यप्रयोगविरोधश्रुतिभावः नानुसमासएव पतिर्घिसंज्ञइत्यभिप्रेतं तन्नियमपक्षे पिसीतापाः पतयेनमः

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबेच पतिते [illegible] षिप्रयोगविरोधोस्येवेत्य तआह स्मृतिपुराणेषुपिसादि॥

क्षक्षिता स्तुपति रित्यास्व्यातः पतिः एतेतिल्लोपेऽप्यसुरिति [illegible] नतुपतिः समास

२ वृ तत्तेन सखिना वानरेंद्रे एतेतिरा [illegible] मायणेप्रयस्य स खिर्जुन इति भारतंच व्याख्यात मिसा [illegible] कृः नतुपतिः समास

एवेति न्यासेपि नियमः केवलपतिशब्दस्येव संज्ञाव्यावर्त्तयतीति वद्धूपूर्वसमुदायस्य कुतः सा व्यावृत्तिं तास्यूरत आह॥

पत्ता वयवेकारस्सा र्थ इत्यादिमतथाच पत्नावयवेकारस्य देता ज्ञसमासादन्यत्र बहूपूर्वसं [illegible]

या पत्ता वयवेकार इत्या र्थ इत्यादिमतथाच पसा वयवेकारस्यदेता [illegible] स्त्र सखिपतौ तिन्यासे सख्य वयवेकारां तस्येवपत्यवयवेकारां तस्यापि निषे

[illegible] ति भावः इत्यादीशा सिध्येतितत्र शेषोप्यसखिपतीति न्यासे सख्यु वयवेकारां तस्येवपत्यवयवेकारांतस्यापिनिषे

पः स्यादिति सुसख्ये स्यादाविव सुपतिने स्यादावपि नाभावादिनस्यात् सखिपतीसमासएवेति न्यासेन सुपतिनेंदावपिना

सि भावादिस्यादिती शेष्येस्यर्थः इतिदिगिति अत्रापिदिगित्येत दूषणप्रसास स्वरूप व्याक्रिया समाप्तिं सूचयति तथाहिप्रा

गुपपादित दिशा स्य स्यादि सूत्र भाष्य निरूढलक्षणया तावदेः [illegible] घिसंज्ञायावैसिद्धांतिमते पतिशब्दा

तेपि [illegible] घिसंज्ञायाः संभवात्स्येषोसखिपतीदृत् न्यासेइ [illegible] सिद्धिः पतिसखी समासएवेति न्यासेच सुसखिनेस्यादीष्टसि

ध्य

~~घिसंज्ञायाः तद्विधिना समासेत्तु प्रपद्येते~~

श्रीसमता [illegible] सखिशब्दांते भवतीतितद्व्यावृत्तिस्त्युपपद्यत इ ६

स्यादावि पसुसख्ये स्या

113

द्विः तर्हि तथैव कुतो न कृतमिति चेत् शेषो घ्यसखि पतीरिति न्यासे तावत् तत्र पतिशब्दस्यैव पतिशब्दान्तसमासघटकपतिश
ब्दस्यापि निषेधापत्तौ द्वंद्वे घेः पूर्वनिपातनियमो न स्यात् दृश्यते च सः पतिसुतान्वयभ्रातृबांधवान् पश्य पत्युसुहृदाभि
प त्यादिः पतिसूत्रे प्रतीक्षेत यौवने वाईके तथेत्यादिनां सा पुनः पतिश्च पतिः समास एवेति न्यासांतरमपि नः पतिशब्दस्ये सखी
वसखिशब्दस्यापि द्वंद्वे पूर्वनिपातप्रसंगात् एतेन पतिसखी वृत्तावेति न्यासांतरमपि प्रत्युक्तं एवं प्रति कृतो कनो लुप्या वे
चारक्षिपः कर्तृ रिक्षि पिच पतिसख्योरतिप्रसंगाच्च एतेन बहुगणवतुडति संख्येति समुदायस्य इवता दृश पश्यंतसमुदायेसत्ता
धकू यव पाः त्सातदर्थस्य पंत्य संज्ञाया भावश्च योरविशेषास्तति वृता चे वेति न्यासे शेषाभावद्भूय पात्तं बहुत्वं संख्यावच्छिन्नसंख्ये
यविषय प्रश्न एवेति किमः संख्यापरिमाणे डति इति विधाने किमर्थप्रश्नविषयत्वेनैव संख्याभिधानात्प्रश्नस्य च संशयपूर्वकत्वात्संशय
पूर्वकत्वात्संशयस्य च तत्तद्विशेषधर्मावच्छिन्नविषय कोटिकत्वात् तन्नैकद्वित्वयोरिव त्रिचतुःपंचत्वादीनामपि सर्वदा परिस्फुरणा
दिति भाष्यः अत एवानिर्ज्ञाते ~~[illegible]~~ नर्थे बहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति भाष्येउक्तं न तु कति भवतः पुत्राः कति भवतो भार्या
इत्युक्ते एकविषयप्रश्ने सत्तास्य भावः एकः पुत्रो द्वौ पुत्रा वित्युत्तरे ष्वापि नेन संदेहनिवृत्तेर्दृष्टत्वादित्याहुः नहि शादंता कनिये
ति इत्यांतपर्युदासत्वेन ज्ञापकः वतिव्याख्या चरितार्थत्वात् उपाध्यायास्तु वैयाकर सिद्धांते सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वाभ्युपगमात् न

ततः संज्ञाकरणं नियमार्थं तत्र लोके यथा गोपालादिसंज्ञाकरणेन संज्ञिनियमः संज्ञान्तरं निवर्तयति न क्रियानिमित्तमर्थान्तरं सजातीयविष
यत्वादेवं शास्त्रे संज्ञान्तरमात्रनिवृत्त्या लौकप्रसिद्धार्थानामेवगमादिष्टार्थसिद्धिः क्वचित्कृत्रिमस्यैव ग्रहणं क्वचिदकृत्रिमस्यैव क्वचिदुभयोरित्या
दि तल्लक्ष्यानुसारिव्याख्यानात्ज्ञापकाच्चावसेयमित्याहुः स्पष्टं भाष्य इति एवं हि भाष्ये अथवा महतीयं संज्ञा क्रियते संज्ञा च नाम य
तो न लघीयः कुत एतत् लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनं अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत संख्यायते न यासं
ख्येति एकादिवत् बाचापि संख्यायते इति यद्यपि महत्याः संज्ञायाः करणात्तदर्थानुगतानां मुख्यानामेव बह्वादीनां भवतु संज्ञा यथा सर्वादीनामे
व सर्वनामसंज्ञानाधिकानां पदसंख्या तत्र संज्ञोपसर्जनव्यावृत्तिरिवेह बहुगणयोः … संघवैपुल्यवाचिनोर्व्यावृत्तिरित्येकादीनां लोकप्रसिद्धा
नां संज्ञा न स्यात्तथापि संज्ञासूत्रे अन्वर्थताश्रयणसामर्थ्यात्प्रदेशेषु प्रयुज्यत इति स यत्नं तरवक्ष्य … व्याख्याने भाष्ये स्यैष दोषः उपा
ध्यायास्तु संख्येति योगं विभज्यान्वर्थसंज्ञाबलेन तदनुरूपसकलसंज्ञिनामाक्षेपादीनां लोकप्रसिद्धानां
बह्वादीनां च संज्ञा प्रसाध्य बहुगणवतुडति इति द्वितीययोगेन भूर्यादीनां निवृत्तये नियतसंख्यावाचिनां चेद्भवति
तर्हि बह्वादीनामेवेति नियममिच्छन्ति। अत एवेति संख्याप्रदेशेषु प्रयुज्यते … वेत्यर्थः पंचकत्वादेः सिद्धिरिति। संख्याया विधीयमा
नस्य कसस्यचौ लौकिके द्व्यादिसंख्याभ्योपि विधानादिति भावः षष्ठान्तेत्यात्र तु प्रयोजनं नोक्तं स्त्रीलिंगनिर्देशेन संख्येत्यनुवृत्त्याश्रित्य स्त्रीय
संख्याग्रहणं संभवाल्लौकिकं तन्निश्चयस्य वक्तुं शक्यत्वात् एतन्न्यायो … कृत्रिमाकृत्रिमन्यायोपयोगः … स्तु … मिति। व्याख्यातं च कृ

॥५९॥

स

र्मादिविवरणे सम्यक् व्याख्यायते । नयेति संख्यानियतविषयत्वं च परिच्छेद्यस्यैव युक्तं अतश्चानियतविषयपरिच्छेदे हेतुबहुत्वादेरसंख्यात्वा
द्वा ष्यकारो संख्यासंख्यो स्यादेवास्य बोध लिदिति एतेनेति॥ भूयादीनां समासः संख्यानेयेकत्वाभावा दसंख्या चेने सार्थः
रख्यत्वमिति अन्ये तु तावाञ्चिरं महासंज्ञाकरणान्वर्थसाम्यां प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धार्थ [illegible]

[illegible] ग्रहणेपि संज्ञाप्रदेशे [illegible] दीनां संख्या न करणस्य रूपार्थो न्वयः कथमिति तस्माद्योगविभागेन नियमपर
सूपाध्यायव्याख्यानमेवसारं एवं चैकादिकपाचापि संख्याया संख्यायते पिशब्दाद्बह्वादिकस्येति यथाश्रुतमेव भाष्यार्थः असं
ख्यां संख्यो स्यादेति भाष्यांतरं तु नियतसंख्यावाचिनामेव संख्यात्वमभ्युपक्षांतरेण प्रवृत्तमिति तद्विरोधप्रदर्शनमात्रे पक्षे । किं
चित्करयिस्यादृः इतिन दोषइति एवं तु त्रयः पंचैव त्रिपंचा न इत्युपमितसमासस्य संख्याप्रकारकः संख्यो पविशेष्यकबोधजनक
स्य षष्ठ्यापाता लुकसंगाच्चिसमेतत्॥ अन्यत्र निरूपितमिति वैयरे प्रदर्शितप्रकारोपपत्तिस्तु दुरवनधाय तत्र निरूपिता निरू
पयिष्यते च बहूतुर्भ्यश्चेयत्र तत्रैवेतीति तस्य लुस्युदृशी स्वजातसंतस्येति दीर्घाभावः न च गवे हितमिस्यादावतिद्यो स्थानि
वद्भावा संभवे विध्यर्थताशंक्या ॥ अ स्त्स्यैवा लस्यापि प्रत्ययासाधारणरूपत्वाभावात् असाधारणरूपांतर्भावे नियमे किं प्रमाणमिति
चेत्प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमिति वक्तव्ये पुनः प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यमित्येवं यथा नुधातुलोप आर्द्धधातुकलोपे इति व्याख्यानाद्दृक्षु कौचुव ग
मा दाता लोपोपयस्मिंस्तन्निमित्तिके गुणवृद्धी न भवत इति सूत्रार्थाश्रयणादेव बेभिदीते रोरवीती स्यादेर्व्यावृता वतिरिच्यमानमार्द्धधा

वृद्धिसंज्ञा धातु

राम
॥५९॥

धातु

तुकग्रहणं सामर्थ्यान्नार्द्धधातुकत्वेन लोपनिमित्तपरिग्रहे इतिधिन्विकृण्व्योर्विवलिलोपगुणे नलोपेषु सुधे सुव इति भवति ननु गुणनि

षेधे दीर्घे नलोपेषाः सुधीसुकीरिति स्यष्ठ्वेद मिहैव सूत्रे भाष्यप्रदीपाध्ययपरिभावनात्मुषां पठतिच सुधेवा ब्रिवधात्सुराणां सुकरणे

लाघवतश्चारामः विशेषणे द्वय ह्रादिकत्वं देह धीसहिकैस्परी इति स्यादेत न्न अस्तु प्रकृते प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादसाधारणस्यार्तभावे

न नियमः इष्यंते त्वार्द्धधातुकग्रहणं तो तोतिमा मोतीत्यादौ तुर्वीमूर्छे स्योर्यङ् लुकि रात्लोपे इति च्छो लोपे गुणनिषेधाप्रवृत्त्यर्थं भवतु

मर्हतीति तदनुपपत्तिः अथयङ् लुक् छांदसइति भाष्यसिद्धांतमभ्युपगम्येष्टानुविधित्सा छांदसेनानुपपत्तिरिष्यते एवमपि क्ङितिचेति

सूत्रभाष्येकृरिसा ऽर्द्धधातुक इति योगविभागे न तत्र धातोर्लोपइत्यर्थक धातुलोपपरमनुवर्त्य धा[illegible] तोर्लोपे निषेधो यदि भवेत्तर्ह्यार्द्धधातुके

वेति नियमेन सार्वधातुके रोरवीत्यादौ क्ङितिचेति निषेधाप्रवृत्ते ऽवश्याश्रयणीयेन तो तोर्तीत्यादौ वपि न धातुलोपे [illegible] इति यो

गांतरप्राप्तनिषेधस्यवारयितुमशक्यत्वात् यङ् लुकः छांदसत्वकल्पनं निषेधवचनं तो [illegible] स्यादार्द्धधातुकग्रहणस्यार्थविशेषं वो दृष्टं

तल्लोपिरनुपपन्नेवात्रोच्यते एवं ह्रिरोरुचेत्तदित्यादौ र्वधातुकनिमित्तेपि निषेधो वाध्येत अथांतरंगत्वात् यङ् निमित्तेनैव वाध्य इति मतं

तर्हि तोतोर्तीत्यादौ सार्वधातुकनिमित्तः कथं असौ वाधनीय इत्युभयतः पाशारज्जुः छांदसत्वाभ्युपगमंतरेण न निस्तरीतुं शक्यते र

ति योगविभागाभ्युपगमस्यैकदेशिमतत्वात् सा यादार्द्धधातुकग्रहणमार्द्धधातुकत्वेन धातुलोपनिमित्तपरिग्रहार्थमिति दृष्टांतः सूपपन्नः

तौ म्य ये सा

सुधे ते न्या. पर

॥६०॥

अत एव श्विवैर्मनि निव लितोपे आस्ते माणमित्यलोपस्यार्धधातुकनिमित्तत्वाभावान्न धातुलोपार्द्धधातुके इति निषेधो न प्रवर्त्तते इति
भाष्ये उक्तं प्रत्ययावयवनिमित्ते लोपे प्रत्ययनिमित्तत्वं सिद्धे हैव प्रथमप्रत्ययग्रहणप्रत्युदाहरणे आग्नीयेत्यादौ प्रत्ययावयवलो
पे प्रत्ययलोपत्वोपपादनं दिङ्मात्रस्य लं इति बोध्यमिति ॥ उपाध्यायास्तु सति प्रत्यये यत्कार्यं दृष्टं तल्लुप्ते पि भवतीति कार्यातिदेशपक्षे
सूत्रार्थमुक्त्वा परिवीये सत्र सति प्रत्यये णो दीर्घो न तु गिति परिवीरित्यत्रापि दीर्घाणो भवतीति प्रतिरसमादधाते नलुमताङ्गस्येत्यत्र प्र
त्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं स्यान्नुवृत्त्यात्तु मच्छाद्यैन प्रत्ययलोपे प्रत्ययनिमित्तं कार्यमांगमनांगं वा न भवत्यंगस्य संबंधि चेत्तिदि यथाश्रुत
सूत्रार्थे प्रत्यासत्तिलभ्यार्थंतः परिष्करोति लुप्तप्रत्यये परतो यदुक्तादीनां पदसंज्ञा भावतीति सुप्तिङन्तमिति पदसंज्ञायाः प्रकृतिप्रत्य
यसमुदायोपाधित्वेन निरुक्तोपाधित्वेन निरुक्तोपाधिकार्यत्वाभावान्निषेधाप्रवृत्तेरिति भावः भसंज्ञा च नेति तस्या निरुक्तोपाधि
कार्यत्वान्निषेधादिति भावः ननु राजपुरुष इत्यादौ प्रत्ययलोपे पदसंज्ञायां अप्रवृत्तौ निरुक्तोपाधिकार्यत्वाभावेन आह अंगसंज्ञावि
ति प्रत्ययसत्ताकाले लोपात्पूर्वं तिष्ठत्येवेति अंतरंगत्वादिति भावः ननु भसंज्ञाया मापि एतदविशिष्टं न चांतरंगानपीति न्यायेन
लुग्विधिः प्रबलितः अंगसंज्ञायामपि तुल्यत्वात् धर्मिप्रग्राहकर्माणादिरोधएव लुग्विधिः प्रबलो न चासावंगसंज्ञयेति चेन्नु भसंज्ञायापि
कृतत्वायः सः कार्यद्वारकत्वसौ उभाभ्यामविशिष्टः अथ ब्रूयात् कृतव्यूह परिभाषया लोपे प्रत्ययलक्षणनिषेधात् भसंज्ञायां पूर्वमेवाप्रवृत्ताव

स

स्ति तयालुक्तौ विरोधो न संज्ञा अंगसंज्ञायामपि तस्या लघ्वागसंज्ञाककार्योद्देश्यकत्वाभावेन निषेधाभावात् इति मतं तन्न तस्याः परिभाषायाभाष्यकृताकृ

त्वा ठरवोप्मानुत्तृ रित्यस्वरसमाष्युपन्यस्याह तत्कालेइति कृञ्चिदिति नन्वमतातस्मिन्निति वार्तिकन्यासानुसारिमतेनेदं इतीहास्वरसः तथाहि द्रुकि

न्नपो इति भाष्यात्संवृद्धिविषये प्रत्ययनिषेधानित्यत्वं अंगसंज्ञायामपि तत्रन्यासे कल्पनीयं इत्येकं गौरवं लिंग मिषसं विवृद्धौ सेत्यत्र ग

मेरिट् परस्मैपदेषु नवेच्छन्ति तुक्ष्यइत्येताभ्यामिरो विधिप्रतिषेधौ प्रत्ययलक्षणनिषेधाप्राप्त्यंतौ तत्र परस्मैपदेष्वित्यस्योपलक्षणता र

त्परस्मैपदोपलक्षितसार्वधातुकस्येरो विधिनिषेधश्च सूत्राभ्यां विधीयते इति भाष्यप्रदीपविवरणे कूमदिदर्शितदिशा गौरवांतरं ननु

मतांगस्येति यथाश्रुतसूत्रन्यासे पुनरंगसंज्ञायामंगोद्देश्यककार्यत्वाभावात् नास्तिविप्रतिषेधप्राप्तिरिति न किंचित् कल्पनीयं अंगासर

प्रमात स्य सार्वधातुकस्य विधौयोरिमाविधिप्रतिषेधयोरप्यंगोद्देश्यककार्यत्वाभावात् एव सिद्धिरिति नास्ति कल्पनांतराद्यकाशात् गौरवाभा

व इत्याह अंगसंज्ञाद्वारेति का[illegible]र्यकालपक्षे कि तिचेति सूत्रभाष्यरीत्या वाक्यथोद्देश्यपक्षे संज्ञासूत्राणां विधिप्रदेशागतत्वात् विधिसूत्राणां वा

कृ संज्ञाप्रदेशागतत्वात् एकवाक्यत्वादिति भावः एकवाक्यता च पदैकवाक्यतया वाक्यैकवाक्यतयो वेत्यन्यदेतत् नन्वंगसंज्ञासूत्रे प्रत्यय इति यदि यस्य

च भावे न भावलक्षणे इति सप्तमी स्यात् तदा सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धसाध्यायोपयुज्यते इति न्यायात् तस्या निमित्तसप्तमीत्वं न सेत्स्यद

स्ति तस्या औपश्लेषिकाधिकरणसप्तमीत्वात् सिद्धांतादत उक्तदत्तस्यापरनिमित्तता अनुपपन्नं अत आह नियमत परस्तु इति पूर्ववृत्तितयेति

एवं च प्रत्यय इत्यौपश्लेषिकसप्तम्यास्तस्मिन्निति परिभाषासंस्कृतायाः परसप्तमीत्वं परत्वस्य पूर्ववृद्धिनियामकत्वान्निमित्तसप्तमीत्वं चेति भा

॥६१॥

वः तथा चाचः परस्मिन्निमित्तिदेशे साक्षात् परंपरया वा परनिमित्तकत्वं ग्राह्यं न लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधे पुनः प्रत्ययनिमित्तक
त्वं साक्षादेवेत्यत्र किं भवति अतः एव न लुमताङ्गस्य इति वार्त्तिकन्यासे तस्मिन्निति च रितार्थं तद्धि प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं इति पूर्वसूत्रे ल
क्षणपदोपादानात् प्रत्ययनिमित्तकत्वलाभे साम र्थ्यात् साक्षात् प्रत्ययनिमित्तकत्वलाभार्थं विज्ञायते तत्समानपू लक्षणस्य न लुमताङ्गस्येति
सूत्रन्यासे पितथैवोचितमिति स्फुटमतएवेति अंगसंज्ञाद्वारोऽस्य परनिमित्तत्वं कत्वेन स्यान्न लुमताङ्गस्येत्यस्य साक्षात् प्रत्ययनिमित्तकार्य
तवप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः॥ चर्करीति अत्र यन्निमित्तकं यदङ्गं प्रत्यासत्त्या तन्निमित्त[निमित्त]कत्वं दाभ्यामस्य यङ्वर्णस्य सोरदिस्तेना तं विधीय
तेतस्य साक्षात् प्रत्ययनिमित्तकत्वेन स्यान्न लुमताङ्गस्येति निषेधा[दि]ति भावः ननु प्रत्ययपरतो यस्यास्त्यत्वविधिस्तदङ्गं तदवयवा
भ्यासस्य ऋवर्णस्यादित्वेऽपि रदित्वस्यार्थतः तस्य चर्करीत्यत्र सत्त्वेऽपि यङ्लुकमादौ यन्न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधे तन्निमित्ताङ्गसंज्ञा माद्याया
स्य प्रवृत्तिरूपेऽस्य तेऽस्य स्वरसादाहाज चाररतीति अत्र नित्यत्वात् रङ्गताभ्यां हलन्त्यादिलोपोऽथ लिधि सालस्य पलक्षणप्रवृत्तौ तन्नि
मित्तोरदत्तानापत्तिः स्थानिवत्त्वलक्षणधर्ममात्राश्रयणे नाल्विधाविति निषेधप्रवृत्तौ रभ्युपगमादिति भावः स्थान्यलसाधीरणधर्माश्र
यत्त एव तन्निषेधप्रवृत्तेः परिभाषाप्रदीपाच्चिषियव्यवस्थापितत्वाच्चिंत्यमेतत् नन्वचिश्नित्या रो अजादौ प्रत्यये [अ]र्थो नोपपद्यते। र
अंगसंज्ञाद्वारावाक्यैकवाक्यतया प्रत्ययस्य तन्निमित्तेऽभावेऽपि पदोक्तवाक्यतयाऽचिरस्य प्रत्ययविशेषणत्वाभावात् तदादिविध्यभावात्॥

याम
६१

ची

किंतु प्रत्यये यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि अंगं भवतीति तस्य चरितार्थत्वात् तेस्यां यत्त्वं च केनैतदित्यर्थः प्रदर्शनीयो तमाह अचिरितार्थत्वादिति विधिप्रदे
शोपस्थितसंज्ञया विधिवाक्यं पदैकवाक्यतयेत्यन्वयः प्रत्यये यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेरंगस्य योभ्यासस्तस्योरखादि रूपेण सूत्रार्थ य
थ्यपगच्छत्यां दीक्षितप्रभृतीनां मते ष्वदं आकडारादधिकारस्थ स्थितिकार्य कालस्याभावाच्चेति किंतु तत्र यथोद्देशपक्षस्तत्स्वरूपं च प्रगृ
गृह्यसंज्ञाप्रकरणस्थ प्रदीपदर्शितदिशा यत्र संज्ञाशास्त्रोपदेशस्तत्रैव वाक्यार्थबोधेन गृहीतपदशक्तिग्रहो लोपमविष्यति किंचिदनेन प्र
योजनमिति यथाश्रुतमाहि प्रतिपत्तुः सर्वत्र शास्त्रेष्वव्यवहारप्रयोजकत्वमिति नास्ति पदैकवाक्यतायाः संभव इति भावः किंतिचेतिसूत्रस्थ
प्रदीपदर्शितदिशा यथोद्देशपक्षे संज्ञाप्रदेशगतानां विधिसूत्राणां एकवाक्यता इत्यभ्युपगमे तु तत्रैवाकेकवाक्यतायाः संज्ञाप्रकरणे सि
द्धांतितत्वात् उरदित्यादौ नास्ति साक्षात्प्रत्ययस्य निमित्तत्वमेवेह सारं स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्र इति बहुव्रीहिः स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रं यस्मिं
स्तस्मिन् सामान्ये पादेनेतारात्पुरदसीति सूत्रेदृत्यर्थः शिशीनुमादिभिरिति आदिना लुक् वार्तिकेनेति नपुंसकादेशैर्भ्यो युष्मदस्मदोर्वि
भक्त्यादेशा विप्रतिषेधेनेति गौणे किंनेत्यर्थः तद्वाच्येण चेति नपुंसकादेशानां अवकाशः त्रपुत्रपुणीत्रपूणि युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशाना
अवकाशः त्वं ब्राह्मणो अहं ब्राह्मणः युवां ब्राह्मणौ आवां ब्राह्मणौ यूयं ब्राह्मणा वयं ब्राह्मणा इहोभयं प्राप्नोति त्वं ब्राह्मणकुलमहं ब्राह्मण
कुलं युवां ब्राह्मणकुले आवां ब्राह्मणकुले यूयं ब्राह्मणकुलानि वयं ब्राह्मणकुलानि युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा भवंति विप्रतिषेधेन।
अप्येदानीं युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशेषु कृतेषु पुनःप्रसंगविज्ञानात् छिशीलुक्नुम्विधयः कस्मान्न भवंतीति सकृद्गतौ विप्रतिषेधेन यद्बाधि

स्य एव दि स्थे च स्म

(णेतुमस्यापूर्वविप्रतिषेधेन नुमो) णेतुमस्ति पूर्वविप्रतिषेधात्तस्य विभक्त्यादेशेन ६— (८प्रकृतेरिंगतस्याभावाच्चे) २

नंत द्वाधितमेवेति भाष्ये णत्वेत्यर्थः अत्र वार्तिके भाष्ये च विभक्त्यादेशात् [illegible] नामे रोच्यते स्थानि ये दमा[illegible]श्रिय लुवहुवचनमिति वोध्यं अ
त्राभिनव विवरणं भाष्ये शिशीलुगुविध परत्वेव पाठः [illegible] नुम् घटितः पाठस्तु [illegible] अमः सर्वनामस्थान त्वाभावादिति अत्र
मः शिना विप्रतिषेधे तुल्यबलत्वे लो[illegible]प पादना य भाष्ये नुमुपद्यतेति तेथा हि यदि नुमो विप्रतिषेधेन स्यात् तदा ब्राह्मणकुलानी त्यादौ
विभक्त्यादेशं बाधित्वा नित्यत्वाच्छिः स्यात् न च न तस्मिन्नूहते विभक्त्यादेशोपि स्थानिवद्भावात् प्राप्नोतीति सोपि नित्यः अतदानीं नुमापरत्वात्
नस्य वाधनादनित्यत्वात् [illegible]
[illegible] वार्तिके नुमुग्रहं बाधनात् कृताकृतप्रसंगित्वाद्विभक्त्यादेशोपि नित्यः इति शिना सह तस्य तुल्यबललोपपत्तिः
अत एव बृहद्भूले वृहच्छे खरे च शिशीनुमादि पदघटितः पाठो दृश्यते इति सूक्ष्म दृशां विदांकुर्वन्तु उच्चारणार्थत्व शंका वारणायेति यथा न्यासे
सान्तत्व शंका या इव न स्य इति न्यासे उच्चारणार्थत्व शंका या अपि वारणस्य संभवात् उपलक्षणमेतत् आचारश्चि[illegible] नाभिप्याभित्रयाणामित्यत्रे स्थानिवद्भा
त्वादेशत्वापत्तेरित्याहुः प्रातिपदिक कार्ये विशिष्टग्रहणे कृतया परिभाषा प्रदीपार्थे विभि व्यवस्थापितेताभि[illegible] पर्यादो येरिति न्यायेन त्रादेशप्रव
त्ति कल्पनात् नान्यतो विधानत्वापत्तेः त्रयादेशविधानसामर्थ्यात् तत्राप्रवृत्तेरितीहतत्सं अभ्युच्चयं इति प्रथमोपात्तादविशेष इतरोपपत्ता
नमभ्युच्चयः इदं जाति पक्षे व्यक्ति पक्षे तु सतस्येति सूत्रे स्थाप्यतोरुपस्थितिसामर्थ्यात् लोनित्यादीनामरत्वस्य प्राप्तिरिति विशंका स्यात् अ

य वा णा त्रि या (या)

पदं

अलु

पि

तोभवंतामित्युपपत्तेः ऽभिसाशयो वक्तुं शक्यः अनभिधानादिति भुत्वयद्धन्यं तदन्यत्रोक्तं ईदृशोभ्य इति आदंतेभ्य इत्यर्थः क्विपोनभिधानं इति वस्तुतस्तु प्र
त्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वपक्षे क्विपोतरंगत्वादप्यत्र लोपे विधित्वाख्यलक्षणाभावात् ईत्व प्राप्तेरभावात् न तदर्थमीत्वं अवक्वारादावितिवार्त्तिक
मंतुपावनस्यादौ निष्पत्त्याभावार्थं वार्त्तिकमारब्धं अत एव भाष्यकृता पावनइत्यादौ ईनिपातसाधनेन तत्प्रत्याख्यातमेवं चारभ प्रत्याख्यानयोः
समफलैकत्वापादंतेभ्यः क्विनिपातानभिधानं कल्पनीयं न क्विपोपि तस्मात्क्विप्यपावद्धातप्रमाशब्दः क्विबंतो विजंतो वा ऽदंतो नानभिधानमर्हति प्रमाणा
भावादिति चिंत्यमेतत् । क्विबंतवातप्रमीशब्दस्येति मूलमूलेत्व प्रत्ययांतवातप्रमाशब्दाद्यम् क्विबंतात्कर्त्तरि क्विपू इत्यभिप्रायकं मित्याहुः इतिनदोषइतिप्रत्य
यलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वपक्षे क्विप्यपि न दोष इति बोध्यं ॥ इत्येके इति अत्रपक्षे क्विबंतवातप्रमीशब्दस्येति मूलमूले मीञ्प्रकृतिकः क्विबंतवातप्रमीशब्द
स्येत्यप्यर्थो बोध्यः प्राधान्येन तद्बोधकत्वनिवेशो नमानमिति एवं सेन्यादिशब्दानामाचारक्विप्प्रकृतिकः कर्त्तृक्विबंतानां स्त्रियां इत्तौ तस्याऽच्छसोनः पुंसी
त्यादिनानत्वाद्यापत्तिस्तथा कुधादिस्त्रीलिंगशब्दानां उकारीत्यापृक्तावाडेनाभावाद्दानापत्तिः इस्त्रियामिति निषेधादिति चिंत्यमेतत् कार्यकालत्वाभा

श्र

वादिति ॥ कार्यकालपक्षेऽपि संज्ञाकार्याणां तत्प्रवृत्ति काले अर्थांतरोपसंक्रांतस्य लाभावात् संज्ञा न प्राप्नुयात् न त्वाकडारसूत्रस
संज्ञानां कार्यकालत्वं अस्तीति यथोद्देशपक्षे तरंगत्वाद्धविष्यति किंचिदने न प्रयोजनमिति शानमात्रेणार्थांतरोपसंक्रमात्पूर्वं संज्ञाप्रवर्त्तनेन चेत्सदृ यवस्त्रा
विषयात्सिद्धमिति यथोद्देशपक्षाभिप्रायमेवेति भावः अन्यथेति कार्यकालपक्षे कथं बाध्यबाधकभाव इति तत्पक्षे संज्ञानां विधिप्रदेशगतत्वेनैकदेश
स्थत्वात्परत्वाभावाद्बाध्यबाधकभावानापत्तिरिति भावः केचिदिति संज्ञपोः कार्यार्थं अन्यदेशागमनेपि न स्वदेशोच्यते व्यवहारे त्यागः व्यवहारार्थं तत्र देश

स्थत्वः

123

॥६३

बे

गतानां व्यस्तग्रहणमिति हारस्वरसः अत्र यद्वक्तव्यं तत्परिभाषाप्रदीपार्चिषि द्रष्टव्यं भाष्ये स्पष्टमिति संख्याव्ययपादे ऽपि ह्रस्वतो दामहायनान्ताच्चेत्यत्र संख्यादेरि
त्यनुवर्त्तते व्ययग्रहणं निवृत्तमिति भाष्योक्तेः समासनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तेर्भाष्यकृदभिप्रेतत्वादिति भावः ह्रस्वस्य गुण इति सूत्रे भा
ष्ये त्वभ्युपगम्यैवैकदेशानुवृत्त्यभावमंबार्थनद्योर्ह्रस्व इत्यनन्तरं ह्रस्वस्येति तदुत्तरन्यासस्य योगं विभज्यांबार्थनद्योर्गुणबाधनार्थं पुनर्ह्रस्वविधा
पगुण इति तृतीयसूत्रे ह्रस्वस्येत्यनुवर्त्तते इत्येवं परिहृतं वक्तुमशक्य इति अंबार्थनद्योर्गुण इति न्यासेनेत्यर्थः तत्र न्यासे हि ह्रस्वस्येति तदुत्तरन्या
सस्य जसि चेत्यत्रानुवृत्तौ क्लेशाभाव इति लाघवमपि भवति नन्वनःशब्दस्य नपुंसकत्वात् सोर्लुकि वृद्धिपरत्वाभावात् गुणो न प्राप्नोतीत्यत आह तस्ये
तिपक्षे इति नलुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्तदप्रवृत्तिपक्षे इत्यर्थः चिंत्यमेतत् अनित्यस्थले लक्ष्यैकचक्षुष्कताया आवश्यकत्वेनात्र न लुमतांगस्येत्य
स्याप्रवृत्तौ बीजाभावात् नदीसाहचर्यात् स्त्रीलिंगस्यैवांबार्थस्य ग्रहणाद् अनःशब्दे गुणप्राप्तेरभावाच्चेति मौनिश्रीकृष्णाः तत्रेदं वक्तव्यं तन्न एवाप
रितोषाद्युक्त्यंतरेण हर्षे इति गुणश्रुत्यै नूपरिभाषोपस्थितौ लिंग्यादीतिरदमपि चिंत्यं अंबार्थनद्योः क्रमात्संभवव्यभिचारयोरभावेनैव क्वचिदोपस्थि
तेरभावेन दोषाभावादिति मौनिश्रीकृष्णाः अयं ह्रस्व इति विधानसामर्थ्याल्लभ्यो ह्रस्वेति भाष्योक्त्या योगविभागलभ्यो वा ह्रस्व इत्यर्थः वृद्धिवारणायेति
न्यान्तरंगयोर्वृद्धौ बहिरंगस्यौत्वस्यासिद्धत्वादप्यरत्वाभावः नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रकॢप्तिरिति निषेधादिति भावः इति बोध्यमिति न चाद्विधानसाम
मर्थ्ये ङित्यमिनुड्बाधनार्थत्वात् एवं तु ह्रस्वनद्यापो नुडिति स्यात् अनन्तरं हे नैत्येवं ब्रूयादिति चिंत्यमेतदिति मौनिश्रीकृष्णं ... स्तत्रैषङ्चतुर्थ्यां

बां

बे स्य

राम
६३

श्वेत्याद्युत्तरसूत्रे षुनेत्स्यानुवृत्तिप्रसंगात् विधिप्रकरणसमाप्त्यनन्तरं तत्करणे तु श्रीग्रामण्योः शुद्रसीयतः श्छन्दसी सस्यापि तत्रानुवृत्तिप्रसं
गात् इति च किं चिरेतत् सर्वथा नवकाशत्वादिति न च वचनसामर्थ्यात् व्यवधाने प्रवृत्ता सावकाशा आपि ति वाच्यं समानफलकत्वाभावेपि
विरोधमात्रेण बाध्यबाधकत्वस्याश्रियपो भवति वातपेयस्य चतुश्चत्वारिंशत्पाश्रित्य चतुश्चत्वारिंशयोरिव दर्शनात् सामर्थ्यकल्पनात् प्राग्विरोध
मूलबाधकत्वेनानवकाशत्वान्निरिखाश्रयात् आगमादेशयोरपि तत्त्वसत्त्वादिति यथा प्यते इत्यादो हि नु क्रियते ऽ किं तर्हि द्विधा दीर्घाप्राप्ते विरो
धात् न गरीर्घ यो रिवान्यत्रापि सति विरोधे बाधकभावस्योक्तत्वादिति भावः अनवकाशत्वेन बाधतीति अ नवकाशत्वोपलक्षितेन विरोधेन
बाधत इत्यर्थः अतएवेति स्थानफलकत्वाभावे विरोधमात्रेणापि बाधकत्वादेवेत्यर्थः नगणो विसं अपवादत्वादिति ईचगणोरस्यत्र स्थानषष्ठीअ
भ्यासस्येति हलादिशेषेत्त्ववयवषष्ठी भ्यासस्येति हलादिशेषेत्त्ववयवषष्ठीति संस्कारभेदाद्वात् समानफलकत्वाभावात् सामान्यविशेषभावेपि गणोरीत्संसमा
नफलकत्वलक्षणापवादत्वाद्युक्तादिशेषं न बाधत इत्यर्थः किं तत्सन्नवकाशत्वादिति गणोरंसणकारस्येत् हलादिशेषेण लोपाप्राप्ते विरोधादित्य
र्थः तत्रदीर्घो इत्त रस्य कि ग्रहणात् तत्रापकाद भ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावानाश्रयणात् प्रथमं हलादिशेषे ऽ नंतरं गणोरीत्तेनाजीग
णदित्यस्य सिद्धिरित्यन्यदेतत् स्पष्टं चेदं गुणोभ्यरुत्तुयोरिति सूत्रे भाष्यप्रदीपे एतेनागामो ऽ भ्यासस्य संस्कारकत्वात् समानफलकत्वेनैव तयोर्बाध्य
बाधकभावः इत्यपास्तं उत्तरीत्येकत्र स्थानषष्ठ्यपेरत्रावयवषष्ठीति संस्कारभेदे समानफलकत्वांगीकारात् समानफलकत्वे न बाधस्थले

(margin: क, बाध्य, दि:, नि)

प्रवृत्तेनेतरेणनिमित्ताभावात्सामान्यस्याप्रवृत्तावपि विशेषस्यैवसामान्ये बाधे नैरन्तर्यविशेषेण सामान्यस्य तत्रापि विशेषे २

स्य

॥६४॥ बाधकप्रवृत्त्यनंतरमुत्सर्गप्रवृत्तेर्दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति कौण्डिन्यतक्रदानोत्तरं दधिदानादर्शनात् अनापत्तेरुक्तेः एवमुत्तरमाह प्रसंगात् विरोधमूलकबाध्यबाधकविषये तु यत्र सामान्यविशेषयोः परस्परं सामान्येन वा विशेषेण विरोधस्तत्र विशेषे प्रवृत्तेनैनिमित्तसंभवात्प्रवृत्तिः सामान्यस्य भवत्येव यथा मिसस्थाटः लोकेपः ब्राह्मणा भोज्यंतां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविष्टामिति भोजनपरिवेषणयोर्विरोधेपि परिवेषणानंतरं माठरकौण्डिन्ययोर्भोजनं दर्शनानत्थे वप्युक्तत्वात् अतएव हयवरट् सूत्रे भाष्ये उक्तन्यायेउपन्यस्य नेदानीं तौ भुंजाते इति कालविशेष प्रदर्शनं कृतं अस्यापि रूपरिभाषाप्रदीपार्चिविविस्तरेणानिरूपितं तत्र एव द्रष्टव्यं शास्त्रीयोपसर्जनग्रहणेदिति लौकिकोपसर्जनग्रहणे यथा वचनं तेषु वंते वा न दोषस्तथा परिभाषाप्रदीपार्चिद्रष्टव्यः ननु रुचगमादीनामिति वार्तिकेन क्विपि अनुनासिकलोपे कृते चन्निष्पन्न भ्रूशब्दस्य धातुत्वादेव सिद्धे सूत्रे तदुपादानं व्यर्थं अत आह भ्रूशब्द इति समानाधिकरणं विशेषणमिति वैयधिकरण्येन तथात्वे तु गौरवं क्षिपती सादौ दोषापत्तिश्च वलिलोपेन तत्रेष सिद्धाव ... पि अयत्लुरित्यादौ अवल्परे दोषस्तु स्थैस्थ्यन्यायादुत्तरसूत्रे तथात्व पत्तौ दिदिवलुरित्यादौ यणापत्तिश्चेति भावः इत्थं तस्येत्यर्थं इति अंगाधिकारे तदंतविधौ रिष्टत्वादिति भावः यत्तु ग्रहणवतां प्रातिपदिकेन तदंतविधिप्रतिषेधात् भ्रूशब्दो तेनोवङ्क्रियते एवं च तत्र नेयङुवङ्स्थान इति नदीसंज्ञानिषेधाभावात् काशिहे सुभ्रु विमानितासु भ्रु पितुर्गेहे कृतइत्यादि महाकवि प्रयोगेषु नदीत्वाप्रयुक्तः संबुद्धिह्रस्वः सिध्यातीति ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेति प्रतिषेधस्य प्रत्ययविधिविषयत्व सिद्धांतात् परिहृतः चगमादीनामिति वार्तिकेन निष्पन्न भ्रूशब्दस्य रुदिशत्वात्मध्युपगम्य वार्तिकमते प्रत्ययांत भ्रूशब्दस्यातिरिक्तस्याभावात् सूत्रे व्यर्थं भ्रूग्रहणं तदंते उवङ् प्रवृत्त्यभावे कस्यक्रियस्यते ॥ एवं तु

[illegible]

धासिद्धे सुभ्रुस्यादिसिद्धावपि गूढसूचितरहस्यविभेदेः सुभ्रुवां प्रवर्तते परिहासइत्यादिषूवङ् न स्यात् इत्युवङस्तस्य रुहिशब्दस्य [illegible] पगंतव्ये नाभ्रु
सुभ्रुत्रिप्रयोगेन स्वप्रमादस्य बहुसंमतत्वादित्याशयेनाह। इति सिद्धमिति वस्तुतस्तु भ्रूशब्दोपादानं भ्रूशब्दार्थप्राधान्ये एवोवङ् अनुपसर्जन
इत्यर्थसूचनार्थमिति धासिद्धे सुभ्रुस्यादि बहुव्रीहौ नदीत्वप्रयुक्तह्रस्वसिद्धिः सुभ्रुवां प्रवर्तते परिहासइत्यादौ उवङ् तु सुष्ठुभ्रमंति ताः सुभ्रुव
स्तासां इत्यर्थे उपसर्जनत्वाभावान्नानुपपन्न इत्याहुः स्पष्टार्थमिति यवक्रियाविस्यादौ धात्ववयवसंयोगभिन्नाद्रेफात् परत्वेनातिप्रसंगात्
धात्ववयवसंयोगात् परस्य नेति व्याख्याने उद्दियाविस्यादौ बाधात्ववयवसंयोगपूर्वभिन्न इत्यस्य स्पष्टलाभार्थमित्यर्थः वस्तुतस्तु धातोः सं
बंधिसंयोगभिन्नः पूर्वः पूर्वावयवो नंतरो यस्य कारस्येत्यर्थः सत्यभिधाने अनंतर्यसंबंधेपि समासस्योक्तत्वादिति यवक्रियौ इत्यादौ नाति
व्याप्तिः पूर्वग्रहणस्यार्थवत्वं चेत्याहुः इवर्ण विशेषणं यथा स्यादिति न चाधातुविशेषणे अतिप्रसंगाभावः संयोगभिन्नस्य धातोरिति गंगीय पूर्व
तेः क्विपुगगीः गंगियौ गंगियः इत्यादौ [illegible] णापत्तेः इति निषेधादिति एवं चल्व बंत कुमारीशब्दे पक्षे शाकल्यं भवत्येव परित्वबंतात्तद्धितोत्स
रिति स्याहुः प्रतिपदोक्तत्वादिति एवं च प्रतिपदोक्त ग ति समाससाहचर्येण कारकपूर्वपदे कारकसमासस्य कर्तृकरणइत्यस्यैव ग्रहणाद्दुष्टा न
धीर्येषां वृश्चिकात् भीरित्यर्थ दुर्धी वृश्चिक भी शब्दयोर्यण् न प्राप्नोतीति मूलस्मृत्तौ स्तत्समाधान प्रयासो व्यर्थ एवेति भावः अन योरेव निषे के
धइति एवं च निषेधस्य सुप्येव प्रवृत्तित्वात् सुधापास्येत्यादौ प्रवृत्तिर्नेति भावः प्रकारांतरमाह सुपीति वेति वलि लोप इष्यते लोपो व्योरि हलि
ति विधेयस्य प्रथमानिर्देशेन वेरपृक्त लोपात् वलि लोपस्य वलस्य ज्ञापनादिति भावः अत एव व्योर्लोपे क्वावुपसंख्यानमिति वार्तिकं संग
वलु

छ ते भाष्यकृता च लोपो व्योर्वलीत्यस्यानन्तरं चेरिति योगं विभज्य व्यलोपे योऽलोपेविधानादित्यत्र प्रत्याख्याय एतस्येति तृतीययोगे वेरित्य
नुवृत्त्या वेरपृक्तलोपः साधितः इत्याहुः गौणमुख्यन्यायश्चेति यदि तु परिभाषाप्रदीपार्चिष्मुक्तरीत्याभिव्यक्तपदार्था ये इति न्याय
स्य प्रातिपदिककार्येऽपि प्रवृत्तिरित्यभ्युपगम्यते तदा तृज्वति द्वाभ्यां विहितप्राप्तुतः सर्वनङ् सौर्यस्य तत्र सोऽर्हे तिवत्त्वेन ङ् विधान
मनभिव्यक्तार्थकत्वस्य त्युरपि सूत्रे ग्रहणार्थं अर्थाधिकारानुरोधात् इति द्वाभ्यामेव मित्याशयः कल्प्यः नच [illegible] उशनस्पुरुदंसोनेहसां चे
त्यत्रानुवृत्त्यर्थमनङ् विधाने स्यात् अविधाने उशनस्पुरुदं सोऽपि लोपे सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति सांतमहतेति च दीर्घः स्या २
दिति वाच्यं अंगवृत्त परिभाषया समाधानात् यत्तु उशनसः संबुद्धावनङ् नलोपश्च वा वाच्य इति वृत्तौ [illegible] मानवचनार्थस्य ज्ञापकमि ष्य
ति तन्न । तस्य वचनस्य भाष्यादावनुपलंभादप्रामाणिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यलं ।। तृन्निति सूत्रस्थवार्तिके नेति ः तृन् विधावृत्विक्षु
चानुपसर्गस्यानिर्देशं चेत्सने नेत्यर्थः तत्रानुपसर्गस्येत्युक्त्या प्रशास्तृ प्रतिहर्तृ [illegible] ततृन् [illegible] भावार्थमुपादिष्टत्वात्सादनमावस्य
कृतदाह आदिग्रहणात् प्रशास्तृशब्दस्यैवेति अस्य [illegible] तृशब्दस्याधुत्वादनमप्राप्तेऽधिकमिति अनिर्देशस्य णि
त्वतः सिद्धत्वादिति भावः अनन्त्यैव अनृत्विज्यप्युद्गातृशब्दप्रयोगः प्राप्नोतीत्यत आह यंत्रेऽपि [illegible] योगरूढेयमिति ते मा [illegible] इति
औणादिकत्वनमेकं ततश्च प्राप्तस्य दीर्घाभावस्य भाष्यप्रयोगादभावकल्पनं द्वितीयं होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् त
न दीर्घेण ज्ञापकता न पि केवल उद्गातृशब्दे दीर्घाभावसाधनार्थं उपलक्षणता भाष्यप्रयोगस्य युक्तेति तृतीयमित्यनेक गौरवमस्त

ता२२ त्वात् एतस्य मतस्येति भावः अन्यप्रयोगस्येति होतृपोतृनेष्टोद्गातॄणामित्यस्येत्यर्थः नियमपक्षं चिंत्यमिति भाष्योक्तेः नियमेन मातृपि त्रादि
शब्दानां केवलतृप्रत्ययांतत्वलाभात् दीर्घप्राप्ते रभावादिति भावः प्रथमोपस्थितत्वात् अष्टाध्यायां प्रथमोपात्तत्वात् एतदुक्तेरवः । असि
न्निति स्यस्योल्लेखं विशेषविहितत्वात् नृनृचोः साक्षादुपादानेन दीर्घस्य विहितत्वात् शीघ्रोपस्थितिकत्वेनेति अंतरंगन्यायोन्नबाधा
कसेमूलमिति वक्ष्यते एवं अस्तृन्निति दीर्घ एव प्रयोगनियमार्थत्वमिति तृज्वदेव सर्वनामस्थाने ननु नंतस्येवं नियमेनेत्यर्थः प
रत्वमिति उपक्रमस्थ तृज्वत्सदबोधितप्रधानार्थस्यान्यत्र संबंधाभावबोधक नियमापेक्षया सर्वनामपदबोध्यनिमित्तस्याप्रधानस्यत्
नंत निरूपितत्वसंकोचकल्पने लाघवादीतिभावः इत्थं नियमस्येति तृतीयादौ च यो भयमित्येवं रूपस्येत्यर्थः वैय्यर्थ्यापत्तेरिति तथा च तृ
तीयादौ च यो भयमिति नियमात् अन्यत्र तु नंतस्यैव प्रयोगकल्पना ...ष्टु निरवकाशत्वासंगतिरिति भावः अन्यत्र तु नंतस्यैव प्रयोगकल्प
ने भाष्यप्रयोगविरोधमाशंक्य समाधत्ते नचेत्यादिना चित्सवर्णे ... तीर्घृदंतृष्णो घ्योरिच्चेति सूत्रे इच्च कस्यातकं रत्वमिति वार्त्तिकव्याख्यानपरकैय
टीये स्पष्टं कैयट इति यद्यपि ... प्रत्याहारः सवर्णान् गृह्णातीत्यर्थः तज्ज्ञापकतेति नोक्तं तथाप्युक्तार्थ एव तस्य तात्पर्यं सनाशंस
ष्पा भिक्ष उः न नारि कृत्यप्यु उरिति दीर्घ सवर्णाग्रहणास्येष्टत्वादिति भावः अत्राधिकं पद्धत्यं तत्परिभाषाप्रदीपार्चिष्युक्तं कर्मणा ... तिपतेन त्रिया पि
विशेषणानां कर्मत्वोक्तिस्तत्रोन्यत्रापि दृश्यते इति दृशि ग्रहणासिद्धौ ... लीयोपलक्षणं योगे षष्ठ्याः कर्मणि लकारस्य चतन्त्रादर्शनादिति पर
त्वं षष्ठीलकारविधौ कर्मग्रहणस्य कर्तृसाहचर्यात् धात्वर्थाभेदेनान्वयि कर्मबोधकत्वेन दोषोद्धारादिति परिभाषाप्रदीपार्चिषि विस्तरः स्वग्रा

मस्वाध्याययोः पाठेनेति द्वारादिषु स्वशब्दस्य केवलस्य पाठात् तदादिग्रहणस्य तत्र चोदितत्वात् नैव स्वग्राम स्वाध्याययोरप्यैचः सिद्धत्वात् तयोः पाठो
नियमार्थ इति भावः तत्र तदादिग्रहणे ज्ञापकं द्वारादिषु पठमानस्य श्वन् शब्दस्य श्वाभ [illegible] स्त्रि इति तदादौ प्राप्त्यभावात् श्वादेरिञीति सूत्रे इत्याहुरिति
अनुकरणाद [illegible] विभक्तेरप्राप्तिस्तन्मात्रपरिष्कारस्तु इउण् इत्यत्र सूत्रव्याख्यायां दर्शितः [illegible] मानेऽस्मिन्निति चिंतार्थं तंतु सूत्रमते ऋकार ऌकारयोः सा
वर्ण्याभावात् ऌकारस्य ऌकारे उस्थाने ऽणोऽभ्रौ [illegible] परत्वाप्राप्तिरित्यभिप्रेत्य पूर्वेणाण्ग्रहणे णकारानुबंधस्य ज्ञापकत्वं भाष्यकृतोक्तं वार्तिककृन्म
तेन् हलोयमां यमि [illegible] ति लोपस्यानित्यत्वावश्यकत्वात् सत्यपि ऌकारस्य ऌपरत्वे लोपेन दोषाभाव इति ज्ञापकत्वं [illegible] पन्नं भाष्योक्तात्र विकल्पानुवृत्ति
स्तु सूत्रकृन्मताभिप्रायेणैव तत्र ज्ञापस्याण्दित्यत्र णकारानुबंधस्याण्ग्रहणप्रत्याख्यानवादिवार्तिककृन्मते ऽभावात् तथाच नास्ति [illegible] त्र
वार्तिकं। अच् [illegible] प्रतिषेधे शाकारप्रतिषेधो [illegible] दिति परत्वाज्ञातानीत्यत्र पारस्करादित्वात् सुट् श्चुत्व द्विर्वचनयोर्झरो झरीति लोपाभावार्थ
तद्विकल्पानुवृत्तावनर्थकं भवेत् तदेतदभिप्रेत्य हयवरट् सूत्रे संतसंदिग्धमाचार्याणां वर्त्तते विभाषानवेतीति भाष्यमित्याहुः अन्ये तु विकल्पा
नुवृत्तौ अ [illegible] परस्परत्व [illegible] णकारोपादानस्य पूर्वेणाण्ग्रहणज्ञापकत्वस्य परिभाषाव्यवस्थितत्वे [illegible] संकल्पपि लोके प्रयोगेषु विरोधमाहुः उत्त
रपद [illegible] स्येति यद्यपि परादिवद्भावेन [illegible] काराश्मात्र पुनरपदंतस्य चकारापित्वं पूर्वरूपविधावस्ति तथाप्यपदादिविधौ इति पर्युदासात् प्रतिषेधो न
प्राप्नोति पूर्वांतवद्भावात्तु पदत्वे आश्रीयमाणे प्रतिषेधउक्तः पुनः प्रवर्तत इत्याहुः सूत्रे तपरकरणेनेति तद्विचित्रगुरित्यत्र णित्वाभावार्थं कृतं।
तपरसूत्रे तात्पर्णित्वानुवृत्त्या गोः इति समुदायस्यानणः स्वमकालग्राहकत्वाभावात् व्यर्थमस्याविवक्षायां तात्पर्यमाहुः तं संपद्यत इति भावः॥

राम
६६

स्यमंडूकानुवृत्तसाद्दीर्घान्तादेशाद्यादिनिर्व्याख्याना अगोधूमिति · भाष्यवार्तिक·

इत्याद्युरिति अपरे तु गोतः इति तपकालस्य णित्सार्थं करणादेव गोः पूर्वणित्सावेति वार्त्तिके णित्त्वे प्रतिषेधाः प्रत्याख्यातः स्था निवत्सूत्रे भाष्ये तत्सार्थाभावः तत्परसूत्रेण ग्रहणान्ननुवृत्ति गोरित्येतैः समकालस्य णित्सार्थं तपरकरणं इति चित्रगुरित्यत्र दोषाभावः हे चित्रगो चित्रगवइत्येषुगुणे कृते प्राप्ति संभवेपि लाक्षणिकत्वेन समकालिकस्याग्रहणाद्दोष इति एवं स्थिते हे चित्रगो अग्ग इति पूर्वरूपस्यापि प्रतिषेधः प्रत्याख्येयः लाक्षणिके इत्यगोशब्दे नदोषाभावात् नवर्णग्रहणेष्विति निषेधस्य वर्णप्राधान्यविषयत्वात् ओत्वे प्योतोम् इत्यत्रौरिति न्यासे प्रतिषेधेन न प्रयोजनं नगोश्च नित्यत्वाच्च नो दीर्घाद्दीर्घादित्ये न्यासे च तपरत्वात् बहुगुमानित्यत्र स्वरोपि प्रतिषेधं न प्रयोजनं पतिन [illegible]

तो हेशत्वादिति व्याख्याना चित्रगूणामित्यत्र सत्यपि दीर्घान्तत्वे लाक्षणिकत्वादिति गोः पूर्वणित्सासस्वरेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः इत्यस्य व्याख्येय इत्यर्थः न चैवं गामित्यत्र परविप्रतिषेधात् वृद्धिः प्राप्नोति पूर्वविप्रतिषेधे नास्येव वाधकत्वात् अंगोतः इति भाष्यवार्तिकस्यानैवकल्पने लाघवात् द्योरिति सूत्रे तु न प्रयोजनं हे द्यौः सुद्योरित्यादीनां दिव औत् इत्येन सिद्धत्वात् द्यौर्वा इत्येतेनात्तमिति भाष्योदाहृतप्रयोगेषु वृद्धिः छा देव्य स्यपनेत्याद्युः इत्याद्युरिति अस्मिन् प्रक्षे भाष्यं उपलक्षणम् तथा न व्याख्येयं नापि स्वरितो वेति सूत्रस्थभाष्यतात्पर्ये संकोच इति भावः इत्यन्ताः पुल्लिंगाः स्त्रीविधावावंततास्तातिदेशस्य प्रयोजनाभावेपि तुल्यन्यायास्या उ दिविधावंतद्भावस्येव वक्तव्यतया तद्वावंततातिदेशस्यास्ति प्रयोजनमिति शंकेते न चैवमिति उत्तरपदस्य गुणवाचकत्वादिति उत्तरा प्रकारकत्वानविशेष्यस्य लक्षणया बोधकत्वादित्यर्थः पूर्वपदे तु नातथात्वं तच्छब्दसामानाधिकरण्ये विधेयबोधकत्वान्नविधौ परः शब्दार्थ इति न्यायो न तत्र लक्षणाया अयोगात् अयमपि बहुव्रीहेरन्यप

सानन्दं धा वि नि निषेधात् अगोत इति भाष्य वार्त्तिक न्यासे च तपरत्वात्

Margin (left): नौ ओत् ने दि सत्तात्

Margin (right): न्न तपरत्वात्

|3|

॥६७॥

दार्थप्रधानत्वाद्वृत्तिपदार्थानुवादेनान्यपदार्थसंबंधिन्यविधिस्ततः प्रतीयते तथाप्यनुवाद्यस्योद्देश्यविधेयभावेनैव विवक्षितत्वादेव मुच्य

ते तत्रापि यदा तात्त्विकवस्तुविवर्तनिराकरणे नास्तितात्त्विकवस्तुव्यवस्थितिरनूद्यते यत्कुंडलं तत्सुवर्णं समेतत् संबंधीतिवत् तदा यथो

विधे क्तउद्देश्यविधेयभावः यदा तु वस्तुतत्त्वं अपश्यतो भ्रांत्या कोपरोपेण मिथ्याज्ञानमनूद्यते यत्सुवर्णं तत्कुंडलमेतत् संबंधीतिवत् तदा

पोजराप्रसिद्धापूर्वसंस्कारकज्ञानविशेष्याभासस्यैवं विपरीत उद्देश्य विधेयभावः न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायस्तु नैवं सति प्रवर्त

ते आरोपस्यैवेह विधेयत्वादत एव यापूर्वा सोत्तरा यस्या उन्मुग्धया स्तस्या युत्तरपूर्वा ये इत्युद्देश्यविधेयभावे परीक्ष्य नविग्रहं प्रदर्शयतां

प्रकाश कृतां मतखंडनप्रवृत्तेमनोरमायां धस्य पूर्वनिपातत्वे परीक्षायते त्रिरेवं रूपव्याख्यानावसरभ्रमाधिष्ठानबोधकपदपूर्वनि

पातस्यायुक्तत्वादिति हेतूपन्यासपूर्वकं भ्रांतीरिततं यस्य दुर्निरजनको देवत्ते दूष्यपतत एवसंगच्छते इत्युन्नीह शिदिक्षितो रिखाह ॥

ण्णी अत्र वदंति लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरंतीत्यादौ विधेयबोधकस्य विशेषणलोहितपदस्य पूर्वनिपातदर्शनात् इहापि

वि तत्त्वाद्वयोगिपिधेयबोधकपदस्यैवन्याय्यः पूर्वनिपातः विपतो ह्युद्देश्यविधेयभावेन विग्रहं प्रदर्शयतां प्रकाशकृतां तात्पर्यं अप्य ३८

पूर्वा त्रैवेति तर्हि यां सोत्तरा स्यो न्मुग्धस्य सपूर्वोत्तर उन्मुग्धः इत्युद्देश्यविधेयभावानुगतपूर्वनिपातो भाष्यरत्नाकरमुदाहृत इति चेन्नु या

ए४ पूर्वा सैवोत्तरा स्येवमेवकारार्थात रभावेतेति तत्र ब्रूमः पश्चाद्दसमभिव्याहृतपूर्वापदस्य पूर्वोक्तप्रकारकज्ञानविशेष्यरूपं ॥

राम
६७

श्री

विशेषणपरस्यैव तत्पुरुषसामानाधिकरण्यस्यानुविधेयपरत्वात् विशेषणसंगततद्वत्त्वैवकारेणायोगव्यवच्छेदकेन इ जरस्यां । पूर्वत्वमित्र धर्मप्रका रकज्ञानविशेष्यत्वस्यवृत्त्य । विधेयता बोधनादिति दिक् । नन्वेतरां या पुरि वसतीति भोष्यादाहरणात्सुः शब्दसामानाधिकरण्यं ए शापुरीति निबधे न भाव्यमितो नरां ये नगर्यौ इत्युदाहरणासंगतिरत आह । पूः शब्दार्थस्य विशेष्यत्वेऽपीति । एवं चेति । जरसिकृते स्थानिवद्भावेनेत्यादीनां प्राप्तौ चेत्यर्थः । नित्य त्वादिति । अतः शिखेत्यादीनां कृतोऽकृतप्रसंगादित्यर्थः । क्वचिदनेदिताभावात् नुडागमः । कचित्सन्निपातपरिभाषया दूषयामः । एतद्विषये तु न सन्निपातप रिभाषया जरसोऽनापत्तिः । एतस्य सन्निपातलक्षणत्वेऽपि सन्निपातविघातकस्य जरसो निमित्तत्वाभावात् किं तु कृते यदि जरस्यादेश प्रवृत्तिरनर्थि कास्यादत इति जरसः न प्रवर्तेत । थापि प्रवर्ततेऽवमपुभयोर्नित्यत्वात् परत्वादेशेऽकृते तस्य इति न्यायात् जरसः न प्रवर्तेत रत्याशयः एतदेवाभिप्रेत्य परापि इत्याघुत्तरग्रंथे यागमावपेक्ष्येत्यस्य पृथगुक्तिरेवमेत्यपीति । विप्रतिषेधपरत्वादित्विति हेतोः समानत्वेऽपि जरसः प्राप्तिहेतोर्विशेषात् ननु आकारप्रश्लेषसत्त्वेऽपि नु इत्याघुत्तरग्रंथे यागमावपेक्ष्येत्यस्य पृथगुक्तिरेवमेत्यपीति । तत्र परत्वाज्जरसि कृते इस्याकारप्रश्लेषस्य प्रयोजनं एतयाऽत्र मानुपरत्वाज्जरसि कृतेऽकेशीया जरस्यप्रा दोरपरिशिष्टेत प्रापस्य भावात् जरीसइव तयोरप्यनित्यत्वं । तत्र परत्वाज्जरसि कृते इस्याकारप्रश्लेषस्य प्रयोजनं एतयाऽत्र मानुपरत्वात्प्रवृत्तोऽक्तेशीया जरस्य प्रा प्तोऽतिरस्य त्र प्रश्लेषो व्यर्थ इत्याक्षिपति यद्यपीत्यादिना परत्वात्कृते इत्यर्थः जरसं प्राप्तिस्तु सकृद्गताविति न्यायादिति प्रागुक्तं पुनः प्रसंगविज्ञानं तु एतादृशे विषये नास्तीत्यर्थ इत्यन्नप्रदीपस्यार्थं तत्रेति । एतपाठमूलग्रन्थेषु एवमितीति परन्निति सन्नेशस्य प्रभृति इष्टिस्य विषयसमवीलाभ्युपगमात्परन्नि त्यां श्लेषादीनां बाधितांतरंगत्वान्नसादिषु कृतेषु स्थानिवत्त्वामात्रत्वादयुक्त आकारप्रश्लेषानुभवतीति भावं इत्यादेशिति अदिनानिष्पन्नशब्दे निर्देशो वीरिया रि त्यां श्लेषादीनां बाधितांतरंगत्वान्नसादिषु कृतेषु स्थानिवत्त्वामात्रत्वादयुक्त आकारप्रश्लेषानुभवतीति वचनस्यैव भाष्ये पाठादिति परिभाषावृत्तिकारास्तु देः संग्रहः वक्ष्यमाणरीत्येति वक्ष्यमाणापरेतु मतप्रस्तावे किंचाकारप्रश्लेषे पक्षेपीत्यादिग्रन्थेत्यर्थः वचनस्यैव भाष्ये पाठादिति परिभाषावृत्तिकारास्तु देः संग्रहः वक्ष्यमाणरीत्येति वक्ष्यमाणापरेतु मतप्रस्तावे किंचाकारप्रश्लेषे पक्षेपीत्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः वचनस्यैव भाष्ये पाठादिति परिभाषावृत्तिकारास्तु देः संग्रहः वक्ष्यमाणरीत्येति वक्ष्यमाणापरे तु मतप्रस्तावे किंचाकारप्रश्लेषे पक्षेपीत्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः योगविभागे नेयडु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषायां तदाद्यंशप्राप्याहः केयस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीसंगसंज्ञासूत्रीययोगविभागेनेयडु वत्ति स्यतोऽस्त्रीत्यनुवर्त्यदन्ताधिकाराश्रयणे नार्थपरत्वं सपाद्य स्त्रीप्रत्यय इत्यर्थे यूस्त्र्याख्यावित्यतः स्त्र्याख्येत्यनुवर्त्यते न स्त्रीप्रत्ययस्य विशेषणात्प्रधान त्वे

स्न

री

रि

त्ये

स्त्रीप्रत्ययस्सर्वथैव भिन्नप्रत्ययग्रहणे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेर्ग्रहणं भवतीत्यर्थात् इयं लभ्येत्याहुः गोस्त्रियोरिति सूत्रभाष्यात्तु परिभाषायां स्त्रीप्रत्ययनिषेधणा
थमनुपसर्जनस्प्रायोवादः इति लभ्यते तदानुपरिभाषार्थसंग्राहके यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ग्रहणे इति योगविभागेनेयङुवङ्स्थानेः स्त्रीग्रहणं वा मास्त्वतो व्यवस्थित
विभाषार्थकं वा ग्रहणमनुवर्तनीयं न तु स्त्र्याख्यपदमपीति पूर्वोक्तार्थसिद्धिरनुगन्तव्या ॥ स्यधिकसुभि परिभाषा प्रदीपार्चिषि द्रष्टव्य ॥ एवं द्युपामद्वे द्व खट्वाया
मिति । विग्रहप्रदर्शनमेकदेशी समासारम्भपक्षे दोषसद्भावसूचनार्थं चिंत्यमेतत् सूत्रमते एकदेशिसमासारम्भादुपसर्जनत्वसद्भावेऽपि परिभाषाप्रदीपा
र्चिः परिष्कृत गोस्त्रियोरिति सूत्रस्थभाष्यप्रदीपोक्तदिशा हल्ङ्याब्भ्य इति सूत्रस्थदीर्घग्रहणात् परिभाषायामनुपसर्जन इति अंशस्य वैयर्थ्यस्य प्रायोवादत्वा
भ्युपगमात्तदादिनियमाभावात् ॥ अर्द्धखट्वायामित्यत्र दोषाभावात् भाष्यमते त्वेकदेशिसमासस्य कर्मधारयमात्रविषयत्वप्रत्याख्यानात् उपसर्जनत्वाभावेन
दोषशंकाया अपि अभावादिति इत्याहुरिति यत्तु भाष्ये नाविघोषणादिषु च भ्राडिति स्त्रालभ्यतः पठितस्तस्य फले विभ्राडिति सिद्धेरत्र भ्राजिग्रहणं व्यर्थमि
ति तन्न भ्राजिग्रहणस्यामर्थ्यात् तत्र्यनुविघोषणादिषु चदेस्यात् तत्पाठनिर्णयस्याचार्यवैमत्ये प्रक्रियाकौमुदीकारयोः संमतत्वात् परिभाषाप्रदीपार्चिषि व्यवस्थापितत्वात् । निषेध
विकल्पत्वमसंभवीति । निषेध्यविकल्पत्वमेवेति नियमासंभवप्रदर्शनपरमेतत् । अर्थान्तरोपसंक्रमाभावे निषेध्यविकल्पत्वस्याश्रयेऽपि यद्वा दोषसंभवात् । एवं चास्य नेयेति नि
षेधांशमादाय प्राप्ताप्राप्तविभाषात्वं विध्यंशमादाय त्वप्राप्तविभाषात्वं फलितं भवति । असंभावः । यदि प्रथमलिंगग्रहणं चेत्तत्र भूतमव्ययवस्त्रीविषयत्वमादाय
ङिति ह्रस्वश्चेत्यस्य प्रवृत्तिस्तदा तिश्रियै ब्राह्मण्यै इत्यत्रापि नदीत्वविकल्पः स्यादिति समुदायस्त्रीविषयत्वमादायैव तस्य प्रवृत्तिर्वक्तव्या एवं च प्रथमलिंगग्रहणं चेत्यस्या
प्रवृत्तिर्यद्यपि फलतः संपद्यते तथापि नित्यस्त्रीत्वस्य हाश्रयणे । तिश्रियै ब्राह्मण्यै इत्यत्र नदीत्वेन स्यादिति स्त्रीवाचकाविशेषतावच्छेदकमात्रं स्त्र्याख्यपदेन विवक्ष्यत इति । केनापीति
स्त्र्याख्याविति अनेन विध्येनेयङुवङ्स्थानेन निषेध्यस्य चेत्यर्थः । विधिविकल्प एवेति । दीर्घान्नोऽपि क्वचित् नेयङिति निषेधात् । क्वचित्त्वतो मास्ये ह्रस्वांशे च सर्वत्रैव मा भासेः प
क्षेऽप्यवतीत्येवं रूपा विधिविकल्पा या नदीसंज्ञोक्तास इति सूत्रस्य ग्रन्थे दर्शितमित्यर्थः ह्रस्वयोग्रहणपक्षोपपादनेऽपि इति । नदीसंज्ञायां ह्रस्वयोग्रहणे बहुव्रीहौ कृदिकारादित्येकमात्रं स्यात् स्त्र्याख्यो

श्रिति

नदीनेयङुवङ्स्थानावस्त्रीवामीत्येतदुत्तरं ङितीति विभक्तेयोगेनेयङुवङ्स्थानावस्त्रीवा नदीत्यनुवृत्त्या निषेधविकल्पमुक्त्वा ततो ह्रस्वादिति योगांतरे नेयङुवङ्स्थानौ वेति निवर्त्यय
स्त्र्याख्यौ ङितिनदीत्यनुवर्त्य ङित्येवयणस्थौ न दीत्येवं नियमे दोषाभावात् तेस्यप्रस्तस्योपपादनं भवति।।तत्तु चिंत्यमिति। उक्तव्याख्यानात् कुट्यै भ्रुवे ब्राह्मण्ये इत्यादौ नदीत्वविकल्पवारणेपि प्रमा
णाभावात् तदसंगतेस्तदाह। भाष्यात्तदलाभादिति। भाष्ये हि प्रवृत्तौ च प्राक्प्रवृत्तेः स्त्रीवचनायेवेत्यनावदुक्तेर्नित्यस्त्रीलिंगावित्यनुक्तेश्च तत्रास्तदलाभः नापि निषेधविकल्पपरभाष्यात्तल्लाभः
एकदेशमुक्तिस्त्वस्य प्रागावेदितत्वात् [illegible] च स्तुतस्तुश्रिये श्रिये इत्यादौ नेयङिति निषेधात् कटप्रुवे कटप्रुवे इत्यादौ नित्यस्त्रीत्वाभावादप्राप्तोपक्षे भवतीत्येवं विधिविकल्पसंभवेपि निषेधाश्रव
णीयांसो भवतीति भाष्यात् कन्याया लकटप्रुवे इत्यादौ चारितार्थ्यो नेयङुवङिति स्थानेनेतद्बाधापत्तिरतो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन निषेधं बाधित्वा वेत्यनुवृत्त्या प्राप्ताप्राप्तविभाषान्यायेन विक
ल्प इति सूचनाय नेत्यनुवृत्तिरिति भावः। चे चा ब्राह्मणान्पद्मेपसारम्य पुंस्त्वे वाच्ये नत्वमित्यर्थादिसंतस्य त्येवंभूतान्वयस्यैवमित्यादिनान्वेयरत्वेति न च वाच्यमिसन्वयः कर्तव्यः। श्रियै ब्रा
ह्मणायेत्यादि स्विति। आदिग्रहणात् कटप्रुवे ब्राह्मणायेत्येतत्। लुबंतस्य तु शाकटिशाद्धस्य युक्तं वद्धावादुक्तरीत्या नदीत्वविकल्पस्य प्यत्तावा अत्रवदंति। शाकटिशाद्धय्यादेक्ययंजंतात्स्विपुंस्त्रिय
तात्तर्हि दीर्घापत्तिः। अथाचारक्विबंतात् क्विपु क्रियते एयमपि तु गोपतिः आगमशासनमनित्यमिति तु स्वमते नांगीकृतमिति चिंत्यमेतत्। [illegible] शाकट्ये अति शाकट्यै ब्राह्मण्ये कमाभूत् शाक
ट्येति शाकट्ये ब्राह्मणायेति भाष्ये शाकट्ये शाकट्ये इत्यनयोरुपादनस्य किं तात्पर्यं। अत्र ब्रूमः। अतिशाकट्ये ब्राह्मण्ये इत्यत्र वृत्ते ब्राह्मणी बोधिकायाः स्त्रीत्वान्नदीत्वे तदवयवस्यापि शा
कटिशब्दस्य नदीत्वसूचनाय शाकट्ये ब्राह्मण्ये कमाभूत्। इति। तथाति शाकट्ये ब्राह्मणायेत्यत्र वृत्ते ब्राह्मणबोधिकायाः पुंस्त्वान्नदीत्वाभावे तदवयवस्य सत्यपि स्त्रीत्वे नदीत्वाभावसूच
नाय शाकट्ये इत्युक्तिरिति। ध्योर्ह्रस्वाधिति। सावर्ण्ये षष्ठ्यर्थः। एतत्सर्वं वामीत्यत्रापीति। नेयङुवङिति निषेधे प्राप्ते पक्षे भवतीत्येवमप्राप्तविभाषारूपेण विधिविकल्प इयङुवङन्तस्यांग
स्येयङुवङ्विशेषणत्वे स्त्र्याख्याविति स्य योर्विशेषणत्वमित्यत्र सर्वमित्यर्थः। तत्फलं त्वति श्रीणां ब्राह्मणानामित्यादौ नदीत्वविकल्पो भवतीत्याहुः। त्रिभाष्ये इति। तिसृणां भार्याणामस्येति
न समासः। समानाधिकरणलक्षणपुंवद्भावेऽविद्यमानधर्मविरुद्धत्वाश्रयकार्याभावात्तत एव तिसृभावानापत्तेश्च आह। तृतीयां तेन समास इति। भार्याशब्दस्य संख्याशब्देन
क्रियावाचित्वाभावात् कर्तृकरणे कृतेति समासो न प्राप्नोतीत्यत आह। भार्या भरणीय इति। त्रैः ह्रस्वो ण्य इति ण्यत्। एवमपि भृञो संज्ञायामिति क्यपा भाव्यमिति चिंत्यमेतत्। तस्मा ·तिभावः
३८ दिवक्रर्तिप्रत्युदाहार्यः। तिसृभिरंध्यते सेव्यते इति हि तत्र विग्रहः। तिस्रो देव्यो यदा चैनं भजंते भुवनेश्वरं द्यावापृथिव्यौ चैव श्चैवकृत्स्नेन संस्मृतः इति महाभारते। अपूर्वशब्देन द्यावा
पृथिव्योरन्यस्तृतीयो ध्रुलोकः। तैः सेव्यमान इत्यर्थः। तदेतद्भुवनेश्वरमित्यनेन व्याख्यातं। असंगतिः स्पष्टैवेति। केचित्तु तेरंगत्वाच्चयादेशात्तत्र नास्ति स्वभावे लक्ष्ये लक्षणस्येति न्याया

[illegible]: विभर्ते धेनुं धत्ते [illegible] स्याः [illegible] भाववायथतो [illegible] स्य गीति
[illegible] स्याद [illegible]

न्येयादेशस्य पुनरप्रवृत्तावस्य निषेधस्यासंगतत्वाभावात् ज्ञापकत्वाभावमाहुः। अपरे तु न्नयादेशस्य विभक्तिविशेषापेक्षत्वाद्विभक्तिसामान्यापेक्षनदीसंज्ञाभावमपेक्ष्य नास्यान्तरंगभाव इति प्राहुस्तन्मतं दूषय
ति। वस्तुत इति। निरूपयिष्याम इति। ततोऽप्याधिक्यजिज्ञासुभिः परिभाषेन्दुशेखरे निरूपितं द्रष्टव्यं। परिभाषाप्रदीपार्चिषि तु ऊस्वन द्यापद इति सूत्रभाष्योक्तदिशा कास्मत्यादामूङ रामूर्दृसामूत्रेय
व्यतिरेकिणः षष्ठीबहुवचनग्रहणस्यानेकसापकसाध्यत्वेन स्त्रीरूपार्थविशेषापेक्षनदीसभावादनन्त्यापेक्षत्वा न्नयोरेशस्य नास्यान्तरंगत्वा अत एव न्नयादेशं बाधित्वा परत्वान्नदीसभावे स
यूऊ इति न्यायेन न्नयादेशाभाव इति स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। अर्थस्तत्र बहिरंगत्वेनाश्रीयत इति त्वयुक्तं। वर्णो वर्णेनेति सूत्रे कैयटमेधारयबहुव्रीह्योरन्तरंगबहिरंगभावविचारयता भाष्ये सूचिता
तदनाश्रयणात्। नापि विभक्तिसंज्ञामपि नदीसभावोऽपेक्षत इति तत्र न्नयादेशोऽन्त्यापेक्ष इति वाच्यं। सत्यं चैवं बहिरंगत्वस्यान्तरंगत्वान्नदीयनिमित्तबहिर्भूतनिमित्तकसंज्ञासद्भाव एव बुध
मित्याहतकैमानसिद्धत्वादित्यानादि निरूपितं तत्तत्रैवावधारणीयं। अनित्यत्वादिति। नाज्ञानेर्ये इत्यस्याः परिभाषाया अनाश्रयणादित्युक्तं। अनित्यत्वमस्याः सिद्धे वनाज्ञानन्तर्ये परिभाषे
त्यपि वदन्ति। भाष्यपाठादिति। ज्ञापकमप्यस्य ... ज्ञातिपदिकादिति सूत्रे लिंगविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वफलं ... ग्रहणमेवेत्येकदेशोक्तिलोगलेति ... वार्तिके पुनर्ग्रहणं नघटी
ग्रहणात् लिंगविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वकल्पनमिह ज्ञापकमित्यपरे। विस्तरस्तु परिभाषाप्रदीपार्चिषि द्रष्टव्यः। टिलोपयलोपाविति। उक्तसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः। लोपो व्योरिति
च यलोपः। टिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्तु न भवति यलोपः तन्निषेधादिति बोध्यं। इत्यर्थेनेति। अस्त्रीत्यत्र स्त्रीशब्दस्तदर्थे लक्षणामपेक्ष्य तदन्तविधेना स्त्रीशब्दात् भिन्नह्रस्ववर्णान्ता
दित्यर्थे प्राप्ते रसंभवेऽपि विशेष्याभावात्तदन्तविधेरयोगादेवमुक्तं। न च स्त्रीति प्रसज्यप्रतिषेधे स्त्रीशब्दस्य ङितिविकल्पो नेत्यर्थे ङित्समस्याक्षिप्तागस्य विशेष्यसद्भावात्तदन्तस्यापि निषे
धः प्राप्नोतीति तत्राह प्रसज्यप्रतिषेधस्तु नेति वाक्यभेदापत्तेरिति। आदिना असमर्थसमासापत्तिसंग्रहः। पर्युदासपक्षे तु स्त्रीत्यस्य नञोऽकार्थीभावापन्नस्यागापेक्षत्वापेक्षसापेक्ष
न्त्र्योदुर्लभ इति बोध्यं। एवं तु स्त्रीशब्दे लक्षणासहितपर्युदासात्प्रागवाच्युद्धपर्युदासेऽपि अतिस्त्रीशब्दे ह्रस्वप्रयुक्तनदीत्वविकल्पसिद्धेः संबोधनानुरतेरुक्तिरभ्युपगम्यफलाभा
वप्रदर्शनपरेति बोध्यं। ... दुशेखरोक्त्याख्यैव न्यायसी। न च बहुव्रीहिविशिष्टबहुस्त्रीसुन्दरस्त्रीत्यादौ च समुदायस्य स्त्रीरूपत्वाभावादस्त्रीति निषेधाप्रवृत्तौ दीर्घनाप्यन्नदीत्ववि
कल्पः स्यादिति वाच्यं। इष्टापत्तेः। लक्षणारूपगौरवग्रस्तत्वेन प्रमाणान्तराभावाच्च पक्षान्तरपरिग्रहस्याशिथिलत्वादित्याहुः। अस्त्रीत्यस्येयङुवङ्स्थानावित्येतत्संबद्धस्यानुवृत्ता
वप्यतिस्त्रीशब्दस्येयङुवङ्स्थानत्वान्निषेधप्राप्तिमाशंक्याह नन्वितीति। तत्रेति। इयङुवङ्स्थानावित्येतद्धटितवाक्ये इत्यर्थः। स्पष्टार्थमिति। ईकारयकारोकारवकाराणां स्था
नेययोरित्यर्थे ह्रस्वकारोकारयोर्यकारवकारस्थानिनोः शब्दतो संज्ञावारणपरत्वात् ङ्यो आरणेस्य ... त्वादिति भावः। इति बहुव्रीहिरिति। व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिरित्यर्थः।
अत एव मुग्धमार्कण्डेयश्रितुश्रियेति मुक्ताफलश्लोके मुग्धो मार्कण्डेयो यस्मिंस्तत्स्यान्निश्रीश्रीयेसमादिति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिर्नेयङुवङ्स्थानावस्त्रीति च दिति हैमा

द्विणाव्याख्यातोऽस्थानत्वाद्वोधिकरणसाधनः इयङुवङ्स्थानाविति षष्ठीसमासः अपिवदिति। ऋकारसाहचर्यैति। प्रियतिसेस्याद्यर्थं मृकारांशे वृत्तेः प्राऋस्यस्यावश्यकतया न त्स्यात्
चर्यान्न दोषोऽपि तथात्वमिति भावः कैयटस्तु चिंत्यमेवेति नत्वभुद्द इत्यर्थः प्राचीनोक्तभाष्यदूषणमनूद्य कैयटे न चिंत्यतामाह नोक्तरघुकृत्वा नुनोक्त
ऋस्य चिंताहेतोस्तत्र आपत्तात् इतिशेषइति पुंसि समुदायस्य वा पर्ववस्यापि स्त्रीवृत्तित्वाभावात् उऋरीत्येति सिद्धांतगरूपग्रहणादिति भा
ष्योक्तरीत्येत्यर्थः समुदायस्याप्राप्तेश्चेति स्त्रियांवृत्तित्वाभावादिति भावः नदंतशब्दानामिति ऋदंतनांतशब्दानामित्यर्थः बहुवचनमिति
ऋन्नाभ्यामिति द्विवचननिर्देशमात्रगौरवमित्यपि बोध्यं ऋन्नान्ङीविति समाहारद्वंद्वनिर्देशे लाघवमिति तु न ऋदंतान्नकारांतात्तु इत्यावर्णा
तात् अपि ङीबापत्तिसंदेहात् तत्रादंतात् टापा बाधनेपि आकारांतात् ङीपि दोषस्य त्वन्यत्र विस्तरः काव्येमुत्तइति यथात्र नदीसंज्ञानिषेधोन
प्रवर्तते तथोक्तं अभिधानं धातोस्तत्र वह्वादिलेनेति बह्वादिभ्यश्चेत्यत्रोत इति तु नानुवर्तते पद्धसंचस्यादीनामिकारांतानां गणे पाठात् गणेतु व

मा

र्षाभूशब्दस्य पाठोनोपलभ्यत इति चिंत्यमेतत् अमरग्रंथ आक्षेपात् पाठभ्रंशा वा त्वन्नमपेक्ष्य तु भुवश्चेत्यनेन ङीषः कल्पनेलघु छंदसीत्यस्यानुवृत्तेस्तत्र
सत्येपि छांदसत्वेपि क्वचित् भाषायां प्रयुज्यत इति न्यायाश्रयणात् प्रयोगसिद्धं र्विप्रस्तरकृत्वा दित्याह इत्यंजताः स्त्रीलिंगाः इतिदिगिति हिगर्थस्तेदुः
ऋखात्संबुद्धिरिति सूत्रे हल्ग्रहणानुवृत्त्यभावे कुंडशब्दात्संबुद्धौ अमादेशे अदः परस्य सकारलोपापत्तौ त्युपिचेति दीर्घे कुंडामिति प्राप्नोतीति भाष्योक्तमिति
छंदे पितुल्यन्यायादीर्घे सन्निपात परिभाषाया अप्रवृत्तिरभ्युपगंतव्येति प्रायोवाद इति अतएव संबंधमनुवर्तिष्यते इति भाष्यमुपादाय संबध्यत इति संबंधः कर्म
णि घञ् संवद्धमित्यर्थे इति कैयटेन व्याख्यातं विधानस्य सर्वथानाश्रयणेनेति उत्तराद्यर्थसंबंधिनीत्यर्थः इतरादिभ्यो या विहिता इत्येवं विधानस्यानाश्रयणादि
त्यर्थः वस्तुतस्तु इतरादिभ्यो या विहिता तस्य इतराद्यर्थो या विहितेत्यर्थः अर्थाद्विधानं च शब्दद्वारकं अर्थास्यरत्वाश्रयणेन तु तथाभूतार्थबोधकात् अतिकृतरपि सादे
अवयवात्पस्त्वादोषः स्यात् अतो विहितविशेषणमिति परमनिष्कर्षे तु विभक्तिविधाने ङ्क्रपोः ऋस्यसाकांक्षया ऽर्थस्य कारणत्वेनोपादानाद्विभक्तिविधाना

137

नि नुवादेन कार्येऽर्थस्यैवापादानसंयोग्यं जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रात् तस्य कारणत्वस्वरूपत्वादिति द्वारकल्पनापि मास्तु इत्थं च फलितोऽर्थो ऽन्तरार्थसंबंधिनीति लुक्परोपाध्या
यानामाशयः इति तदाशय इति वस्तुतस्त्वेवं सत्युपसर्जनप्रतिषेधारंभवार्तिकं तस्य व्याख्यानयोः फलभेदप्रसंगः विहितविशेषणे हि तस्मादित्युत्तरस्येत्यत्र लुक्तसं
स्कारानभ्युपगमो विहितपदाध्याहारश्चेति गौरवं महावार्तिके उक्तोपसर्जनप्रतिषेधफलत्वेनातिकृतरं इत्येतदुपन्यस्तं अतस्तन्मते तस्मादित्युत्तरस्येत्यत्र लुक्तसंस्कारा
त्॥ अगसंज्ञानिमित्तयोरुत्तरादिभ्यपरयोः स्वमोरदड् इति सूत्रार्थव्यवस्थापनास्य रमकतरदित्येवेष्यते ॥ नहि विरुद्धविभक्तिनिर्देशे सर्वत्र विहितविशेषणमेवेति नि
यमः युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् इत्यादौ व्यभिचारादिति प्रत्याख्यानपक्षेऽपि तथैवोचितमित्याहुः इत्यभिमानः इति अत्र पक्षे त्वं तदुक्तं भाष्यस्वरसस्तु अननुवृत्ताविति अ
न पक्षे त्लोकेपदादीनां प्रयोगो नानुपपन्नः शस्प्रभृतिष्विति नियमस्य छंदोविषयत्वात् आदेशपक्षनिराकरणेन भाष्यमते प्रवृत्त्यन्तरपक्षस्यैव व्यवस्थापनात् ननु
स्यस० श्रीपक्षानवदिसनुपपन्नं श्रीपाणीत्यादौ एकाऽनुत्तरपदे निर्णीतत्वत विशेषत्वात् आह दीर्घात्तव्यप्रयुक्त इति उक्तव्याख्याने फलमाह श्रीपाणीत्यादाविति चिंत्यप्र
योजनमिति चिंताबीजं नपुंसकवत्ते रिदम्शब्दात् अधुना प्रत्ययेद्रष्टादेशेन नुमापत्तौ यस्येति लोपेन स्यादित्याहुः भाषितः पुमान् येन शब्देनेति अर्थभेदेऽपि शब्दै
क्यमिति मतेनेदं अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः पुंवाचकस्य क्लीववृत्तित्वाभावात् यद्वा येनेत्यस्य व्यक्तानीये नेत्यर्थः समानानुपूर्वीकेणेति यावत् इति ब
हुव्रीहिरिति ननु प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपान्यपदार्थन बहुव्रीहेरर्थः आद्यचायै येन शब्देन यस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते पुमान् भाषितः तत्प्रवृत्तिनिमित्तके क्लीववृत्तिः शब्दः पुंवदि
ति सूत्रार्थः तत्र यद्यर्थभेदे शब्दैक्यमभ्युपगमस्तदा तिव्याप्तिस्तदवस्थैव मित्याशंक्यार्थभेदाच्छब्दभेदाश्रयणेन समाधानमाह भाषणक्रियायैत्यादि समानानुपूर्वी
कः समानार्थश्चेति अत्र समानानुपूर्वीकः इत्येतावतैव प्रघुशब्दे पुंवद्भावव्यावृत्तिसिद्धेस्तदितरोपादाने चिंत्यप्रयोजनं वस्तुतस्तु प्रवृत्तिनिमित्तवाचिभाषितपुंस्क
शब्दात् अत्र आद्यचा क्लीबवाचिशब्दो नाभिधीयते किंतु प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयः क्लीवरूपोऽर्थ एवाभिधीयते अर्थबोधक नपुंसकपदे न सामानाधिकरण्यात् ॥

के

तच्च तृतीयादिषु विपरे इगन्तांगस्य वाच्यभाषितपुंस्कं नपुंसकं पुंवदिति सूत्रार्थ इति भाष्यप्रदीपयोः स्पष्टम्। एवं च भाषितः पुमानर्थो येनेति भाषणक्रियायाः करणाकांक्षायां स्यात्
तृतीयादिविभक्त्यपेक्षया पौर्वापर्ये तदिगन्तांगमेव संबध्यते प्रत्यासत्तेरित्यर्थभेदः। द्वयोरपि पीलुशब्दे नातिप्रसंगो न वा प्रथुशब्दे पातित इति। अतो दानेनु दानेनेति। हन्तेर्धातो
रित्यतो दातविधानादनुनासिक~~विधानाल्~~लोपार्थमनुदात्तत्वप्रतिज्ञानादुपदेशेऽनुदात्तत्वाच्चेति बोध्यम्। इति दिगिति। अयं च दिगर्थः परिभाषाप्रदीपाविषि विस्तरे
ण निरूपितः। लिंगासिद्धत्वात् यामधुसंबंधस्य क्षीरसमवायरूपस्यैव सामर्थ्यलभ्यत्वादेव मुक्तम्। क्षीरत्वाच्चिनपुंसकमधुशब्दाभिप्रायेणेति। पुंवृत्तिप्रवृत्तिनि
मित्तस्य मकारत्वादेः क्षीररूपेऽर्थे वार्थे सत्त्वाप्रवृत्तिनिमित्तैक्यभाषितपुंस्कत्वाभावात् पुंवद्भावाप्राप्तेरिहिलिंगव्यत्ययोदाहरणत्वसंगतिरित्युक्ताभिप्राय
वर्णनस्याभिप्रायः। नित्यत्वादेव नुम् सिद्ध इति। तन्वद्भावस्तु न नित्यः। अंगस्य तु नुमि कृते तदवयवस्य निर्दिश्यमानक्रोष्टुशब्दस्य नुमा व्यवधानादप्रसंगा
द्दितात नकृत इति अस्य तन्वत्प्राप्तेरित्यनेनान्वयः। तत्र हेतुः नुमि कृतेऽपीति नान्वेव निर्दिष्टपरिभाषाया अप्रवृत्तौ को हेतुरित्यत आह। सत्येव षष्ठीनिर्देशाभावादि
दितात न क्रोष्टुरिति प्रथमानिर्देशादिति भावः। एवं तु परमक्रोष्टुशब्दे तदंतत्वन्वद्भावप्रसंग इति श्रीवक्षभट्टाः। अत्र केचिदिष्टापत्तिमभिधाय प्रतिविदधति। वस्तुत
स्तु षष्ठिसूत्रे भाष्यप्रदीपयोः तत्र शास्त्रार्थतः षष्ठीनिर्देशेऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तेः संभवात् क्रोष्टुरिति षष्ठीपक्षे सूत्रतश्च तथात्वादिष्टापत्तौ प्रमाणाभावाच्चिंत्यमे
वेदमिति दिक्। नुम् तु न नित्यः। शब्दान्तरप्राप्तेस्तत्परत्वात् तन्वद्भावे प्राप्तपूर्वविप्रतिषेधानुमनानचानिर्दिश्यमानस्य क्रोष्टुविभक्त्योरानन्तर्यविघाताच्च तन्वद्भावस्य
पुनः प्रसंगाभावात्सकृद्गतिन्याय एवेदं विषयव्यवस्थापकः। एतच्च सर्वं शेषपूरणपक्षाभिप्रायेण तन्वत्प्राप्तेरित्यस्मात् प्रथान्तथाभूतस्यैव सकृद्गतिन्यायान्न पुन
स्तन्वत्वमिति ग्रंथस्य लेखनात् सूचितम्। एतेनाचश्चेति सूत्रप्रदीपात् दिङ्गाप्रथमप्रवृत्तसंस्कारवैयर्थ्यसंपादको यत्र द्वितीयसंस्कारस्तत्र पुनः प्रसंगविज्ञा
नानंगीकारान्नुमवैयर्थ्यसंपादकस्य तन्वत्वस्य सकृद्गतिन्यायाश्रयणेनाप्रवृत्तिसाधनं चिंत्यमित्यपास्तम्। सर्वथा पुनः प्रसंगविज्ञानाभावे सकृद्गतिन्या
यस्यैव व्यवस्थापकत्वेन तथात्वात् यद्वा तु तेनापि शेषपूरणेनैव संग्राह्यत्वात्। यद्वा विभक्तावित्यस्यांगविशेषणत्वात् क्रोष्टुशब्दस्य विभक्त्यानन्तर्यवि
घाते सत्यपि तन्वत्प्रवृत्तेरप्रतिबंधादुभयोरपि नित्यत्वात् पूर्वविप्रतिषेधान्नुमि तन्वत्वस्याप्रवृत्तौ सकृद्गतिन्यायाश्रयणेन साध्ये इत्यत आह। सकृद्

(margin, left of line 8:) १८

(margin, right of line 9:) इर्यमान

७१

त्तिन्यायान्नेति। एतदपि शेषपूरणसापेक्षं ग्रन्थलेखनाद्ग्रन्थकृदुक्तस्यानारूढमिति प्रतिभाति। निर्द्धारणस्यानेकविषयत्वादाह। सोत्रमेकवचनमिति। आत्वे कृतेनु
ऽनापत्तेरिति। न च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावान्नुडनापत्तिरसिद्धेति वाच्यम्। अस्थानिभूतादच: पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितात्परस्य विधौ स्थानिवद्भावद्
स्येव प्रदीपकृद्व्यवस्थापितत्वेन नुडनापत्तिरित्याशयात्। दीर्घेण विनाशावश्यकत्वेनेति। अत एवेङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति सूत्रे हल्ग्रहणानुवृत्त्यभावे सोरमादेशो
आदे: परस्येत्यकारलोपे सुपि चेति दीर्घे हे कुडामिति स्यादिति भाष्ये उक्तमित्याशय:। माधवास्त्वायमाहुरिति। अत्रास्वरसबीजं नामीति सूत्रव्याख्यानावस
रे उपपादितं। समुदितप्रातिपदिकापेक्षेति। क्विपूर्वविशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वात्तदपेक्षह्रस्वस्यापि तदनन्तरस्वमात्रापेक्षत्वकमपेक्ष्य बहिरंगत्वमित्यर्थ: त
दाह। वर्णमात्राश्रय इति। यद्यपि कृत्प्रत्ययेण प्रकृतेराक्षेपात्स्वांतप्रकृतेस्तुग्विधीयत इति मतं तदाभाभ्यां समुदायाश्रयणेपि ह्रस्वस्य कृद्विरूपार्थसा
पेक्षत्वाद्बहिरंगत्वमिति बोध्यं। स्पष्टं चेदं सूत्रे भगवत इत्यत्र प्रदीपे। न प्रत्यय: संनिपातलक्षण इति। अकारान्तप्रकृतिसंनिपातनिमित्तप्रत्ययस्य तन्निमित
कत्वाभावादिति भाव:। अंगसंज्ञा ताहीति। तस्या: प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातनिमित्तकत्वादिति भाव:। अनिमित्तं स्यादिति। प्रकृतिप्रत्ययविघातकस्यानि
मित्तं स्यादित्यर्थ:। अन्यत्र निरूपितं। अत्रारुचिबीजं तु उक्तभाष्ये एकदेश्युक्तित्वे प्रमाणाभाव:। शिवादीत्यत्रांगसंज्ञाया लोपानिमित्तत्वापादनेन तु दाक्षि
रित्यत्र प्रत्ययस्य तदनिमित्तत्वापादनेन तुल्यं। सामर्थ्याद्गोवर्णविचारोऽभाविष्यतीति प्रदीपकृदुक्तप्रतिविधानमपि तत्र तुल्यं। अत्र तु शिवादीत्यत्र च रि
त्तार्थस्य लोपस्य दाक्षिरित्यत्राकारान्तप्रकृत्युपजीवकत्वेन निमित्तं न स्यादिति तत्र प्रतिविधानान्तरमास्थेयं स्यादित्याहु:। इत्यलमिति। स्वरूपव्याक्रियया
पराकर्तव्यस्य मतस्य तावत्येव पराकरणे समर्थत्वात्। नानोपधिकापेक्षितेत्यर्थ:। तथा हि। ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति सूत्रेंतरंगपरिभाषाया: सामान्येनाप्रवृ
त्तिरुक्तभाष्ये एकदेश्युक्तिकल्पनागौरवपरास्तं। ग्रामणिकुलमित्यत्र तुग्वारणपरं भाष्यमेव त्वेकदेश्युक्ति:। ग्रामणिच्छत्रमित्यत्र तुगभावप्रसंगादिति
स्पष्टं प्रदीपे। षत्वतुकोरसिद्ध इत्यसिद्धत्ववचनाच्चाजानन्तर्ये परिभाषालाप्यतेरिति तु भाष्यादिग्रन्थप्रसिद्धो घंटापथ:। ननु तुग्विधावजानन्तर्यमाश्रि
तमिति बहिरंगासिद्धत्वेन समाधानपरभाष्यविरोधापत्तात्तत्रैकदेश्युक्तित्वकल्पनागौरवमेवमपि तुल्यमिति वाच्यं। बहिरंगशास्त्रेऽपातोयोचेत्

संनिपातपरिभाषया

१७

न्य

स्यातरंगशास्त्रे आनंतर्याश्रयणेनानंतर्यस्य कार्यैकत्वे बहिरंगासिद्धत्वं नेति परिभाषार्थव्यवस्थापनात् बहिरंगशास्त्रे उपात्तस्य चो[illegible]स्वस्यांतरंगशास्त्रे तु
ग्विधौ पित्सदानंतर्याश्रयणेऽपि तदन्यस्य तु कोविधानाभावात् परिभाषाप्रवृत्तेरभावात् बहिरंगशास्त्रे उपात्तस्य चांतरंगशास्त्रे आनंतर्याश्रयणं क्वचित् साक्षात्
यथा अक्षद्यूस्त्वक्षद्यूरिति बहिरंगशास्त्रे उपात्तस्य च ऊठ्रूपस्यांतरंगशास्त्रे इकोयणचीत्यत्र क्वचित् स्थानिद्वारा यथा अक्षद्यूरित्यत्रैवांतरंगे वलोलोपे ऊठ्स्थानिनो वकारस्य
क्रोशिचदधीत्येतयोः स्थले कच्च बहिरंगे आद्गुणे उपात्तस्यैकादेशरूपस्य चानंतर्याश्रयणे तु तदन्यस्य फलं विधेयम् अन्यत्र च तथाभूतस्यैकादेशस्य च । पित्सदानंतर्याश्रयणे
नासिद्धत्वनत्वात् तंदस्य ह्रस्वबुध्यागृहीतस्य लुग्विधेय उ इति परिभाषाप्रवृत्त्या षत्वतुकोरसिद्धत्वस्य स्वभाष्योक्तत्वज्ञापकत्वज्ञापिते सति चारितार्थ्यं च नानुपपन्नं एवं च कृति तुग्
ग्रा॰ ग्रहणस्य वैयर्थ्यशंकापि नास्ति संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वे तज्ज्ञापकं भवत् मुनिच्छत्रमित्यत्र तुगर्थमित्याद्यधिकं जिज्ञासुभिः परिभाषाप्रदीपार्चिर्दृष्टव्यः ॥ ह्रस्वजंतान
पुंसकलिंगाः ॥ ॥श्रीः॥ असिद्धेरिति तथासति सपत्वाभावात् भष्भावो न स्यादिति तदसिद्धेरिति भावः फलांतराभावे नेति चिंत्यमेतत् अधोमित्यत्र हो ढः दादेरि
त्यनेन घत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वमस्य ठत्वस्य बाधनार्थं धातोरवयवस्य दादेरिति वैयधिकरण्यान्वयप्रयोजिकाया दादेरित्यनुवृत्तेर्भाष्यकृतैवोक्तत्वात् वृत्तिकृता त्विहोपदेशापदार्थग
र्भितो वा स्यादर्थो दर्शितो धातोरित्यस्य स्यात् स्वामिश्रप्रभृतिदीक्षितपर्यंतप्राचीनैर्व्याख्यातो नतु भाष्येऽप्येतदर्थं मं घ उपलभ्यते । तोयथा भाष्यदामलिङ्गिति घत्वेनैव भाव्यं धा ८
त्ववयवदादिस्सस्य दो ढो धेसादो व्यपवदेशिवद्भावेनैवेदं ज्ञापितं कुशाकटायनादिति वैयधिकरण्यान्वयस्य च पक्षद्वयस्य धारणात्वेऽपि अधोमित्यत्र ढत्वस्य प्राप्तिरिण्यपक्षे नचन
प्रामाण्याद्बाधनीया द्वितीयपक्षे पदस्यासिद्धत्वा योग्यत्वे सेऽप्यदादेरिति बहुव्रीहिः प्रसज्यप्रतिषेधस्य वाश्रयणे न सा वारणीया दादिर्क्रमोपपदेः दादिर्हि
तधातोः क्विप्नुनानभिधानात्सतितत्रांगते [illegible] प्रयोगाभिधानं भिसादिप्रवृत्तौ तरस्य तद्विषयतीति विशेषस्याहुः सीरदेवस्तु परिभाषाबललभ्यः
सूत्रे उपदेशपदार्थ इति वृत्तिकाराशयमुपेक्ष्यते तन्मते मनुघद्धत्वे योपदेशिवत्प्रायोगिकयोरित्यादि उपदेशग्रहणं व्यर्थं सूत्रविरोधेनेति पाठः उपदेशग्रहणं कुर्वता सूत्रविरोधे
नेतिष्ठचिस्पष्टं तेनत्रकरोतेः क्रियासामान्यवाचकत्वात् कुर्वेदित्यस्यान्विपक्षेऽर्थाद्धात्सूत्रशब्देन यथा कथंचित्सूत्रग्रहणाद्वाविवक्षितान्वयत्वाभावो वक्तव्यः ॥॥

नप्रत्ययस्य　　　　　　गर्धितू ७१　　　　　　खुग　अंतरंगलात्

इतिवत्कुयुक्तमिति एवं तु सप्तसंबंतस्येति यथासंख्यान्वयापत्तेः कृ॰ पैरवम्गोघूचंदुोट् प्रेमधादिसादौ कूी वपयति गोघयति चंडोटयति प्रेमदघयति भ्रूतिभ्योः
दि　भस्य पेदघधाराणाऽत्यस्य यऽलुक्ङिदाधत्सीत्येनेव चस्यान्नत्वधोगं इत्यादौ पत्रैक्जोजिति निषेधस्तु नास्मिन्सूत्रे प्रवर्त्तते अनर्था इति भाष्योदाहरणान्तेदं एवेका
चोवङ्गोभष्भवंतस्येति संग्गात्यलाघवेपि न युक्तमिति चिंत्यमेतत् इति भाव इति कार्यकालपक्षेइदं ।।यथोद्देशप्रास्करतायाः संज्ञाया अर्थान्तरेपसंक्र
मसत्त्वपनपायात् इतिभावः। धातोरुच्यमानेकार्यमिति। धातोः स्वरूपग्रहणेतत्प्रत्ययेकार्यविज्ञानमिति पाठस्तु प्रसङ्ग्भ्यामित्यादौ अनुदात्तस्य चर्दु
पधस्येत्यमागमापत्तेर्भाष्ये दूषितः। तत्र स्वरूपग्रहणाभावेपि स जिदङ्गोरिति साहचर्यादिना धातोर्यथा कथंचित्कार्यस्योच्यमानत्वाददोषः। धातुसं　दुषाद्येत्र
शब्देनेन विहित इति। स च तिङ्कृद्धा। प्रत्ययनिमित्तत्वाभावादिति। भ्रौणहत्येति धर्मिग्राहकमानेन तत्प्रत्यय एवेति नियमस्य सजातीयविषयत्वन
चससम्यंतपदस्य निमित्तत्वप्रतिपादने अनियमप्रसक्तौ परिभाषाया नियमार्थत्वस्य व्यवस्थापनादिति भावः। तदसंगतिरस्पष्टैवेति। नचैवं गोधुगि
त्यादौ स्यादेव भष्भावः। गोधुग्भ्यामित्यादौ तु पदत्वस्य प्रत्ययनिमित्तत्वात्कार्यकालपक्षे कथं स्यात्। यथोद्देशपक्षस्येवाश्रयणादिति चेद्रूचेदेवं
परं तु धातोरुच्यमानेकार्ये यद्वा तु विशेषोपादानेन तदेव न तु यद्वा तु संशब्देनोच्यमानं तदपीति परिष्कृतार्थपरिभाषायां ब्रूमः। तथाभूतोदाह
रणानां भाष्ये दर्शनादिस्तु कोदाहरणेषु नक्वापि परिभाषाप्रवृत्तिरेवेत्येव चिक्षुधात्वेरनेकाचस्त्यादीनां धातुप्रत्ययपरत्वाभावे सुधियौ प्रध्यावित्यादौ
या　प्रवृत्यविघातात्परिभाषाया अनित्यत्वकल्पनागौरवेनात्तीत्यपरमनुकूलं। न शर्वेत्यादेस्तु धातुविशेषोपादानेनोच्यमानकार्यस्य नानगिति यङ्लु
किप्रत्ययलक्षणेन धातुसंशब्देन विहितप्रत्ययपरत्वे एव प्रवृत्तिः स्या। भ्रूणग्भ्यामित्यादावितिप्रत्ययनिमित्त एव परिभाषाप्रवृत्तिर्न पदान्तनिमित्तेपी
तिमजेर्वेद्वि रिति सूत्रस्थप्रदीपग्रंथाशय इत्यन्यत्र विस्तरः। भाष्यविरोधादिति। संप्रसारणसंज्ञायां यथासंख्यार्थत्वकारोपदेशस्यावश्यत्वे हि भाष्य

कार्य

विरोधः स्यादिति भावः। अंतरंगपरिभाषाया अनित्यत्वेनेति। नाजानंतर्ये परिभाषा यापीहांतरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति चेत्तु नापद्यते। इहाप्रवृत्तेरिति तात्
दप्रवृत्तेः। हि परत्वात् संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपं भवति। संप्रसारणं तदाश्रयं च बलवदिति परिभाषया तु नेह निर्वाहः तस्या भाष्ये प्रत्याख्यानादिति भावः। वस्तुतस्तु
परादपि कृताकृतप्रसंगिणः सवर्णदीर्घस्य नित्यत्वात्तेन पूर्वरूपस्य बाधना ज्ञेयमेतत्। तस्मादिति वचनप्रामाण्यात्। संप्रसारणस्थानिकेकोदूरस्य
संप्रसारणग्रहणेन सामान्यतो ग्रहणज्ञापनात्। यून इत्यत्र सवर्णदीर्घोत्तरं परररूपमित्येषा प्रक्रिया न्याय्येत्याह। तत्र सवर्णदीर्घोत्तरमिति। तच्छब्दनपू
र्वे रूपं तस्मिन्नृते यः सवर्णदीर्घस्तदुत्तरमित्यर्थः। इति स्थानिवत्त्वादिति। न चैतदेवं संप्रसारणेनाव्यवहितपूर्वत्वस्य यण्यत्वाभावान्निषेधाप्रसंगस्तदवस्थ इति
वाच्यं अनुवादे परिभाषाणामप्रवृत्तेः। तस्मिन्निति नेनतत्र संस्कारनाधाना भाष्ये स्वार्थस्य ध्वननादिति दिक्। इति दिगिति। स्वरूपव्याख्यया पराक
रणस्यार्थादिगित्यावेतेव पराकरणे न्ययनस्य सुकरत्वात्। तथाहि। पूर्वोचार्यानुरोधेन कृताया संप्रसारणमिति महासंज्ञाया एकाक्षरसंज्ञास्थानापन्नत्वा
दपृथगर्थोपस्थापकपदत्वाल्लाघवादिग्यण इति विभक्तिद्वयावरुद्धप्रातिपदिकद्वयस्योद्देश्यविधेयभावबोधकत्वेन ततो गौरवात्सामर्थ्याभावात्तत्राविति
पक्षाश्रयणाभावाददुहितरामित्यादौ दोषवारणायोत्तयथासंख्याश्रयणमावश्यकं न च केवलसूत्रस्थभाष्यविरोधः। तस्यैकदेशयुक्तित्वेनासाधकत्वात्। उपा
ध्याये न यथासंख्यसंबंधस्यात्तरत्तमपरिभाषासंस्कारोपकारकत्वाच्च। अक्षद्यूरित्यत्र पूर्वरूपेतु ना। पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ऊठः स्थाने हल इति दीर्घे संप्रसा
रणत्वात्। वर्णद्वयस्थानिकपूर्वैकादेशादेकवर्णस्थानिकस्य यणोऽन्तरंगत्वाच्च। विद्धमुक्तमित्यादौ समांगेपरं पूर्वैकादेशेन सामर्थ्याद्वाध्यत इत्याह। दीर्घा
प्तावेरिति। इट मस्मदुपपादितदिशा पाक्षिके वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञापक्षे वर्तिष्टेतो वर्णसंज्ञापक्षे तु ज्वरत्वरेति उत्तरसूत्रे ऊरूपरिति संप्रसारणे त्वंगाभा
वादीर्घोप्राप्तेरावश्यकः। पूर्वसूत्रेपि दीर्घे ऊठवृत्तस्तत्रापि द्वावूठौ इति पक्षे सवर्णदीर्घेणेष्टसिद्धिरिति चेदेवमपि वार्णादांगमिति न्यायात्सवर्णदीर्घबाधात्तु
घूपधगुणापत्तिरिति बोध्यम्। अंगभसंज्ञाक्षिप्तप्रत्ययेनेति। इकोयेकालपेक्षायथोद्देशपक्षे तु न रापरं निमित्तमाश्रित्येत इतिसाप्तमिकभाष्यप्रदर्शितदिशा
प्रत्ययनिमित्तत्वाभावाण्णिजंतादिद्विजिति पक्षेपि विश्ववादूरा ऊढठा भवितव्यमेवेत्याह। एवमपि णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वाहतस्य भत्वाभावादूरूकथं स्यात् माभू
न्नेर्यत इति रेवमनि

३

तस्य

दिति चेत् यथोद्देशपक्षे कार्यकालेऽपि महाभावात् एवोऽभावे वक्तव्ये भसंज्ञाक्षिप्तप्रत्ययेन वाहो विशेषणादिति तत्र हेतूपन्यासवैयर्थ्यमिति अत्र ब्रूमः पदांतस्य
त्रभाष्योक्तरीत्या भसंज्ञाविधौ पदमित्यस्यानुवृत्त्या पदं संज्ञं भवतीत्याश्रयणाद्भसंज्ञया अपि पदकार्यत्वात् पदांतविधौ नेति स्थानिवत्प्रतिषेधात् वाहो भसंज्ञायां
यथोद्देशपक्षे ऊण्णिष्यमूरूः कार्यकालपक्षे तु प्रत्ययनिमित्तस्योठः पदकार्यत्वाभावात् तत्र कृते ष्ठे स्थानिवद्भावात्प्राप्त्यभाव इति विशेष इति एतेन वि
भ्वाट् भ्यामित्यादौ स्वादिष्विति नेन प्रत्ययनिमित्तपदसंज्ञायां स्थानिवद्भावाद् इत्यादिपि न प्राप्नोतीत्यपास्तं ह्रस्थानिकस्यत्वेन हलङ्ख्या वृश्चत्यस्य
स्थानेनैश्वापः स्तोरिति दीक्षितोक्तेभिन्नन्यासेस्य स्थानिकसंयोगान्तलोपस्य व्यावृत्तिः । नडिः सत्त्वयोरिति ज्ञापकेन तदसिद्धत्वाभावस्योक्तत्वेन विषयभेदे
पिअपवादत्वांगीकारे साधकं दर्शयति ।। विषयभेदेऽपि हीति हिंहेतौ एवमेवेति प्रत्ययलोपविधायकैः प्रत्ययानुसंतेरन्वाख्यानेनैवेत्यर्थः तत्सूत्रोदाह
रणत्वमुपपद्यत इति अन्यथा तु परत्वादिममादेः पूर्वं प्रवृत्त्या तदनुपपत्तिरिति भावः वस्तुतस्तु प्रत्ययलक्षणोदाहरणत्वमतृणेड् इत्यादिभाष्योक्तं तत्सूत्रभा
वे नित्ये नापृक्तलोपेन परत्वे ष्वनित्यानामिममादीनां बाधनादिति कृतत्वानुपपत्तिः । आरब्धे तु प्रत्ययलक्षणसूत्रे इमादेरपि नित्यत्वमिति परत्वात्तेषु
कृतेषु अपृक्तलोपः प्रतिक्रमे विशेषः विशेषविहितत्वमात्रादपवादेन बाधस्तु नाशंक्यः तस्य समानफलकत्वविरोधावंतरेण बाधप्रयोजकत्वाभा
वात् अन्यथा चिचीषतीत्यादेरसिद्धिप्रसंगात् अनड्वान्निति भाष्यप्रतीकमुपादाय यदि तु विशेषविहितत्वात् अमसं नुद्वावितिप्रवर्त्तेत तदा सुवृद्धिलोपा
नस्योत इति प्रदीपप्रदर्शितव्याख्यायामपि दृढेऽतो स्वर्यं यत्तु प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं इत्यस्य यत्सति प्रत्यये प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन भवतीति लो
पोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तन्न भवतीत्यर्थे जगत् जगेन दित्यत्र लुक् न प्राप्नोति लोपोत्तरकालं त्यत्र लुगागम इति भाष्यव्याख्यानावसरे मः कृतावित्यंग
विशेषापेक्षालोपासूत्रमंतरंगत्वाद्धि लोपमुक्त्वा भिन्नविषयत्वाश्रयेन नाप्राप्तस्य पिन्यायेन न भवतीति प्रदीपकृतोक्तं तत्र भिन्नविषयत्वादित्युक्तेनेनस्य
मानफलत्वविरोधयोरभाव उपलक्षणीयः आत्मनोऽभ्योदधिदीयताकोंहि न्यायकं बलरस्य त्ते सत्यपि सामान्यविशेषभावे तयोरभावबाधकभा

वा पु पः दे

वस्यादर्शनादिति वदंति नन्वुच्चारणार्थत्वं वर्णानां पूर्ववर्णो उच्चारणप्रयोजकोन्त्यवर्णस्यैवेत्यदादेशे उत्तरोच्चारितदकारात् पूर्वाकारस्य तदुच्चारणप्रयोजकत्वाभा
वात् अनुनासिकोपधत्वादिरसंगत भाष्ये नन्वुच्चारणार्थता दिती त्यस्वरसादाह । किं चेति विशेषणार्थत्वेपीति रुटोदित्यादौ तथाभूते प्रातिमनेपदे नुमप्रसङ्गः
कारादिष्वित्यर्थः ननु विशेषणार्थानां प्रदेशदेशेऽ तरनिवृत्तिफलकत्व विशिष्टवोधोपपुक्तया दित्संज्ञा विनाप्रयोगसम्भवाद्यप्रसंगः नत नत्स्त्रैस्त्रिपसंज्ञाया
आवश्यकत्वमुच्चारणार्थे तु उच्चारणा तिरिक्तफलाभावात्स्वतरनिवृत्ति र्भविष्यति सनिप्रत्यायनो तरसंज्ञाया एवेत्यत स्तदित्संज्ञानुमापकं प्रमाणमाह
अतएवेति भाष्येऽनुक्तमिति शङ्कायाम् अनुबन्धानामनेकान्तत्वे सर्वादेशार्थत्वं न सम्भवतीति उच्चारणार्थत्व मेवोतरत्वकारे व्यवतिष्ठते ताकान्तत्वेत्व स्तिदेशार्थ
न त्वमित्यचारणार्थं तदेवाचवक्तु ततश्चदोषइतिभाष्यकृतस्तापतेशङ्कायइति तदुत्तरभाष्ये तदुच्चारस्तु नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापकानुसर्वादेशत्वाभावद सर्वे
त्येकान्तपक्षेप्योन्त्यकारस्योच्चारणार्थत्वमेवव्यवतिष्ठते इत्यस्वरसादाह नित्स्वरितमिति सूत्रे च भाष्ये इति इत्युक्तमिति ॥ अत्र किं चेत्युत्तरग्रन्थ चस
पायावर मानेन विधेयविषये उच्चारणार्थानां इत्संज्ञाया आवश्यकत्वे समाप्यातु दृष्टान्तमाह । तु थेति । हल्त्वेषु परे वस्यर्थः ॥ क्विबादौ उच्चारणार्थत्वे हिल स
कृष्या सम्भवाद्भाष्यासंगतिरितिभावः ॥ ननु वेरपृक्तस्येत्यत्रापृक्तग्रहणसद्भावे क्विबादीनामुच्चारणार्थत्वसम्भवेपि तत्र त्वाख्यानपक्षे तत्रैव भाष्येऽनुक्ति
रूप रूपस्यत्रापि वकारलोपप्रसंगात्तु वेरिति विशिष्टनिर्देशस्यावश्यकत्वात् तदर्थं वकथाचयने वक्तुं दर्विरित्यादौ लोपप्रसंगश्चाधिकः । मिकारे
तथा वरचिवकारोच्चारणसामर्थ्याल्लोपाभावकल्पनं क्विबादौ तत्साम्यापादनग्रस्तासखीयसादेः क्विपल्लोपे यलोपार्थवकारोच्चारणं चेयदि
कारलोपे यलोपार्थवकारोच्चारणं वस्यापि भवेदिति तुल्यमिति तत्रावश्यकस्य भाष्योक्तानुनासिकपरनिर्देशस्योच्चारणार्थामित्संज्ञानुमा ना
नेदृष्टान्तासम्भवे सम्भाव्य भाष्यान्तरोक्तं सम्भविदृष्टान्तमुपक्षिपति । अतएवेत्यादि । समाहितमिति । नन्वेवमस्तेस्त्यत्रेदित्वाभावे निदिता

७७

दस्य स्याद नेतरे नेद ने तिप ठितत त्रं नेद नरस्य त्र स्युप्रत्ययस्त साहचर्यान्नं दने सत्रापि सपदेतिभसे तद्धतोऽप्य दितुनं दने

मितिन लोपप्रसंगः हनः सिजितिन लोपार्थोत्कित्व विधानात्स्थापकान्तदसंभवादिति भावः । नच भुञ्युः ग्रंयुरित्यादौ अतिव्याप्तिपरिहाराय युवो रनाकाविति अनुनासिकपरनिर्देशानुवादात् युडादनुनासिकोकार प्रतिज्ञा नात्तदितसंज्ञायां आदेशस्थानिवद्भावाद् इगिकार्यप्रसंगात्त आह स्युडादा विति । अनुनासिकत्वाभावादिति । अतिव्याप्तिपरिहाराय युवोरयं योरूपए वानुनासिकत्वं प्रतिज्ञेयं । न तत्का ग्रंग्रोपीति भावः । स्पष्टं चेदयु

पि

योरनाकाविति सत्रभाष्ये । गाङ्कुटादितिसूत्रे भाष्य इति । युवोरनाकाविति सत्रभाष्ये एष प्रयोगः । अमरस्य प्रमाद इति । भाष्ये हि नंदनेति त्रण्या सः श्वं योयुजि सुच्यते तदामरस्य प्रमादकल्पनानेति बोध्यं । अनुवाद विषयत्विति । आतोधातोरित्यादौ । तेषां । उच्चारणार्थानां । व्यवसितं तास त्वाभावेनेति । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपाता गमादेशा हि व्यवसितत्वेन भाष्यकृतोक्ताः । नाचेतद्न्यतमो सत्वमातद इतित्तकारस्यानवधि भस्युत्वस्यालिंगेन तत्त्वाग्भागस्य प्रातिपदिकत्वात्तद्वा च मितिज्ञाप्यं । स्वरूपातिरिक्तार्थकस्यैव प्रातिपदिकपदेन तत्र विवक्षितत्वा दिति भावः । एतेन प्रातिपदिकप्रतिषेधो ऽ नुतद्धित इति वार्तिके नैसंज्ञा प्रतिषेधात्त लक्षणया अवक इत्येतं इसाद्गायकस्य नं परासंज्ञा प्रतिज्ञ कितुम्यः सनि इत्यादौ प्रतिषेध प्रसंगात् नच सनि प्रत्ययानुकरणे प्रवृत्तिव दतिदेशेन प्रत्यय तत्प्रयुक्त प्रतिषेधात् अनुकार्यानुकरण योरभेदवि वक्षायां अर्थवत्वाभावाद्धा प्रातिपदिकत्वाभावात् प्रतिषेधाप्रसंग इत्संज्ञा तु प्रत्यय तत्प्रयुक्त व्यवसितानामत एवेति वाच्यं परस्मैपदानां एलल सुस्थलल्लक्षणत्वमात्र स्यादौ द्वंद्व स्याधुस्वार्थं विभक्त्युत्पत्ति प्रातिपदिकत्वयोरावश्यकत्वेन प्रतिषेध प्रसंगस्य दुष्परिहरत्वादत इत्संज्ञा विधौ प्रतिषेधाभावाय प्रातिपदिकशब्दे न स्वरूपातिरिक्तार्थबोधकत्वमावश्यकमिति वाच्यमिति दिक् नच सरस्रूरित्या प्रतिषेधे प्रातिपदिकशब्दः स्वरूपातिरिक्त बो धकः इत्संज्ञा विधौ तु तस्यार्थवत्वमाधाक्षति रिति अस्वरसादाह फलाभावे नचेति नन्वनुवादे इत्संज्ञायाः फलमाकारमात्रोद्देश्यकत्वं विधे

त्रयो

146

रन्यथा तस्य तत्राप्यापत्तिरिति कः फलाभावो नेत्यभिप्राय इति चेच्छिन्त्यमेतत् तस्मात्सूत्रनिर्देशोऽयमुपलक्षणमेतत् तत्र ह्रीकार विशिष्टः तकारो
लिङ् संबधीन संभवतीति कारो उच्चारणार्थ एव तस्य चेत्संज्ञायां फलाभाव इति बोध्यं इत्संज्ञाशास्त्राप्रवृत्तेरिति एवं च यत्रेत्संज्ञाशास्त्रप्रवृत्तेरुच्चा
रणार्थवर्णस्य हि तस्य शास्त्रे वर्तद्रूहित बोधकत्वं तत्र न लक्षणा गौरभावात् इत्युक्तप्रायं एतेन हयवरट् इत्यादेरुच्चारणार्थाकारस्य लक्षणयैव निवृ
त्तिरनुवादविषयत्वादन्यथा तु इत्संज्ञाप्रवृत्तिः हशादिप्रत्याहारे एव स्यात् न हल्प्रत्याहारे तत्र प्रत्याहारसूत्रं वा घुक् दिशामामांसत्राप स्वेसादेर्दोष
तादवस्थ्यस्यात् इति परास्तं इत्संज्ञाफलस्य हशादिप्रत्याहारेषु अप्रवेशस्य सत्वाल्लक्षणा हेतोरभावात् हयवरेत्यादेः क्रमबोधकत्वेनानुवादस्यासंभवा
च्च वस्तुतस्तदुच्चारणमात्रार्थत्वादेव प्रत्याहारेषु उच्चारणार्थानां प्रवेशो नास्तीति प्रत्याहारसूत्रे नावसरे निरूपितं तद्विधासहस्र सिद्धौ इत्यादौ इकारादीनां
निवृत्तिलक्षणमंतरेणापि सिध्यतीति व्यर्थं स्यादेव प्रत्याहारेष्वप्रवेशः न चैवं संज्ञादेशाकरणपरभाष्यविरोधः तादृशभाष्यादर्शनात् तथाहि इदितो
नुम् धातोः धोरित्यत्र धातोरित्यस्य ग्रहणाभावे ऽभैत्सीदित्यत्र नुममाशंक्य नैतदस्ति प्रयोजनं प्रयोजनं नाम तत् वक्तव्यं स्यात् यन्नियोगतः स्यात् य
च्चात्रेकारेण क्रियते तदकारेणापि कर्तुं शक्यं इत्येतावद्धि भाष्यं तत्र शक्यं कर्तुमित्यनेन न तु तत्कृतमित्यर्थादुक्तं व्याख्यातं च प्रदीपकृता सकारस्य
उच्चारणार्थ इकारः क्रियते इत्यकारेणापि स जित्वयं सकारः शक्य उच्चारयितुं तदेतदुक्तं भवति निरनुनासिक उच्चारणार्थः सिच इकार इतीदिहानु
म भाव इत्यस्य स्वरसादाह इति केचिदिति एवं चेति स्वरितरूप प्रयोजन संभवे उच्चारणार्थं तस्य वक्तुमशक्यत्वात् न तूच्चारणार्थानामपीत्संज्ञकत्वात् इति अस्वरे
स्यस्येत्कत्वाद्धितिबोध्यं स्वरितसिध्येति तथा च प्रयुज्यते द्यौः पितः पृथिवी मातरध्रुगित्यादि अन्तोदात्तं द्यौरिति पृथिवीरूतद्यो रित्यादौ तथा दर्शनात्
इति दीर्घसिद्धिरिति अत्र पदकृत्यं तत्परिभाषाप्रदीपार्चिषि विस्तरेण निरूपितं पदलाघवाभाव इति यदि षड्भ्यो लुक् षट् चतुर्भ्यो हलो रिति सूत्र

षट्चतुर्भ्यश्च

५

णा

द्वये चतुर्ग्रहणमहन्नाशुभांतास्य द्व इति पाठे नैरूप्यं तस्य षट्सु संज्ञा क्रियते। इत्यापि परिहारायषड्भ्यो लुगित्यस्यानंतरं रो नेति पठ्यते तदा सप्तमात्रात्मिका दृष्टि

श्चतुर्ग्रहणात् अर्द्धपंचमात्रात्मकग्रहे स्वर्धमात्रलाघवं षड्भ्यो लुगरइति न्यासे ततोपि वाक्यभेदाभावप्रयुक्तं चाधिकं पदगौरवं तु नापपातीति भावः वैस्तु

त तश्चसृणामित्यत्र स्वरार्थं चतुरित्यत्र चतुर्ग्रहणस्यावश्यकत्वं अन्यथा चतसृभावे कृते रांतत्वाभावेन षट्त्वाद्भावात् अल्लिधौ स्थानिवत्त्वप्रतिषेधा

च्चतुरश्रामेः न च स्त्रीत्वसापेक्षं चतसृभावात्पूर्वं अंतरंगत्वात् नुट् इति षट् स्वरे दोषाभावः हलादिविशेषसापेक्षत्वेन स्वरस्यांतरंगत्वाभावात् क्वास्प्रत्यया

दाम्दाम्रेरामरस्याम् त्र यव्यतिरेकेणानेकज्ञापकत्वाध्यवसीक्यनग्रहणसापेक्षत्वात् नुटोप्यंतरंगत्वाभावात् ततश्च परत्वात् तसृभावे दोषस्य सत्त्वात्

च गोणो बहुचतुर्भ्यश्चेत्यत्र प्रवृत्तिरितिमते प्रियतिसृणामित्यत्र चतसृभावे कृते ह्रस्वांतत्वप्रयुक्ते नुटि दोषश्चोद्याच्च चतसृभि [illegible] ल्पोत्तममिति षट्६

स्वरस्य चतसृभावो नरमेच प्रसंगेन तत्रापि दोषात् चतसृणां घृतात् निपातनं स्वरस्तु यथास्वरस्य नबाधकत्वं तथास्पष्टं भाष्ये इति दिक्। केचित्तु मनोरमा

ग्रंथानुवादः षडाद्यर्थपरमिति षट्चतुर्भ्यामित्यन्वितार्थे द्विवचननिर्देशे कर्तव्ये, नन्वितार्थत्वेन गुरुभूतबहुवचननिर्देशादितिभावः नन्वर्थपरत्वेपि प्रि

यपंचामित्यादौ नुट्स्यादेव शब्दद्वारकेस्यार्थात्परत्वस्य सत्वात् तत आह स्वार्थः प्रधान इत्येवेति इदमर्थग्रहणसामर्थ्यलभ्यं पंचमीनिर्दिष्टेपदुच्यते गृह्यमाण

विभक्तेः स्वद्भवतीति सर्वादिसूत्रस्थभाष्यतद्व्याख्यानप्रदीपयोस्तथाध्यानात् षडर्थोद्धिहितत्वमामेन नुट्प्रवृत्तेर्निमित्तं बहुवचननिर्देशात् इति लभ्यते विधानं चषण्

अर्थसंख्याबोधकत्वेनेति तन्मते गोणत्वे प्रसंग एव नास्तीति बोध्यं परस्याप्यवधित्वस्येति विहितत्वावधित्वमाद्विपदम्यादयं क्रियाकारकयोरवधिमेव संबंध इति त

मतेनेदं अतिरिक्तः संबंध इति मतेषाद्रुः तन्निरूपितसंबंधस्यैवेति इति दिग्... ति अत्रेदमवधेयं पदत्वानुवादेन कार्यविधौ नद्यर्थे न पौर्वापर्यमस्तीति भाष्या

व्य स्वरसस्य प्राद्यवधिकस्येव वक्तव्यत्वात् उक्तदोषसद्भावेपि विधानानुवादेन कार्यविधौ तदभावेः क्षेकेयोरित्यादिविधानस्यार्थसापेक्षत्वेन जनिकर्त्तुः

प्रकृतिरित्यनुशासनात् तदवधित्वस्येव विधानानुवादे योग्यत्वात् स्वमोर्नपुंसकादितिसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टमेवतदित्याहुः प्राद्यवधिकस्यार्था

दधिऋत्वेन बाधके शब्दार्थयोस्तादात्म्यात् नत्वर्थेन पौर्वापर्यमस्तीति भाष्यं तु तयोरौपाधिकभेदाभ्युपगमे नेत्यपि व्याचक्षते गर्ग्येवद्धि इत्यत्र इदं जश्त्वं चर्त्वमि
ति रामशब्दगतके मुद्रां तस्य मित्यस्य बाधितेति दोषपूरणेन व्याख्यानेन संगच्छते संगच्छते यास्मदुपदर्शितप्रकारव्याख्यानमिति बोध्यम् अवयुतानुवाद
रूपत्वात् एकदेशानुवादरूपत्वात् अन्वर्थसंज्ञेति षडिवाचरति षट्‌स्यताचारक्विबन्तषट्‌शब्दोहि संख्यासच षडर्थसहद्वार्थ[illegible]करणके तृसेनेतरपरिच्छेदक
त्वमात्रस्वरूपेणार्थेनानुगतत्वेनान्वर्थसंज्ञेत्युक्तं [illegible]निषेधानापत्तेरिति विस्तरस्तु परिभाषाप्रदीपार्चिषि निरूपितो निरूपिष्यते च स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे षट्
प्यरति सूत्रविषयभाष्योक्तेति तथाच गौणे लुग्वता द्वशभाष्यान्नेध्यते इति प्रियषट् चेत्यत्र टाप् निषेधापत्तेरिष्टानापत्तिर्न वक्तुं शक्यते इत्युक्तं भवति षडभ्ये
इति सूत्रविषये णेत्युक्तत्वात् षट्‌चतुर्भ्यश्चेत्यस्य गौणप्रवृत्ति दिशेति लभ्यते तन्नामीति सूत्रे द्वन्द्वचास्मदुपदर्शितद्विशार्थं चेत्यतामाचहृति यद्वा षड्भ्यः सूत्रविषये
भाष्येतोत्स्यस्यांगाधिकारे पदृच्यते स्त्रमाणविभक्ते स्तद्भवतीति भाष्येणेत्यर्थः तत्रभाष्य षड्भ्यस्तन्त्रेव षट्‌चतुर्भ्यश्चेत्यत्र युक्तितोल्यादविशिष्टमिति नुरोपि
गौणेन प्रवृत्तिरित्याशयः एकदेशश्रुतित्वादिति नपदान्तात्परेणः संतीत्येतद्गुणतरं ननु या पमस्तिक तेहसूत्रेति भाष्यात्स्यरेखा मणौम[illegible]वसाने ऽनुनासिक
त्वायोग्यानां अन्यामभिधानसंभवेपि तथाभूतानां तेषां हल्त्वामनभिधानं यकारवकारणान्तत्वं न तु स्वरस्लिडित्यादेरेफ हकारान्तस्यापि अमोनुनासिका
नह्वावितिनिषेधे। नानुनासिकत्वयोग्यताया अभावादिति भावः। तदाह कमल्वूक्षवित्यादेरिति यकारान्ततूक्तिसंभवेपीनास्ती त्यादह यान्तास्त्वनसंती
ति क्विपीति तोयादिशब्देभ्य आचक्षाणइत्यर्थे णिचि तानतेर्दिक्विपीत्यर्थः॰ प्राग्दीव्यतइत्यत्रसदीव्यतिशब्देकदेशस्य पातस्यानुकरणसंभवाच्चि
त्यमेतत्प्रदीपकृतस्तु भो भगोरिति सूत्रे इग्ग्रहणस्पष्टत्वेसर्वेषामित्यत्राशाह्लो विशेषणाद्भल्पशिलोपविधानाद्दृष्टयकरोतीत्यतदभावः प्रयोज
नमितिभाष्यकृता कंठरवेणोक्तत्वात्तदनभिधाने प्रमाणभावः नचनपदान्तात्परेणः संनतीति भाष्यमेव प्रमाणं पराणलावच्छिन्नप्रतियोगिताका

स्येव तोमादिशब्दे वे[illegible]१२

टाब्

गृ

चर

ना

ति

५८

भावस्य तदर्थत्वे ननु चायमस्तीति वक्तुं हल्ङ्याब्भ्यो इति भाष्यविरोधात् तत्रानुनासिकत्वयोग्यहल्ग्रहणप्रतियोगिको विशेषाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभाव इत्यर्थो। वक्तव्यः स
च वृक्षवृट् करोतीति भाष्योदाहरणप्रतिकूलत्वस्य अनुनासिकत्वविशिष्टहल्त्वाभावो विशेषणाभावप्रयुक्तश्च विशिष्टाभावस्तत्र विषयस्तथा च न पदान्तान्त्यस्य प
दान्ताः परे णोऽनुनासिकरूपकार्यभाजो न सन्तीत्यर्थ इत्याहुः। अत्र वदन्ति सत्यामपि अरग्रहणानुवृत्तौ वृक्षवृट् हसतीत्यत्र हलि सर्वेषामित्यनेन लोपः कथं वारणीयः
अनभिधानाच्चेत् क्वचिदभिधानं क्वचिदनभिधानमित्यत्र प्रमाणाभावात् न पदान्ताः परेणः सन्तीति भाष्ये एकवाक्यतया लाघवात् प्रयोगमात्रविच्छेदे नानभिधानमि
त्येव क्षोदक्षममिति तत्रेदं वक्तव्यं यो रिति तत्र तन्त्रेण यकारनिर्देशः कथमेवं सति संगच्छतां इति तस्मादवर्णपूर्वस्य हल्त्वस्य न अभिधानमिति केचित् तत्रानान्ततः पाद
मध्यपरत्वे इति निर्देशासंगतेः तत्र लोपः कथं वारणीय इति चेत् हलि सर्वेषामित्यत्र यकारमात्रमनुवर्तते वकारो निवर्तत इति वृत्तिग्रन्थात् उपष्टम्भे इति वा लोपे इति अत्र बुधम
नोहराकारं हलि सर्वेषामित्यत्र पदान्तग्रहणमवश्यमनुवर्तनीयं वाय्वोः चक्रेरयदौ लोपवारणार्थ इति भोभगोअघोअपूर्वस्ये त्येतदनुवृत्तिं तत्र वदद्धिद्वित्वहसतीत्यादौ लो
पाभावः प्रयोजनमिति वक्तव्यं न चैतद् वकारानुवृत्त्यभावे संगच्छत इति वृक्षवृहसतीत्यत्र लोपो भवत्येवेत्याहुः वस्तुतस्तु वारि अत्र वार्य्वत्रेत्यादौ पदान्तपकारस्य लो
पाभावो भोभगोरस्या [illegible] अनुवृत्तेः प्रयोजनं वक्तुं शक्यं अतो हलि सर्वेषामित्यत्र वकारानुवृत्तेरावश्यकत्वे प्रमाणाभावः इत्यन्यत्र विस्तरः इति केष्य इति न चाकिम
कारस्य पनीयकादिस्येव न्यासे स्वरादीनामरस्यनुवृत्त्या स्वरादीनां ककारास्य रस्यादेः किमत्राकारस्याकारविधानेन करस्यादिरूपसिद्धेः विशिष्टयोः स्थान्यादेशयो
रुच्चारणमेव साकच्कात्रास्यादेशविधानार्थं स्यादिति वाच्यं कृतिहोः कातीत्यत्र रस्य पः किमरस्यानुवृत्तेरावश्यकत्वात् अन्यथा तत्र क्रद्वयप्रसंगात् न चोरिक्कहोवोतो
ति न्यासे तदपि सिध्यति एकतरवत्येयां दोषभौ व्याप्तिरिति स्पष्टं भाष्ये पृष्ठो यदा लिमरस्य न्यासस्वरादीनामरतिलेनुवर्तते तत्रास्य स्वरादीनामरतिपूर्वयोगे
न सिद्धेः नत्वार्थत्वमस्पृष्टयोरकारयोः परस्परेण नेष्टसिद्धिः कृतिहोरित्यत्रो क्लिहोरिति कातीत्यत्र चवातीति न्यासइति न क्वापि दोषः इत्यत्ते तदा विशिष्टोच्चारणसाम
र्थ्यात् एवं साकच्कस्यादेश इति परिभाषा प्रदीपार्थे विस्तरः एतेनेमः कः कृतिहोः कातीति न्यासे स्वरादेरिमं तस्य नन्त्रेदेशविधानात् साकच्कस्यापि सिध्यतीति

ना

प

ये

र

२

ननवदंतानुदात्तनिपातना

यथाश्रुतः स्थान्यंशविशिष्टनिर्देशो वार्थः। नचैवं निर्दिश्यमानपरिभाषयैव एव स्यादिति वाच्यं इमस्सरादित्वासंभवेनेमंतस्यैव निर्दिश्यमानत्वात् इतिमौनिश्रीकृष्ण
भट्टोक्तं परास्तं साकच्छस्य निर्दिश्यमान किंशब्दस्याभाववन्निर्दिश्यमानत्वादादित्वाभावादिति दिक् इतिवक्तुं युक्तमपि ति नतु तथोक्तं पदलाघवाभावात् वर्णला
घवेति तत्संज्ञा लोपसवर्णादेशपररूपप्रक्रियाकृतगौरवेण पराहतमिति हि भगवतो दाक्षीपुत्रस्याशयः। एतेन लोप आध्यकः अध्यन्निति विपरीतन्यासः प्रत्युक्तः ना
नर्थकस्येत्तत्प्रत्याख्यानापत्तेर्नानुवृत्ता लोपस्य वक्तुमशक्यत्वात् नच प्रथमन्यासे लोपस्थाने ऽश्रकर्तव्य इति नैष दोषः नच प्रक्रियागौरवं एवं तर्हि अध्यन्निति द्विती
दो यन्यासस्थाने "सोरन्निति कृत्वास्याड्विधायके सर्वनाम्नोऽस्याड्ङिति न्यासान्यथाकरणे नस्याड्स्वश्चेति यदन्न्याकरणप्रयुक्तस्य लाघवस्य सत्वात् अवड् सूत्रस्थभा
ष्योक्तरीत्याऽस्यड्ः कदाचिदंतोदात्तत्वेऽणकादेशाद्राज्ञेनोदात्त इति विभक्त्युदात्तत्वापत्तिरूपदोषः शाब्देरत्नोक्तश्च चतस्स्यां घृदात्त निपातनाद्स्याः सवर्णत्वमभ्युपगच्छद्भिर्मौ
निश्रीकृष्णभट्टैः पराकृत इति वाच्यं। सेमात्स्मात्स्मिन्नां प्रसंगेनास्याडि दोषस्योद्धृतत्वात्। न चाण्वृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्येताभ्या
मिह निस्तारः तयोरवलंबनस्य कुञ्जाकानुगावलंबनरूपत्वात्। स्याड्स्वश्चेति न्यासगौरवस्यैव चात्र प्रमाणत्वादित्यन्यत्र विस्तरः। यत्तु गौणेऽभस ज्ञादिवि
ने भक्त्यावटौ सोरनादेशो न प्राप्नोतीति तन्न। आह। अक इति पर्युदासादिति। अ यद्यप्यक इति बहुव्रीहिश्चिद् कनञः संसर्गाभावबोधकत्वाद्भेदबोधाभावात्पर्युदा
सोक्तिरयुक्ता तथापि निषेध्यस्य प्राप्तिपूर्वकत्वादवश्यं साध्वनुरानीयता मिसतः संभावितयस्य यागोरिवाक इदमः संभावितककारस्यानुपसर्जनेनेदमः प्रती
तेरेवमुक्तमिति भावः। गौणे न प्रवर्तत इति। अन्यतु त्यदादीनामित्यस्यानुवृत्त्या इममर्थमभ्युपगच्छति। उपमेय इति। एकस्मिन्नित्यर्थः। ससम्यन्तादि
वार्थ इति। मथुरावत्स्त्रुघ्न इत्यादौ तथा दृष्टत्वादिति भावः। कार्यस्याप्राधान्यादिति। व्यपदेशातिदेशोयमिति प्राचामुक्तिस्तु संभवाभिप्रायेति बोध्यं।
अकोरित्यनयोरिति। अनाप्यक इत्यत्र तस्य नेदमदसोरकोरित्यत्र तस्य चेत्यर्थः। उभयत्रापीति। उङिदं पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्य इत्यत्र सावेकाचस्तृतीयादि
विभक्तिरित्यत्र चेत्यर्थः। अनुवृत्त्यपकर्षाभ्यामित्यस्य क्रमादिति शेषः। अंतोदात्तादित्यस्य संबंधादिति। अंतोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमा
सइति सूत्रगतस्येति शेषः। आभ्यामित्यादेः सिद्धाविति। अन्वादेशानन्वादेशसाधारण्येन सिद्धावित्यर्थः। अनुदात्तत्वेनैव सिद्धावित्यर्थः। अन्या
र्थत्वापत्तेरिति। हलि लोप बाधित्वेत्यकारस्यानेन विकारपरिभाषयावादकारस्य स्थाने आदेशस्य मोराजीति चेदभिराभ्यामित्यादौ विकाराभावार्थत्व

तिअन्वादेशेअनुदात्त

स्यचापत्तेरितिभावः ॥ ननु प्रवर्तनाविषयत्वमित्ति ॥ तथात्वे हिमकाभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरधीतमितिभाष्योदाहरणविरोधस्तथा च कथितानुक
थितमात्रमन्वादेश इति वार्तिकस्तोक्तं ॥ तत्र मात्रग्रहणस्य व्यावर्त्यमाह इतितु नाग्रह इति ॥ नन्वेषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः एतमातं ङितं विद्याद्वा
क्यस्मरणयोरङित् इति भाष्यप्रयोगे एनादेशाकरणादिदमा कथितस्यैवानुकथने न्वादेश इति कल्पनीयमित्याह स्यष्टत्वेदं भाष्यमिति ॥ तदूष्यविज्ञानीयादि
दमा कथितमिदमेवानुकथ्यत इतितदा चार्यः सुहृद्भूत्वा व्याचष्टे कथितानुकथितमात्रमन्वादेशः वार्तिकव्याख्यानपरं भाष्यमित्यर्थः ॥ तथा च प्रयोगः ॥ ए
यो तत्रैनं नमवेस्थ किं चिदिदं त्र सिद्धं क मधूकमाला कृत प्रणामसिय्ये वतन्वी प्रत्यादिदेशैनमभाषमाणे स्यादौ तदादिनोपतस्य पुनरुपादाने एनादेशो
इष्यते एतमातङि तविंद्यादिस्य त्रैन्वादेश एव ना यच्छे दोपात्तस्य पुनरुपादानेपि ध र्मांतरज्ञापनाभावादिसाद्ध : त्रिपाद्यां तत्प्रवृत्तिरितिवस्तुतस्तु
कार्यकालपक्षाश्रयणेन दोषदानं न प्रयोजकं व्यवस्थितपक्षद्वयमध्ये ऽन्यतरपक्षाश्रयणेन लक्ष्यसिद्धौ तद्योगादिति समनंतरमेवोक्तत्वात इति
अत्र यद्वक्तव्यं तदपि प्रागेवोक्तं सर्वविभक्त्यंतात्ता व यवकसमास इति यद्यपि भाष्ये सर्वविभक्त्यंतः समास वोक्तं तथापि समासस्य सर्वविभक्त्यंतत्वासंभ
वादुक्तप्रकारेण तत्प्रदीपकृता व्याख्यातमिति भावः सुधिषये कर्मसाधन इति नचैवं संबंधसामान्यषष्ठी तिस्य नेयोगत्वं प्राप्नोतिअनुवादेपरिभाषाणामप्र
वृत्तेनुपस्थितिरितिचदेवं तर्हि प्रदीपस्य दुक्तव्याख्यानां तरं शीलात्वो भावसाधन एव संबंधसामान्यषष्ठ्याः सर्वविभक्त्यर्थातर्भावात् सर्वविभक्त्यंतत्वोक्तिरितिचिंत्य
मेतत् गम्यतद्व्याख्यानमिति एवं चाभक्ष्यवाचकं चतंत्र नास्तीत्यर्थादुक्तं फले च रगितिसूत्रे भाष्यं नानेनैको निवर्त्यते ऽपितु निको निवर्त्यत इति पञ्चवाति
कं उभयप्राप्तौ कर्मणीति प्रतिषेधः कारिप्रयोगे प्रतिषेध इति तत्रानेनैव रगिति श्रुत्राणे को निवर्त्यते न त्वविधायकसामान्यशास्त्रेण सिद्धत्वादपि तु
स्वा विशेषशास्त्रातिरिक्तविषयकस्य सामान्यशास्त्रस्य कल्पने न फलतो ऽनिको निवर्त्यतेत्यर्थः कर्त्राथोपरत्र कृत् कर्मणोः कृतीत्यस्योभयप्राप्तौ कर्मातिरिक्तविषयकत्वक
ल्पनाद्भूम्ये प्रतिषेधे इत्यर्थः तात्पर्य संकोचस्थले लक्षणामंतरेण नैयायिकमते मतांतरे लक्षणया विशेषबाधस्य स्पष्टत्वात् यत्पुनः स्थानेंतरमसूत्रे भाष्ये
किंपुनरिदं निवर्तकं आहोस्वित्प्रतिपादक इत्येवं स्वत्वं तत् विधिनियमपक्षानुपपन्नस्याद्यपक्षे विसंमुसलमित्यत्र सकारस्यात्र समे सकारे आदेशप्रसयोरि
य

तिषेधप्राप्तिरिति च सामान्यशास्त्रप्राप्तानामनन्तरतमानामनिषेधात्तत्र वैयर्थ्यं मुक्त्वा सामान्यशास्त्रविशेषभावेन विधायकत्वपक्षः परिगृहीतस्तत्र सामान्य
शास्त्रस्य तावद्विषये संकोचलक्षणयोगौरवमभिप्रेत्य। न चान्तरतमपदस्यानन्तरतमाभावपरत्वे लक्षणागौरवस्यात्तद्वयस्थत्वात् वचनद्वयप्रामाण्याद्विके
त्यापत्तिवारणाय सामान्यशास्त्रात्तद्विषये संकोचादेर्गौरवापि क्याच्च। अत एव स्वेकाजाद्युसामिति टित्वे भाकारलोपानापत्तिरिति सन्निपातपरि
भाषादोषगणनावसरे भाष्ये उक्तं। न चैवमर्थवदिति सामान्यप्राप्तेरेव समासग्रहणकृतनियमेन संकोचः स्यान्न तु तुल्यबलविरोधिन्याः कृदन्तत्वप्राप्तेरपी
ति मत्वर्थकोपदेशमित्यत्र दोषः [illegible] इति वाच्यं। विप्रतिषेधे परमेवेति नियमेन तस्या अपि संकोचात्। व्यक्तिपक्षे तथैवावश्यकत्वात्। एतेन नियमशास्त्राणां नि तस्य
५ षेधमुखेन प्रवृत्तिरिति परास्तं। तदेतदभिप्रेत्याह इत्यन्यत्र विस्तर इति। अलुकमिति। सत्युत्तरनिपातेत्त्वुत्तरपदत्वे चेति निषेधान्नलोप एव न प्राप्नोतीति भावः॥
घित्वे बहिरङ्गत्वे इति। घित्वप्रवृत्तिमात्रसंबन्धि नलोपस्तु प्रवृत्तिप्रत्ययोभयापेक्षपदसंज्ञा प्रातिपदिकसंज्ञा चापेक्षत इति तत्त्वाद्बहिरङ्ग इति भावः। तद्वैयर्थ्यं
स्यादिति। चिन्त्यमेतत्। बहिर्भूतनिमित्तकसंज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्य परिभाषायामनाश्रयणे याहठुरिति सूत्रस्थ ठकग्रहणज्ञापकपरभाष्यविरोधः स्यादि
मात्र ति संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणे ज्ञापकत्वात्। किं त्वेवं सति कृति तुग्ग्रहणस्य चारितार्थ्यासंभवो नाजानन्तर्ये परिभाषाश्रयणे तु ज्ञापकत्वमसंभवि। न
च संज्ञाकृतबहिरङ्ग[illegible]दतदंदिनाघिति संज्ञाविधौ भाष्योक्तनलोपासिद्धत्वोदाहरणस्य बहिरङ्गासिद्धत्वेनान्यथासिद्धिः। संज्ञायां कार्ये कृतविरोध
स्यैवं वक्तव्यत्वेन कार्यकालपक्षे हि द्वौ धी[illegible]नैकवाक्यतापन्नघित्वस्य नलोपापेक्षया बहिरङ्गत्वादित्याहुः। तदाद्यर्थमिति न लोपः सुपीति सूत्रस्थभाष्याश
य इत्यर्थः। अत एव वृत्रघ्ने अजन्तस्त्वेन लोपो वृत्रहभिरिति वार्तिकेन सन्निपातपरिभाषायास्तुगभावः प्रयोजनमुदाहृत्य तदपि नास्ति प्रयोजनं असिद्धो न
पस्तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यतीति भाष्यस्य बहिरङ्गत्वादिति शेषपूरणेन प्रदीपकृता व्याख्यानं कृतमित्याहुः। अपरे तु प्रदीपकृतं व्याख्यानान्तरमनुरूपानान
असिद्धो नलोप इति नस्त्रैजन्तस्त्रभाष्ये सिद्धत्वस्य कृति तुग्ग्रहणादिति वाक्यशेषमभ्युपगम्यान्यत्र हयनमित्यादेरभिधानेन प्रमाणाभावे अपरत्वं ततः कृ
ति तुग्ग्रहणप्रत्याख्यानपराष्टमिकभाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वमित्युक्तं चैतत्। नाजानन्तर्यपरिभाषाया विरोधाद्बहिरङ्गत्वादिति शेषपूरणे नासिद्धो नलो

१८

परिति भाष्यव्याख्याया अनुचितत्वादिति दिक्॥ स्पष्टार्थमिति॥ प्रयोजनस्यान्यथासिद्धत्वादिति भावः तदाह॥ संयोगस्येत्यादि॥ चिंत्यमेतत्॥ अंतग्रहणाभा
वे हि वम इति षष्ठ्यपि संभाव्येतेति वकारमकारसंबंधी यः संयोग इत्यर्थः स्यान्नत्वश्चंजेभासु हरितत्त्वणसोमेभ्य इति सूत्र समासांतस्य सुजंभादेः रूपसादो
निषेधापत्तिरिति॥ मो नि श्रीवृद्धभट्टास्तु येन विधिस्तदंतस्येत्यस्या नित्यत्वज्ञापकमंतग्रहणमिदमिति समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्यादेः कोडीका
रमाहुः॥ नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिसिद्धांतादाह॥ एतत्फलमुक्तमिति॥ ननु वृग्रहणमाचष्टे ग्रहयतीत्यादौ अव्यवधाने चारितार्थ्यासंभवाद्व्या
व्यवधाने घातकत्वादावपि न स्यादत आह॥ इदमिति॥ कुमतिचेत्यस्य संग्रह इति॥ संनिपातलक्षणस्य घत्वविधेस्तद्विघातकत्वायोगाच्चिंत्यमेतदिति
जगन्नाथपंडितराजः॥ अत्राहु हरदत्तकारः॥ नियमव्यावर्त्येण त्वमात्रे कवर्गव्यवायाश्रयणेन तत्र संनिपातपरिभाषाप्रवृत्तौ नियमवैयर्थ्यात्तदनित्य
त्वमावश्यकमिति चिंताबीजमाह॥ अत्र वदंति॥ उक्तरीत्या संनिपातपरिभाषायैवणत्वमात्रव्यावृत्तौ इष्टापत्त्या ऽत्पूर्वस्येति योगविभागस्य तत्रोपस
दसेत र्गादसंबंधकत्वेनेनणत्वमात्रव्यावृत्तिः तद्बलकल्प्या संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिश्चिंत्यैवा अत एव कुव्यवाये हादेश्चुप्रतिषेधो वक्तव्यः॥ किंप्र
योजनं तत्र घ्नः सुघ्नः प्राघानि हतेरत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यमिति भाष्ये उक्तं॥ तत्र वक्तव्यइ तस्य संनिपातपरिभाषया व्याख्येय इत्यर्थः॥ अत्पूर्वग्रहणं न क
र्तव्यं भवतीत्यस्य चोपसर्गादित्येतदसंबंधपूर्वकमत्पूर्वस्येति योगविभागो न कर्तव्यः॥ प्राघानीत्यत्र णत्ववारणार्थं हि तेरत्पूर्वस्येति एकयोगस्तु कर्तव्य
एवेति तदर्थ इति॥ वस्तुतस्तु कुमतिचे तस्यैव संनिपातपरिभाषया व्यावृत्तिः कर्तुमुचितानलेकाउत्तरपदेण॥ प्रातिपदिकांतनुम्विभक्तिषु चेत्यनया
रपित्तयोर्हि नकारानयसंपादकाल्लोपात्प्रागेव प्राप्तिस्ततोल्लोपे कृते कुत्वस्येति संनिपातपरिभाषाया निमित्ताभावादप्रवृत्तेः॥ न चाल्लोपात्प्रागेव प्राप्त्या
वृत्ते रत्पूर्वस्येति नियमेनाभ्यनुज्ञा अकृतव्यूहपरिभाषाया ऽत्पूर्वत्वस्य विशेषणाश्रयत्वेन तदसंभवात् न च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावादत्पूर्वत्वं अपि नेष्टस्थले प्रवृत्त्य
भावार्थं न तस्य क्वाचित्कत्वव्यवस्थापनात् न चात्र णत्वमिष्टं अत इति पंचमीनिर्देशेनैव सिद्धावत्पूर्वस्येति पूर्वग्रहणात् उपमानात्पूर्वत्वे णत्वाभ्यनुज्ञानाच्च एतेन

लोपस्य बहिरंगासिद्धत्वादपूर्वत्वमित्यपास्तं। न चैवं बहुवृत्रहाणी सत्रापि नियमेन णत्वं प्राप्नोतीति अतिरिक्तवार्तिकारंभेणापूर्वस्येत्यंशस्य सर्वथा प्रत्याख्यानेन तु गौरवमिति वाच्यं
योगविभागवादिमते एकाजुत्तरपदे इति सूत्रे आरंभसामर्थ्यान्नित्यत्वसिद्धेः पुनर्णग्रहणान्नियमबाधनात्। वार्तिकारंभेपि अस्य सूत्रे ग्रहणमिव पुनर्णग्रहणमपि न कर्तव्यमेव
तीति गौरवाभाव इति वक्तुं शक्यत्वात्। तर्हि सूत्रे प्र इत्यत्र पुनर्णग्रहणादेकाजुत्तरपदे इति णत्वं कस्मान्न स्यादिति चेत् श्रूयमाणे काजुत्तरपदे बहुवृत्रहाणीत्यादौ चारितार्थ्यात्प्रा
गुक्तरीत्या नियमेनैव तस्य बाधनादित्याहुः। वयं तु तर्कयामः पुनर्णग्रहणादेकाजुत्तरपदे इत्यस्य नियमेन न बाधः। तत्र प्र इत्यत्र तु न तत्प्रवृत्तिः। एकाजुत्तरपदत्वस्य विहा
नाद्योन्मुखत्वेनालोपात्प्रागप्रवृत्तेः। कृते तु लोपे पूर्वस्येति पूर्वग्रहणात् संनिपातपरिभाषयाऽऽवा तदभाव इति प्रातिपदिकान्तेति वैकल्पिकणत्वस्यैव नियमेन व्यावृत्तिः। कु
व्यवाये हादेशः प्रु इति वार्तिके च त्रप्र इति भाष्योक्ततदुदाहरणस्य प्रक्षेपकृतोक्तरीत्यैव व्याख्यानत्वादित्यलं। यथाश्रुतयोगविभागवादे दूषणाभिधानायाह इदमिति।
हस्थानिकेत्यातेन करणेयो विदद्धुद्धुषु इत्यनेन हन्तेरप्रत्यय दूषणादेशो च हस्थानेकुत्वविधानाभावाद्दूषण इत्यत्र पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वं मा भवत्येव। कुठारस्यैषा सं
त्वा। कुव्यवाये हादेशोऽपीति वार्तिके हादेशोपीत्यंशस्यैतदेव फलमिति ... तदाह। अन्यत्र विस्तर इति। प्रघनाघन इत्यत्र दोषो ... इति। अत्र हि हन्तेर्घत्वं चेति वार्ति
केन हन्तेः पचाद्यच्विद्धिवेच नागागमयोरिव हस्यपत्वस्यापि विधीयमानत्वाद्धस्थानिके कवर्गव्यवायस्य सत्त्वात् णत्वाप्रवृत्तेः शिष्टत्वादित्याशयः। षाष्ठद्वित्वस्य द्वि
प्रयोगनियमस्तत्रोत्तरभागे एवार्थवान्न्यास ... अनर्थक इति स्वयं व्यवस्थापनीयत्वादर्थवद्ग्रहणपरिभाषयोपसर्गोऽस्य र हन्तेर्णत्वप्राप्तेरभावाच्चिंत्यमेतत्। प्र
हरिदीक्षितास्तु प्रघनाघन इत्यत्र णत्वमाप्तेरिष्टापत्तिं कृत्वा वार्तिकस्य कुव्यवायेन सर्वत्र णत्वाभाव इत्यत्र तात्पर्यमपि तु योगविभागाभावे णत्वमात्रस्य निवृत्तिर्दु
घटेत्यस्मिन्नर्थे इति कल्पयन्ति। मौनिश्रीकृष्णभट्टास्तु मूर्तौ घन इति निपातितस्योपसर्गयोगे प्रघन इति सूत्रमते अल्पत्वाद्धार्तिकमते हस्थानिकककवर्गव्य
वायाभावाच्चणत्वं प्राप्नोति। न चेष्टापत्तिः। आगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्चेति कृतणत्वनिर्देशस्यैवैयर्थ्यप्रसंगादित्याशंक्य प्रकृतिप्रत्ययोभयस्थानेनै
सङादेशानिपातनमिति भाष्योक्तपक्षे प्रकृतिप्रत्ययसमो हा हन्तेर्नकाराभावाण्णत्वप्राप्तेरभावान्नदेकवाक्यतया हन्तेरप्रसंयोघनादेशश्चेति भाष्योक्तपक्षा
न्तरेप्यगारैकदेशे प्रघण इति कृतणत्वनिर्देशेनोपसर्गात्परस्य घनस्य णत्वाभावज्ञापनाद्दोषाभावं संगिरन्ते। वयं तु कल्पयामः। हनोऽपूर्वस्येति वक्तव्ये
हन्तेरपूर्वस्येति धात्वनुनिर्देशो बाधक इति पउपादानाद्धन्तेः स्वरूपग्रहणे एव णत्वप्रवृत्तेर्ज्ञापनात्प्रघन इत्यादौ सर्वविकारेऽनन्तप्रवृत्तिरेवं प्राघानीत्यैकदेशविकार—

पिइति सामर्थ्यादल्पूर्वस्येति योगविभागेनोपसर्गादित्येतदसंबद्धपूर्वकं योगात्तरप्रासणत्वस्यसुशकत्वान्नकश्चित्क्षुद्रोपद्रवइति दिक्॥ कुव्यवायहादेशेष्विति। हादेशो
षुसत्सुयः कुव्यवायोहादेशरूपकुव्यवायस्तत्रप्रतिषेधोवक्तव्य इत्यर्थः। अल्पूर्वग्रहणस्येति। अल्पूर्वस्येति योगविभागस्येत्यर्थः। तदाशयइति। भाष्याशयइत्यर्थः।
भाष्येस्पष्टमिति। विशेषश्चपरिभाषाप्रदीपादिषुद्रष्टव्यः॥३ गिदाझलंतत्त्ववव्याख्यानादिति। व्याख्यानमूलंतुझलंतेनाचासाहचर्यमिति। इतियुवोरनाकाविस
त्रेभाष्यइति। इतिशब्देनातिप्रसंगाभावरूपसाध्यांशमात्रविवक्षितं। तेनोगिदचां सर्वस्थानेधातोरित्यस्यानंतरंझलइतियोगं विभज्यततोनपुंसकस्याचइति
न्यासेझलइत्युभयोः शेषइतिहेत्वंतरेणोक्तार्थस्यभाष्येदर्शनेपि दोषाभावइतिबोध्यं। नानिष्टापादनमिति। यस्येतिरल्लोपेनानिष्टापादनेनेत्यर्थः। नन्वेवंतना
मितिवृत्तिरयुक्ता। अनुवृत्तेरभावादत आह। अल्लोपोनइत्यतोनइति। अनइत्यस्यापकर्षेदोषाभावोपकर्षावधिनातुल्ययोगक्षेमइतिदर्शयितुमाह। धीवरी
त्यादौचेति। मघवच्छब्दस्येवस्थानिवत्त्वमिति। धीवन्शब्देचस्थानिवत्त्वमित्थमेवेतिबोध्यं। ध्वनितंचेदंश्वयुवेत्यत्रभाष्येइति। तत्रश्वादीनांसंप्रसारणेनकारां
तग्रहणमनकारांतप्रतिषेधार्थमितिवार्त्तिकप्रत्याख्यानायश्वयुवेत्यस्यानंतरमल्लोपइतियोगं विभज्यततोनइत्युभयोः शेषइत्युक्तं। समनंतरप्रदर्शितव्या
ख्यानमंतरेणानुपपन्नंतदाक्षिपतीत्यर्थः। वार्णपरिभाषायाअनित्यत्वेनेति। सत्तुक्केनिर्देशश्चात्रज्ञापकः। विश्नः प्रश्नइत्यत्रहिवार्णत्तुकंबाधित्वांगेशादेशेकृ
तेतुगप्राप्त्यातन्निवृत्तयेक्रियमाणस्यसत्तुक्केनिर्देशस्यकथमन्यथोपपत्तिः। नन्ववार्णपरिभाषासमानाश्रयविषया। समानाश्रयत्वंचसमाननिमित्तकत्वं
नचैवंसतिसत्तुक्केनिर्देशानुपपत्तिः। तुकः शादेशस्यचनिमित्तभेदादंतरंगत्वात्पूर्वप्रवृत्तस्यतुकोनिवर्त्तयितुमस्यावश्यकत्वात्। प्रवृत्तेचाल्लोपपूर्वैकादेशयो
र्निमित्तभेदात्परिभाषासंचारस्यासंभवादनित्यत्वपर्यंतानुधावनंव्यर्थं। अंतरंगत्वात्पूर्वैकादेशेभिप्रेतसिद्धेरितिवाच्यं। तथासति अभ्यासस्यासवर्णइ
तिसूत्रस्यवार्णपरिभाषायाज्ञापकत्वासंभवः प्रसज्येत। इयायेयेषेत्यादौद्विर्वचनेचीतिरूपातिदेशाद्द्विर्वचनेकृतेबहिरंगोपि गुणोबाधित्वांतरंगेसव
र्णदीर्घेव्यर्थं सूत्रंज्ञापकं […] वक्ष्यासवर्णदीर्घस्यगुणवृद्ध्योश्चनिमित्तभेदात्तदसंभवात्। अन्यत्रविस्तरः। भाष्यकारास्तुसवर्णइतिसवर्णपर्युदासमात्रस्य
ज्ञापकत्वमाहुः। तत्रायंभावः। इयायेयेषेत्यादौवंतरंगोपि सवर्णदीर्घोवृद्धिगुणाभ्यां निमित्तस्यविनाशोन्मुखत्वाद्दष्टानक्रियतेइत्यंतरंगत्वस्यप्राबल्यप्र

योनेकत्वाभावाद्विप्रतिषेधात्परत्वाद्वृद्धिगुणयोः कृतयोरचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावस्य च दीर्घविधौ प्रतिषेधादभ्यासेस्य ह्रस्वस्य चारितार्थ्येपीषत्तु रिय
त्रेयङ्भावार्थं क्रियमाणोभ्यासस्येति पर्युदासोभ्यासापेक्षयङो बहिरंगस्य वर्णमात्रापेक्षत्वादंतरंगेण सवर्णदीर्घेण बाधनादनर्थको यथोक्तार्थलापनात्क
लवत्तो लभ्यते न चासावियर्तीत्यादौ चरितार्थः तथा सति सर्तेश्चेत्येव ब्रूयात्। खोरित्यनुवृत्त्या तेरिवर्णस्य यङि सर्थेनत्तत्सिद्धेरिति। एवं च निमित्तांशमादाय स
मानाश्रयत्वेन निरुच्यमानेन प्रवृत्ते दोषो नान्यलक्ष्यासंग्रहो नापीष्टापत्तिः सति चारितार्थ्यासंभव इति चेत् सत्यमेतत्। अत एवासिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे आदी
नामट्विधायाट्श्चेति न्यासेन विधीयमाना वृद्धिरासन्नित्यादौ श्नसोरल्लोपात्प्रागेवांतरंगत्वान्नानाश्रयत्वाच्च वार्णादांगं बलीय इत्यस्याप्रवृत्तिस्तत्तस्तथ
परकरणादल्लोपाभाव इति प्रदीपकृतः। कार्यीनिमित्तमादाय समानाश्रयत्वे तु लक्ष्यासिद्धिस्तत्र पक्षे नपरकरणवैयर्थ्यं च प्रसज्येत तत्र च निमित्तांशमादायेव
समानाश्रयत्वे सापेक्षस्यादेव सत्तु चेन्निर्देशोपीति वचयश्च मः। प्रायेण शास्त्रे लक्ष्यसिध्युपयोगि समानाश्रयत्वं समानाश्रयत्वं समानानिमित्तत्वलक्षणमेव
परिभाषायां निबृंधृणामस्तिमत्ता। अतः क्वचित्सार्वधातुकमित्यादौ लक्ष्यस्य प्रकारांतरेण सिद्धौ समानकार्यित्वे परिभाषासंचारस्तेषामभ्युपगमवादस्त
थान्यत्रादल्लोपस्थ्यादौ पूर्वपर्वेक्ष्योप्यप्रदर्शनमात्रमिति निष्कर्षः। अनालवोरवत्तुमित्यत्र सवर्णदीर्घस्यांतवत्त्वात् अभ्यासस्य ह्रस्वः प्राप्तो न भवति सकृत्प्रवृ
त्तत्वादंगत्वाद्विप्रतिषेधेन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततो दीर्घो वार्णादांगं बलीय इति न्यायपास्पष्टत्वाच्चेति प्रथमहेतुमभ्युपगम्य द्वितीयहेतु नासिद्धांततस्तिङन्ते व्यवस्थापयि
ष्यते न च प्रथमहेतोरनभ्युपगमे द्वितीयहेतुरकिंचित्करः अंगत्वात्तस्यापेक्षह्रस्वापेक्षस्यादीर्घस्यांतरंगत्वे प्रबलत्वात् कथमन्यथाभ्यासोंतरंगापेक्ष सवर्णदीर्घापेक्ष
याभ्यासमात्रापेक्षो ह्रस्वोंतरंगत्वात् माधवाचार्यैरभ्युपगतो मनोरमायां ह्रस्वस्यांगत्वेन बहिरंगत्वादित्यादिना दूषित इति वाच्यं यत्रांतरंगे बहिरंगे वा चोरांतर्याश्रयपूण
तत्र बहिरंगपरिभाषाप्रवर्तते इति हरदत्तोपेक्षितार्थ कर्यानाजानंतर्यं परिभाषया दोषाभावात् वार्तिककारास्तु नाभ्यासादीनां ह्रस्वस्य इति ह्रस्वाभावार्थं अंतरंगत्व प्रतिषे
धमारणो मा नाजानंतर्ये इति परिभाषासंचारमिह नाभ्युपगच्छंति बहिरंगशास्त्रे उपात्तस्याचोंतरंगशास्त्रे पश्चादुपादाने बहिरंगपरिभाषा न प्रवर्तते इत्यनंतनपुंसकद्रो

157

८

ये ऽस्मिन्निवृष्टपरिभाषार्थस्तेषामभिमतः पृष्ठपिपयोर्देशापक्षे नचापरं निमित्तमाश्रीयते इति युवोरनाकाविति सूत्रभाष्योक्तः हिंगांगस्यापि ह्रस्वस्य प्रत्ययनिमित्तत्वाभावात् ह्रस्वस्य
बहिरंगत्वाभावस्तथापि कार्यकालपक्षे ग संतर्पेकवाक्यभावे न प्रत्ययनिमित्तत्वमव्याहतमिति युवोरनाकावित्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टं माधवाचार्यास्तु कार्यकालपक्षे वचनस्यावश्यकत्वे ऽपि प
थोद्देशपक्षे ऽभ्यासमात्रापेक्षे पूर्वं ह्रस्वे ततो दीर्घे सकृत् प्रवृत्त्या पुनर्ह्रस्वाभाव इति सूत्रकाराशयमाहुरितिदिक् अनुवृत्त्यैवेति ह्वः संप्रसारणमित्यतः निषेध्यसमर्पके न संप्रसारणे संप्रसा
रणमित्येतस्मिन् नव्याचेति मोत्रशब्दः क्वाहेय पावत्संप्रसारणेत्यर्थः दूरस्थस्येति षाष्ठचतुर्थपादे वसोः संप्रसारणमित्यधिकारे पाठादस्य दूरस्थत्वं साप्तमिकचतुर्थपादे ह्वः इति स्वापेः
संप्रसारणं द ऽत्यधिकारे पाठाद् घुथोर्लिरीत्यस्येति बोध्यं यग्रहणे नैवसित्येति एवं चविव्यथे त्यादौ पूर्वस्य संप्रसारणनिषेधार्थत्वं संप्रसारणग्रहणस्य नास्तीति भावः कार्याश्रयवर्णभे
देन लक्ष्यभेदादिति ननु पुगं च वरत्री च तयोः समाहारे पुगवरत्रं तस्मै पुगवरत्राय पुगवरत्रार्थं युगवरत्रेभ्यस्त्यादेः प्राप्तस्य नपुंसकह्रस्वत्वस्य प्रतिषेधार्थं यमेकादेशदीर्घेलेषु प्रतिषेध इति
वचनेन नवा बहिरंगलक्षणत्वादिति तत्प्रत्याख्याने भाष्येण च विरोधः न च दीर्घाघृतरंकार्याश्रयपर्णभेदोस्ति तत्रेति वाच्य उदवहस्तामिति स्थिते पूर्वत्वात् ह्रौ ओकारे उदवोढामित्यत्र स
ह्रस्ववृत्तत्वात् पुनर्वृद्धिर्नेति सिद्धिवहोरोदिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् लक्ष्ये प्रथमलक्षणप्रवृत्तिप्रयोजकानुपूर्वीतरशब्दाप्रयोज्यविकारान्यानुपूर्व्यभेदे लक्ष्यभेदाभावस्येष्टत्वात् [illegible]
[illegible] आनुपूर्व्यभेदे लक्ष्यभेद [illegible] तत्रेतरशब्दाप्रयोज्यस्य विकारविशेषणत्वात् पुगवरत्राये साहौ लक्ष्यभेद एव विकारग्रहणं त्वागमप्रयुक्तानु
पूर्वीभेदे लक्ष्यभेदज्ञापनार्थं अत एव शदेः शित इति सूत्रे भाष्ये नरधातोरटि साहुस्य नरुच्छादेशो पुनराट् पुनरुच्छादेश इति चात्र व्यवस्था प्राप्नोतीत्युक्तं ऽस्त्रोगुणेनेति सूत्रे च भाष्ये मृजेर्वृद्धिरिति
न्यासेटो पिवृद्धिः प्राप्नोतीत्युक्तं कैयटोपाध्यायास्तु नंत्यविकारे ऽसस्यदेशस्येति भाष्योक्तसमाधानाल्लक्ष्ये लक्षणमिति न्यायाद्दो वृध्यभावे समाधानांतरं वदंतः शब्दांतरप्रयोज्यानुपूर्वीभेद एव लक्ष्यभे
दस्तदभावे तु विकारागमाभ्यामानुपूर्वीभेदे पि लक्ष्यभेदं नाभ्युपगच्छंतीति सर्वथा लक्ष्यभेदस्य प्रवृत्ते दुर्वचत्वाच्चिंत्यमेतत् नचैवं नप्रसारणमित्यस्य वैयर्थ्यं पूर्वस्य संप्रसारणोत्तरपक्षप्राप्तपरसंप्रसार
णाभावार्थं परस्यैव संप्रसारणे पूर्वस्य संप्रसारणाभावो यथा स्यादिति तत्सार्थक्यात् एतेन वक्ष्यत्वे स्यत्राथयोद्देशपक्षे नचापरं निमित्तमाश्रीयते इति युवोरनाकाविति सूत्रभाष्योक्त
शेषोरद्धस्य परनिमित्तकत्वाभावाद्यचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाभावात् संप्रसारणशब्दः संप्रसारणस्थानिके लक्ष्म [illegible] के इति भाष्योक्तपद्दोक्तपक्षांत
रेपूर्वस्य निषेधे परस्य संप्रसारणोत्तरं संप्रसारणस्थानित्वाभावान्नोसदित्तिनिर्देशेन भ्रष्टावसरे न्यायस्य शास्त्रे ऽनाश्रयणाच्च पूर्वस्य संप्रसारणं॥

वं

भेद

स्यादेवेत्यपास्तं। न च संप्रसारणस्थानिकं कार्यमनेन निषिध्यत इति भाष्योक्तपक्षांतरासंगतिः ज्ञापकेऽस्मिन्नुभयोः संप्रसारणलक्ष्यैकलक्षणस्येति न्यायाप्रवृत्ति
रित्यानुपूर्व्यवर्णनादिति दिक्। ननु नञः किं अनर्वाणःयज्ञ्वदिति इत्युदाहरणं नोपपद्यते। असाविप्रतिषेधविषयत्वेन द्वंद्वगविकल्पत्वादत आह। अनञ इत्यस्येति। अनर्वन्नूराद्धो
व्याचष्टे इत्य। तत्फलं तु अनर्वाणोऽस्मादीति भावः। किंचित्तु नर्वा यज्ञ्वदितिमूले नर्वेति नपुंसकबहुव्रीहिः कुत्सप्रोविव क्षितः अत्र ज्वरदिति च्छेदः। तन्ना पदे लवाचि
न हृत्वा हृत्वेति। न चैवं य प्रत्ययपरत्वाभावादादेशानापत्तिः अंगे न प्रत्ययाक्षेपाभावात् न च यदि रत्नुप्यते सह स्त्रहृगर्वे गर्वितम्भीहृर्षप्रयोगादिरोधः अर्वाणस्तु मघोन ध्य न ञिष्ठ्या
रसंहितत्वं इति वार्तिककालमूले साधोस्तस्य विरोधे बाधकत्वाभावात् मतुवं ततामाश्रित्य नादेशोऽप्रसक्त्यान पक्षेतांतप्रयोगस्य तत्र साधुत्वाच्च न तु साविति प्रसज्यप्रतिषेधपरतया व्याचक्षा
णस्य मूलवक्तव्यस्तथैवेष्टत्वाच्च एतेनासाविति पर्युदासात् विभक्तिलुकि नादेशो नेति प्रयुक्तं सुइ नपुंसकस्येति तापकाप्रसज्यप्रतिषेधेऽपि न ञसमासस्य साधुत्वाभ्युपगमानात् अ
धानुरित्यादि पर्युदासादर्थवत्वलाभेऽर्थवतूच्चे अर्थवद्ग्रहणात् न निवयुक्तन्यायस्यानिस्सत्वकत्यनाञ्चेति यथाश्रुतमेव मूलं व्याचक्षते ते ननानां तत्र प्रयुक्ते ङीप्यर्वतीत्यत्राव्रत
मिति तद्धिते च नादेशासिद्धिः अपरे त्वाहुः अंगे न प्रत्ययाक्षेपात् प्रत्ययनिमित्तकतस्यान्यथासिद्धत्वाद्विभक्तौ तेन साहस्यग्रहणस्योचितत्वाद्धि निवृत्तस्य ङीप्यर्वरीतद्धिते चार्वण
मित्येव नादेशेन न भाव्यमित्याहुः इति भाव इति प्रश्लेषसामर्थ्यादेव च तत्परसूत्रस्यानवाध इत्यपि भाव इह प्रदर्शनीयः अन्यथा वाच्यवृत्याऽनुनासिकव्यावृत्ते स्ते नालाभादित्या
हुः ननु पर्यायेण सकलाकारविधानार्थं प्रश्लेषस्योपक्षीणत्वान्न सामर्थ्यमित्यत्र स्वरसंप्रश्लेषपक्षेऽस्य च यन्नु पक्षांतरमाह भाष्ये त्विति अष्टन आ विभक्तावित्यत्र प्रसंगागतविचारमूले स्य भाष्ये इत्यर्थः
एतेन तत्सूत्रे तारस्रभाष्यानुपलंभात् असंगतमेतदिति मोनिर्भ्रीस्रणमहोक्त भाष्यानुपस्थितिमूलकं दूषणं बोध्यं गुणनामभेदप्रयुक्ताप्राप्तिः प्रश्लेषान्निवार्यत इति दीक्षितेनोक्तं दूषयन्मतांत
रमाह केचित्विति गुणाभेदका इति पक्षे इति विध्यर्थत्वप्रयुक्ततत्परसूत्रप्राप्तेस्तत्पक्ष एवासंभवात् पक्षद्वयोक्तस्य परिहारेऽपि भेदकपक्षत्वेति भावः तस्मात्सस्यापीति तच्छब्दापिशब्दाभ्यां
गुणाभेदकपक्षजातिपक्षप्रयुक्ताप्रासिद्धयसंग्रहः निषेधे नादोषादिति प्रागुपन्यस्तपक्षाभ्यां तु न तयोः पक्षयोर्दोषपरिहारः इतरनिवृत्ते वोऽव्यवृत्ताऽलभादिति भावः अत एवेति
जातिपक्षप्रयुक्तस्य गुणाभेदकत्वप्रयुक्तस्य च सवर्णाग्रहणस्य विधेयविषयेऽप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः इत्युक्तमिति न च तयोरविपक्षयोस्तत्परसूत्रस्य व्यापारः षण्णामग्रहणस्य प्राप्त

त्वेननियमार्थत्वं तया व्यक्तिपक्षे गुणभेदकत्वयोरेव तस्य प्रापकत्वसंभवादिति भावः। जातिपक्षप्राप्तस्य गुणाभेदकत्वप्राप्तस्याप्रत्ययग्रहणेन निषेध इत्यस्याशयमाहाप्र
प्रत्यय इति चेत्यादि। सर्वप्रतिषेधकमिति। अण्ग्रहणप्राप्तस्य च जातिपक्षगुणाभेदकत्वाभ्यां अपि प्राप्तस्य प्रतिषेधकमिति। नत्वणेति। अण्ग्रहणप्राप्तस्यैवाप्रत्यय इति निषेधेनतु
भाव्यमानेनाणेत्यवपेठदिति भावः। यत्त्वर्वाचीनग्रन्थेषु पठ्यते। भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णातीति तदुदिद्ग्रोऽप्रत्यय इति निषेधव्यापाराभावतात्पर्यकं। कुहोश्चुरित्यादौ विधेये
उदिदुच्चारणादित्यन्यत्र विस्तरः। तस्येति। यथाश्रुतार्थकाप्रत्ययग्रहणस्येत्यर्थः। मद्युक्तरीत्येति। वाक्यभेदेन सर्वप्रतिषेधकत्वमिति रीत्येत्यर्थः। प्रतीयते विधीयत इत्यन्वर्थनामाश्रित्य
अप्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्परिभाषार्थसंग्रह इति कैयटमते स्वरसं सूचयन्नु प्रकारान्तरेण परिष्कुर्वन्नाह। इत्याहुरिति। अत्रारुचिबीजं तु अप्रत्ययग्रहणस्यैकदेशानुमत्या परिभाषाज्ञा
पकत्वे चारितार्थ्यासंभवः। किंच गुणाभेदकत्वप्रयुक्तप्राप्तेः प्रतिषेध इति वक्तुमशक्यं। गुणभेदे हि व्यक्तेरेकत्वमिति हि गुणा अभेदका इत्यस्याभिमतं न च तत्र व्यक्तिभेदप्रयुक्तसवर्णत्वसमा
नत्वमेतयोः ~~प्रतिषेध~~ संभव इत्याद्यधिकं परिभाषाप्रदीपार्चिषि विस्तरेण निरूपितं। भाष्ये तु शुद्धोच्चारणसामर्थ्याद्गुणानामभेदकत्वं बाध्यते। एवमेव भेदकत्वाद्गुणानां तत्परत्वप्रयु
सामान्य
क्तसवर्णग्रहणं जातिपक्षे च जात्याश्रयव्यक्तिग्रहणमपि तथैव बाध्यतेत्याहुः। तत्परत्वे मुखसुखार्थमिति। पदमंजरीग्रन्थकोक्तस्तूभयोरप्येवं। मनोरमायां तु पथीयतेः क्विपि
पथियाविस्यादिवृत्तिस्तपरकरणस्य प्रयोजनमित्युक्तं। तत्र प्रागुक्तरीत्या सावेकवचनेन पथा इत्यस्यैवानभिधाने पथियाविस्यादेस्तु नानभिधाने तत्र प्रमाणाभावात्। यद्वा
सावात्वे कर्त्तव्ये नकारलोपस्य स्थानिवद्भावादात्वाप्रवृत्त्या पथीरित्येव रूपापत्तौ विधिप्रति न स्थानिवदित्यर्थस्य व्यवस्थापनेन निषेधाप्रवृत्तेः। पथियाविस्यादौ तूक्तो
लुसं नस्थानिवदित्याश्रीयते। इत्तोदिति तपरकरणसामर्थ्याद्दितीयङः प्राप्तिरेवेथोनुडिति कर्त्तव्ये आदेशादधिकार्थानस्यापि सिद्धिरित्याशयः कल्प्यः। एवमन्यत्रापीति।
जनादेशत्वविधाविस्यर्थः। वस्तुतस्तु परिभाषाप्रदीपार्चिष्युक्तरीत्या गुणाभेदकत्वप्रयुक्तप्राप्तेर्भाव्यमानेन सवर्णाग्रहणमित्यनेन निषेद्धुमशक्यत्वात्तत्प्रयुक्तप्राप्तेः प्रतिवि
[illegible]च्चार
णात्
धानार्थं यत्नः कर्त्तव्यः। स चेत्थं। पथिमथ्यृभुक्षामादित्यत्र गुणानामभेदकत्वाद्दिष्टसिद्धौ तत्परकरणाद्गुणाभेदकत्वप्रयुक्तसमकालम[illegible]ग्रहणस्य प्राप्तिः। प्रक्रियाप्रकाशकृदु
क्तरीत्या भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नास्तीति परिभाषया वारणीयेति दोषोध्यायकतत्परकरणाधिक्यादुच्चारितत्वव्यक्तिसजातीयस्थानान्तरापात्तविधेयव्यक्तेरभेदलोपनात्।
अष्टनो विधीयमानाकारस्यापि तत्परत्वप्रयुक्तगुणाभेदकत्वबोधपूर्वकं समकालग्रहणस्य भाव्यमानेनेति निषेधः। न चैवंसाप्यनेपि तत्परत्वस्य चारितार्थ्याभावः। रायो हलीत्या
दौ चारितार्थ्यात्। पथ्यादेराकारविधाने शुद्धोच्चारणेन गुणाभेदकत्वस्य बाधयितुमशक्यत्वेन तद्बाधनार्थमस्यावश्यकत्वादित्याहुः। ऊङि॰ ति। अेत्यादेङो सिद्धमादेः

परस्येत्यस्य साधनाय ङित्त्वमिति बोध्यं। अन्तरंगत्वात्सवर्णदीर्घ इति। यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययोभयापेक्षत्वात्सवर्णदीर्घोऽप्रत्ययमात्रापेक्षो गुण एवान्तरंगस्तथापि गुणनिमित्तस्याङः
प्रकृतिप्रत्ययोभयापेक्षत्वाद्बहिरंगं गुणमपेक्ष्य यणो मात्रापेक्षत्वात्सवर्णदीर्घोऽन्तरंग इत्याशयः। ननु नाजानन्तर्ये इति निषेधः प्राप्नोति। उत्तरकालप्रवृत्तिके ङ्या आनन्तर्याश्रयणे एव
तत्प्रवृत्तेः। यद्येवं स्यान्न इस्तत्र प्रकृतिप्रत्ययोभयापेक्षोऽनिमित्तकयणादेशस्याप्यन्तरंगत्वानापत्तेः परत्वाद्गुणप्राप्तौ गुणाद्यणादेशोऽन्तरंगत्वादिति सिद्धान्तव्याकोपः स्यात्। एवं त
र्हि इहान्तरकालप्रवृत्तिके तरंगे गुणे आनन्तर्याश्रयणादन्तरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तौ गुणबाधित्वात्परत्वात्सवर्णदीर्घः स्यादिति भगवतः सूत्रकारस्याशयं प्रकारान्तरेण वर्णयामः
अल्विधित्वेनेति यथोद्देशपक्ष इदं। ननु प्रथमप्रवृत्तपरशास्त्रप्रवृत्तेर्वैयर्थ्यसंपादकपूर्वशास्त्रप्रवृत्तौ पुनः प्रसंगविज्ञानान्नाश्रयणं स्याच्चेति सूत्रे प्रदीपकृता व्यव
स्थापना तदाश्रयणे स्वरसं सूचयन्प्रकारान्तरमाह यथोद्देशपक्षस्यैवेति। न चाल्विधिः षट्त्वं नान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मान्तरं स्वरूपहानं तस्य नान्तसंख्या
वाचकत्वे पर्यवसन्नं तदिति पक्षे त्वल्विधित्वेऽप्येकदेशविकृतन्यायेनाभिप्रेतसिद्धिः। स च न्यायः छिन्नपुच्छश्वदृष्टान्तेन लोके प्रसिद्धः प्राग्दीव्यत इति विहितनिर्देशेन शास्त्रे
प्यंगीक्रियते न त्वानुमानिकस्थान्यादेशभावमूलकत्वस्यान्यत्र विस्तरः। नलोपस्यासिद्धत्वादिति पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य पूर्वशास्त्रसंबंधिकार्ये सिद्धत्वमित्यर्थः पूर्वशास्त्र
चनुट्विधायकं तत्संबंधिकार्यं नुडिति तस्य नान्तसन्निपातोऽपीति तत्र कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वमुच्यते एवं च नुटः सुप्विधित्वात्तत्संबंधिकार्ये सन्निपातेन लोपः सुवि
तिनियमेनाप्यसिद्धत्वव्यावृत्तिः कर्तुं न युज्यते इति भावः शास्त्रासिद्धत्वमाश्रित्याह पूर्वत्र कर्तव्य इत्यादि कार्यासिद्धत्वेऽप्याह संनिपातस्याशास्त्रीयत्वे इति आरोपिते
ति प्रतिदिश्यमानधर्मविरुद्धत्वाश्रयकार्याप्रवृत्तेरिति शास्त्रभावसिद्धत्वादयमभ्युच्चयः अत एवेति शास्त्रप्रवृत्तौ कर्तव्यायामेवासिद्धत्वं ननु दृष्टापामपीत्यापुनरीतेरेवे
त्यर्थः परिभाषानित्यत्वेनैवेति संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वेनैवेत्यर्थः तस्यासिद्धत्वादिति नलोपस्यासिद्धत्वादित्यर्थः संनिपातविघातानभ्युपगमेन दोषपरिहारस
वस्तुतः संनिपातविघाताभावात्। एवं दोषपरिहारमाह किंचेति स्थानिवद्भावेनेति यथा सत्त्वविधिषट्त्वं न भवति तथा प्रगुणं इदमप्युपलक्षणं लोकेऽप्येकदेशविकृतन्याय
स्य न चैवं चेत् हलीत्यस्यापवादोऽयमित्यर्थः स्थानिवद्भावेन नत्वतात्विषट्त्वस्य सद्भावात् अष्टानामिति नुट्प्रतिबंधाभावात् अत आह कार्यकालपक्षे इति आलेवृते इति आसस्येवष
त्सस्यापि बहिरंगत्वात्तुल्यबलत्वात्परत्वान्नित्यत्वाद्वा आद्यमिति भावः दीर्घग्रहणात् ज्ञापकादिति तर्हि अष्टाभिरित्यत्र ह्रस्वात्परत्वेऽपि नेरंतोदात्तत्वाद्यर्थं क्रियमाणमष्टा

२

केदृष्टाविसोदो पद्

भिरित्यत्र । एतावता स्यषट्त्वाभावादृष्टनरसंगतस्य चरितार्थस्य परत्वाद्झल्युपोत्तममपि स्वरेनेन बाधः सिद्धौ व्यर्थसत्वतास्यषट्संख्यायां तामित्यत्र भिस्यित्रापि झल्युपो
त्तममपि स्वरस्य प्राप्त्याषट्भिरित्यत्र निरवकाशत्वाद्झल्युपोत्तमस्वरबाधकं स्यात् तन्माभूदिति चरितार्थं संपद्यते इति स्यषड्भाष्यके पटः । न चैवमपि अष्टाविंशत्यत्र स्यषट् नृत्व
स्यदिति नार्थ इति वाच्यं घृतादिपाठोदात्तोदात्ताष्टन्शब्दैकादेशस्येकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यनेनापि सिद्धत्वादित्यत्रः आत्तत्र तथा प्रियाष्टौ त्यादौ वष्टन्स्वरस्य चारिता पि
र्थ्यसंभवात् ज्ञापकत्वं कथमिति चेदेवं तर्हि इथमत्र कल्प्यतामः । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यतः प्रागष्टनो हलादिस्त तः षट्त्रिचतुर्भ्यो झल्युपोत्तम इति न्यासः कृरि
ष्टा ष्यतेत्तुरनुमोनद्यजादी इत्यत्रा तोदात्तादित्यनुवृत्तेः सर्वसमत्वेन ततः प्राक्स्थमानेष्टन्स्वरेमद्भावानुवृत्तिक्लेशभियात्तेसर्वधा देत्तोदात्ताष्टन्शब्दादेव स्वरो विधे
यः । उभयथापि प्रियाष्टद्वत्यादौ विभक्तिस्वरेण प्राप्नोतीति भाष्योक्तं ज्ञापकेनानुपन्नं किंतु प्रियाष्ट भिरित्यादौ आद्यपक्षे स्वरेष्टापत्तिर्न द्वितीयपक्षे इति वि
रोधः । केदृष्टाविसोदो अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे पक्षद्वयेपि स्वरेण प्रवर्तेते इति चापरो विरोधः इति दिक् । केचित्तु यथाश्रुतसूत्रे ... री मास्वरप्राप्तिज्ञापकानुपपत्तिं
औरा उदात्तनिपातनेन परिहरंतो ष्टन्शब्दस्य घृतादिपाठस्य कल्पनमप्रामाणिकं मन्यंते । तन्न । अष्टाविंशतिश्चेमं ष्टाचत्वारिंशच्चेमं इति श्रुतावेतादात्त दर्शना
नत्र हि राजन्यबहुवचनद्वंद्वेध्यकवृष्णिषु संख्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेष्टन्शब्दस्य घृतादिपाठाभावे ... संख्यायाः इत्याद्युदात्तापत्त्या विरुध्यते इत्यलं स्थ
लप्रमाभावेनेति । नात संख्यावाचकत्वपर्यवसन्नषत्वेन तत्समानाधिकरणधर्मान्तरविरूषरूपत्त्वदितिपक्षे ल्पिपिल्पा स्थानिवत्प्राप्ता वर्णेकदे
नति शविकृतन्यायेन तत्त्वबोध्यं प्राचामनुरोधेनेत्युक्तं । त्रैपादिकं तरंगे बहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तेरिति भावः । अत्राधिकं यत्तत्र न्यानस्माभिः प्रागेवोक्तं ८
ननु यथा लक्षणमक्षुत्कृत्य स्पमुनित्रयतात्सर्वानुगृहीतलाघवप्रयुक्तलक्षणानतिक्रमेण प्रयुक्तस्यानुगमो ऽनुमितिरप्रयुक्ते शेषे सत्रवदितिपरस्य न्नोक्तं
न्यायेन कर्तव्येति पदस्फोटाभ्युपगंतृसत्तावलंबेनाद्यव्याख्यानं । तत्रानुमितेः परोक्षरूपत्वात्तसाधुत्वापरोक्षस्यतया कर्तुमशक्यत्वात् शिष्टप्रयुक्तवाक्यघ
टकपदानामेव चतथात्वात्स्वेदेशान्तर इति पस्पशोक्तप्रकारेणाप्रयुक्तानामपि देशांतरे उपलंभात्तदुपलंभफलको यत्नः कर्तव्यो ननु ततः प्राक् साधुत्व

परोक्षमिति खावलक्षणप्रवृत्तिरप्रयुक्ते यथा अलक्षणं तथा कर्तव्यं इत्यर्थमाश्रित्य वाक्यस्फोटवादिमतावलंबनेनापरं व्याख्यानमुपाधायि इत्याह तं अत्र द्वितीयव्याख्याने लक्ष
णोपप्लवाभावादेव तस्य लक्षणाप्रवृत्तेरुक्तिः साधुत्वनिर्णयाननुकूलं प्रवृत्तावगमयति प्रथमव्याख्याने लक्षणप्रवृत्तिं साधुत्वपरोक्षपरिज्ञानं व्यवस्थापयति न त
साधुत्वनिर्णयस्तत्र अत एव बाधेतराणां न पदितानां द्वाधतीति परस्मैपदघटितस्य च्युतसंस्कृतिं वचनं तीयादीनां व्याकरणलक्षणानुगमानवधारणात् अत्र पुत्रता
मात्रमिति विशेषणोक्तिः कण्ठाभरणे राज्ञा तथा जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मंगलानि तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन्रूमापां लशुनं तस्य
कोऽर्घ इति परस्परान्वयाननुभावकपरकरवरूपवाक्येऽपार्थत्वमुदाहरणतत्प्रत्येकपदे अन्वितार्थपदयामात्रेण साधुत्वानुमानं तन्निर्णयस्तु न वाक्यस्येव मुख्यशब्दत्वा
न्नहूतकशिष्टप्रयुक्तान्वितार्थपदसंस्कारस्य वाक्यान्वाख्यानोपायस्य व्याकरणविषयत्वात् इत्थं गीतं वृद्धिसूत्रे च भाष्ये कृतमनयोः साधुत्वमित्युक्ते वृद्धिरादैजि
त्यनयोः पदयोः साधुत्वमभ्युपगम्यैवाचार्यस्यानेकसाधनात् प्रागन्वयाननुभावकत्वात् अनर्थमाशंकितं तत्रापि उक्त एवाशय इति प्रियाष्टन् शब्दस्याशिष्टप्रयुक्तस्य लक्षणा
नुसारेण साधुत्वानुमाने को दोषः एतेन प्रियाष्टाभ्यामित्यादौ भाष्यतात्पर्यानुसारेण समूहप्रेक्षितव्याख्याद्वयी न क्वापि प्रतिकूला भवतीत्यस्वरसादाह अत एवेति तदसंग
तिः स्पष्टैवेति शंकते तत्रापि वक्तुं यदष्टनस्त्वल्लोपाभावनिर्देशो गौणे लोपयोग्यस्य च व्यावर्तक इति तत्र बहुवचननिर्देशस्योत्त विकल्पज्ञापकत्वे नास्यासंगतिरिति तथापि तु
ल्यन्यायात् आविभक्ताविसस्यापि गौणे प्रवृत्तिस्यादिति गुरुत्वाभिसंधेराह एवं चेति वस्तुतस्त्वष्टन आ विभक्तौ इत्यत्र हलीत्यपकर्षादेव गौणव्यावृत्तिः प्रियाष्टानो प्रियाष्टा
न इत्यादौ नादि विभक्तिव्यावृत्तेरेव तत्फलत्वात् न चैवं लोपाविशिष्टनिर्देशवैयर्थ्यं हलीत्यपकर्षेतस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन वर्णनीयत्वात् इत्येतत्सर्वं ग्रंथकृतैवोपक्षिप्तस्य मत
स्यादेशे परे लुप्ति तत्र शब्दे नावसाने आकृतिग्रहणेन न चास्यरितमिति प्रतीयते इत्यत इदमुपलक्षणमिति अत्र यदुक्तं चार्तादृतं विशेषणार्थमिति भाष्यकैयटयोस्तु तदनुबंधकपरिभाषया
क्वि प्रत्ययस्येत्युच्यमाने पिक्षि पोग्रहणं न भविष्यतीति नकारः प्रत्याख्यातः ज्ञापकेन निर्वाहस्त्विति अत्र सार्वधातुकयोरित्यत्र सार्वधातुकग्रहणं तिङः सूत्रज्ञाया अभावे ज्ञापकं

३

था अर्थ्ये चिनुयादित्यादौ बहुत्वादेव निषेधसिद्धौ तद्वैयर्थ्यप्रसंग इति भावः घढधेवेति यद्यपि नादस्याल्पप्राणस्य वकारस्य तादृशो वर्गे तृतीयः कुरिति न्यासे प्राप्तः झिनो ग इति न्यासेनस्य

एवं विधानुमुचितास्तथा वर्गाणां प्रथमद्वितीया विवृतकण्ठ्याः श्वासानुप्रदाना अघोषाः एके अल्पप्राणा इतरे महाप्राणास्तृतीयचतुर्थाः संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवंत एकेऽ

ल्पप्राणा इतरे महाप्राणाः यथा तृतीयास्तथा पंचमाः इति तुल्यास्यसूत्रस्थभाष्योक्त शिक्षावाक्याद्द्वयोर्णामेवाल्पप्राणतालाभान्नादिनो हझषाः स्मृता इषन्नादा यणश्चे

वेति पाणिनीयशिक्षा पेबघुकूः भुकूणवेति लौकिकदर्शनसहकारगृहीतनादानुप्रदानभावस्य तादृशयोरेव वर्गे तृतीयचतुर्थयोः प्राप्तेर्विनिगमकाभावेपि शब्दपरविप्रति

षेधाच्चतुर्थस्य घस्य प्राप्तिरिह विवक्षिते स्पष्टमेभाष्यप्रदीपयोः स्पष्टं तत्राभिनवविवरणे तु वकारस्य महाप्राणता झिनो घ इति प्रदीपोत्प्रेक्षितन्यासानुमेयेति व्याख्यातं तन्नाह शिक्षा

प्रातिशाख्यादिमूलान्वेषणयत्नेन प्रामाण्ये सूत्रस्य व्यवस्थापनीयं केचित्तु शल ऊष्माणः सस्थानेन द्वितीया हकारेण चतुर्था इति शब्दकौस्तुभप्रदर्शितशिक्षायाः ऊष्मासं वायुप्रधा

नत्वं तच्च महाप्राणत्वमेव श्वाससहानां वर्गे द्वितीयचतुर्थयोश्चेति व्याख्यानाच्छेषभूतानां वर्गप्रथमतृतीयपंचमानामिव यणां अल्पप्राणत्वस्यार्थलभ्यत्वं प्रतिज्ञापनादिनाऽ

ल्पप्राणस्य वस्य तादृशस्तृतीयप्राप्तेः झिनो ग इति न्यासस्यैव भाष्याशयत्वेन वर्णनीयतां प्रदीपोपमर्देन व्याचक्षते इति मतमिति परास्तं येभ्योऽपि दृश्यत इति सूत्रकार्यविशेषसं

ग्राहकाद्धशिग्रहणात् उणादिसूत्रस्य तत्समानाकारस्य वार्तिकार्थस्य वा प्रत्याख्यानमित्युच्यते तदा द्विप्रदीपयोरुक्तेनैव सिद्धत्वात् परोक्षे लिटेतावन्मात्रं कर्तव्यं एकाचो व

श इति सूत्रे स्ध्वोर्ग्रहणात् झलीत्यस्य निवृत्तेरावश्यकत्वाद्व्याख्यानात् ततः पूर्वमेव तन्निवृत्तेर्वक्तुं शक्यत्वान्न दोष इत्याहुः संज्ञापदापकर्षणादिति एवं च निमित्तनिमित्तिपदद्व

येन चेत्संज्ञा गम्यत्वेन माश्रयणात् उदाहृतकोशप्रयोगे न दीर्घ इति भावः वस्तुतस्तु दीर्घे विधावुत्तरपदाधिकारात्तस्य च पूर्वपदापेक्षत्वात्पूर्वपदभूतविश्वशब्दस्य विधी य:

यमानो दीर्घो नेकपरद्वंद्वपरककोशस्थविश्वशब्दस्य न भवति पूर्वपदशब्दस्य समासप्रवृत्तावयवे रूढत्वादिति बोध्यं संयोगांतलोपे यणः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत्र सं

योगादिलोपे च यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः काक्यर्थं वास्यर्थं इत्यस्यानंतरं नवासलो लोपात् बहिरंगत्वादिति भाष्ये दृष्टयोरुभयोः परिहारयोर्मध्ये उत्तरस्यैव पूर्वस्या

पूर्वपक्षाद्दोनस्दद्दतिसहुमीहिरोरयरे द्वतीदंचिंस

164

व्य

पिसंयोगादिलोपविषयकसार्थसलोपस्त्वीतिसूत्रे सलइति पंचम्याः षष्ठीप्रकल्प्योभयत्रानुवृत्तस्य पदस्याभ्यामन्वयेनसलं नसंयोगाद्योःस्कोस्तादृशसंयोगां

तपदस्यच लोपविधाने नेष्टसिद्धिः संयोगादिलोपलसेतिवार्तिके संयोगादिलोपग्रहणं नकर्तव्यमितिकैश्चिदाक्तं तन्मतं निराकर्तुमाह सलोपइत्यादि नवास

लोलोपादितिवार्तिकव्याख्यानभाष्ये सलोलोपः संयोगांतलोपइत्येवोक्तं नतुसंयोगादिलोपस्याप्युल्लेखः सूत्रस्तत्रे नसल्ग्रहणस्य संयोगांतलोपेनुवृत्तौलदृशंग

तिस्पष्टैवतत्राह तेनसत्वेरयोःस्कोरितिकाकाचर्थमित्यादौदोषवारणेवचनारंभेतृतीयपक्षावलंबेनवाकर्तव्यं संयोगांतलोपेत्वितिवार्तिके संयोगग्रहणंतुलोपलक्षाभ्यांसमा

नप्रतिविधानमितिनपदांतसूत्रणोक्तं चिदाह सलः परयोःस्कोरितितत्र संयोगांतलोपे षष्ठ्यादिविपरिणामेनापकर्षव्यास्यते नैवरूपेणअन्तरत्वाच्चौचित्यात् सूत्रप

रिभूतभृष्टस्यासंग्रहप्रसंगाच्च मस्जेरंत्यात्पूर्वोमिदनुषंगसंयोगादिलोपार्थमितिवार्तिके संयोगादिलोपग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेश्चेत्याहुः अन्यत्रप्रपंचितमितिबृहच्छद्वेर

लेदृशिदीक्षितैरित्यर्थः प्रदीपकृतस्तुपंचम्यंतसल्ग्रहणानुवृत्तिरसलः पूर्वयोःस्कोर्लोपइतितदर्थकल्पयंतः संयोगादिलोपेपिसलोलोपादितिपरिहारमभ्युपगच्छंति

अतएवभाष्ये संयोगांतस्यसलोलोपइतिवक्तव्ये सलोपः संयोगांतलोपइतिलोपपदंवारद्वयमुपात्तं तेनसंयोगभ्यासोअंतभ्यार्थोसदस्यतत्संबंधीयोलोपः संयो

गाद्योःसलपूर्वयोःस्थानेसभवतीतिएकोऽपरश्च संयोगांतंयत्पदंतस्यसलः स्थानेलोपोभवतीत्यर्थद्वयस्यक्रोडीकारलाभः तत्रैवविप्रतिपत्तिरसलः पूर्वयोःस्कोरित्यर्थः

तस्मादित्युत्तरस्येतिपरिभाषाबाधमंतरेणकथंसंगच्छतामिति अत्रोच्यते सलः परयोःस्कोः पदांतेसलिचपरेयः संयोगः तदाद्योरसंभवएवसलः परयोःसलिपरेसंयो

गाद्योरिस्कोरित्यर्थोपयःक्षीरंपयस्थितिरित्यादौसंभवेपितत्रसंयोगाद्योरित्यस्यविशेषणस्यवैयर्थ्यमतोसलः पूर्वयोःस्कोःसलिपदांतेचयःसंयोगस्तदाद्योर्लोपइत्यर्थ

लाभस्तत्रैवतत्स्यात्संयोगाद्योरित्यस्यविशेषणस्यवैयर्थ्यमितितत्र अनुवर्तमानेनपदस्येत्यत्रेनसंयोगविशेषणात्पदस्ययःसंयोगोनपदयोस्तदवयवसलः आदिभूतयोः

स्कोरित्यर्थलाभेनपयःस्थातापृथक्स्थितिरित्यादौलोपाभावार्थतत्सार्थक्यात् पूर्वसमीपबोधकादिग्रहणाच्चतस्मादितीत्युत्तरांशस्येहाप्रवृत्तिरितीहलत्वंरत्वारंभेलोति अत्रपद

कृत्यंतद्युक्तं उदःस्थेतिसूत्रइतिपरस्ति अपरेतुपर्क स्थातापयःस्थितिरित्यादौअंतरंगत्वाज्जत्वेसत्वेचकृते ऽल्विधौस्थानिवद्भावाभावात्स्कोःसंयोगादिलोपाभावः द्विष्टरांयपयोधाव

थ

न | लो | स्को | लो | ल

तीत्यनयोः ह्रस्वादंगादित्यधिचेत्यप्रवृत्तिरथेदं स्थोऽस्त्वित्यत्र तत्र लदस्यानुवृत्त्यास्तल्लः पूर्वयोः स्थोऽस्त्वित्यर्थलाभे संयोगग्रहणात् संयोगांतस्य लोप इति लोपाधिकारे पदां
तस्य प्रयुक्तकार्यस्याप्रवृत्तिरिति तु सार्वत्रिकः परिहारः इष स्तृष्णा न पिपासादौ झलो झलीत्यस्याप्रवृत्तेरपि तत एव सिद्धत्वात् सङ्गिस्येतत्प्रत्याख्यानसंरंभेण भा
ष्यकृत् प्रदर्शितसमाधानानामिदं नेतावता स्य पदस्य परेऽथ्यधां कस्थोऽस्त्वित्यत्र प्रदीपकृत् प्रदर्शितरेपस्थमेव व्याख्येयत्वात् इत्याहुः भाष्ये धुनितमिति तत्रेदि
नुगचीस्ये वाजादेरोपदेन नोनुग्विधानान्नुङचीत्यत्र तस्मादिति न कर्तव्यमिति पूर्वपक्षे तत्रापायमर्थः तदोस्सः सावित्यत्र तोरिति वक्तव्येऽनेषरति
नस्य सकारस्याव्यावृत्त्यर्थकृतं तदोरिति न कर्तव्यमिति लाघवमुक्त्वा नञोनुग् विधिः मुङापत्यादूषपिता यथान्यासः समर्थितः अत एव पददृपा
व्यदूषणेप्रवृत्तस्य कस्यचिद्दूषणमनूद्येति चिंत्यमिति तस्य चिंता प्रदीपकृतोक्तं तस्यायमाशयः सत्यविधेरागतात् विभक्तिपरत्वदाद्यंतागापेक्षात्तो नुड् विधेः पूर्वपदो
तरपदसापेक्षत्वेऽप्यंतर्भूतनिमित्तत्वादंतरंगत्वस्य प्रथमेवेति दिक् केवलेपरत्वादिति त्यादेरो विशेषाभावेपि मादेशविषयकमिति भावः इति लभ्यतेऽरिति यथास्ये
दीनामरः त्यत्र द्विपर्यंतानामिति वचनप्रत्याख्यानाम्नशेषे लोपः हस्य स्यतापकत्वमुक्त्वा टिलोपश्च बभावार्थत्वेन न शेषलोप इत्यस्य पृथग्भ्यं व्यात्मनीभ्य पृष्या दूता
त्वतीभ्य इत्यत्र सप्रयोजनत्वे नम्नाप्यकृतानापकत्वाभावत्व उक्तः एवमपि तत्वाद्यादेशानामदंतत्वपक्षे कृतेषु तेषु वार्णाद्बलीय इति न्यायादंतरंगमपि भतोगुणे इति त्वादेशस्य
लोपे प्राप्ते अप्रसंगताप्रसक्ष्यं तेषां हलंतत्वमभ्युपगम्य स्वैरेपाध्यायैः परिहृतमिति भावः ननु मपर्यंताच्छेषस्य लोपे विधीयमाने चतुर्थी पंचमी षष्ठी बहुवचनेष्वशेषे लोपः
प्राप्नोति त्यदाद्यादेशविषयेतु नित्यत्वात्तेषु कृतेषु मपर्यंताच्छेषत्वाभावात् लोपाभावमाशंक्याह इदमुपलक्षणमिति टिलोप इति वक्तव्ये शेषे लोप इति शेषग्रहणात् आदेशविधियोग्योत्तर
भागस्य मपर्यंताच्छेषस्योपलक्षणं योग्यता निवेशाच्चतुर्थी पंचमी षष्ठी बहुवचनेष्वप्याव्यामिति भावः इदं तु शेषे लोपो मपर्यंतस्येत्येकयोगत्वे चोपयुक्तादित्यस्यैवोपयोक्ष्यमाणत्वादिति
स्याविशेषत्वमभ्युपगम्योक्तं इतोऽप्यस्य रसाद्विलोपपक्षस्य दृष्टयतां सूचयन्नस्य लोपपक्षं व्यवस्थापयति वस्तुतास्त्वित्यादि सन्निपातपरिभाषापादाब्भावस्येति एतेन त्वादेशानां दृ

तं नलकल्पनायाष्टिलोपॅक्षास्यलोपपक्षयोरुभयोरपि अनावश्यकत्वमुक्तं व्याख्यानादिति लक्ष्यानुरोधिव्याख्यानमूलिकृपोभयगतिरिह भवतीति परिभाषार्थ इति भावः इयत्र न दोष इति तथा च
पवकाभ्यामिसादेशे दोषः स्यादेवं कृतं स दोषोऽकचित्कृते पूर्वावयोः सर्वादेशात् अकचः अवत्पार्पति रूप इति केचित् वयं तु ब्रूमः भिंधकीत्यत्राकचि कृते धिभावो न स्यादिति दूषणम्
भ्यइत्यत्र भाष्यादकज्विषये निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् साकच्कस्य युवावौ नैव स्यातां दोष इति परिभाषाप्रदीपार्चिषि विस्तरः इति तदाशय इति सर्वना
मप्रकारैस्तु संज्ञाव्यावृत्तेरभिव्यक्तपदार्था इति न्यायेन स्वयमभिधानात् इदं विरुध्यते किं चैवं संज्ञाभूतयुष्मदस्मदोरादेशापत्तिरस्मात् गौणमुख्यन्यायस्यैव परकार्यविषयत्वमयं न्यायस्तु
प्रातिपदिककार्येष्वपीति परिभाषाप्रदीपार्चिषि व्यवस्थापितं ततश्च मांतेकार्यप्रवृत्तेरसंभवाद्धं तयोर्युष्मदस्मदोरेवमांतभागस्य परिग्रहणामंतरेणापि कार्यं संभविष्यतीतीयमेवेत
न्नतोपपादनं वसरे उपाध्यायैः केचिदिति तु शब्देनारुचिः सूचितेति सूचयन्नुपाध्यायोपदर्शितं मतं तत्र उपक्षिपति पठितव्यादि अत्र यच्च दोषहेतुपरः यस्मादिति दोष एहि इति न मतं प्र
दर्शितं तस्मात्संभावितदोषं प्रागुपदर्शितमतं पुनरत्रोपपाद्यमानं तदुपपादनं च नेत्सवपः मांतेयत्ते तत्रैव स्यादिति न चाभिव्यक्तपदार्था इति न्यायस्य प्रातिपदिककार्येषु
विप्रवृत्तेरसंभवः सामानाधिकरण्येनान्वयबलात् तन्न्यायाप्रवृत्तेरिह विवक्षितत्वात् क्विपि च सिध्यतीति न च करिपर्यंतवासपुत्तुक्ते यथाग्नेपि किंचिदस्तीति प्रतीयते तथेहापि प्रती
तेर्मांतादग्रे किंचिदवशिष्टं तत एवादेशास्युरिति वाच्यं अंगुष्ठमारभ्य मस्तकपर्यंतं कृशोऽस्तीत्यादौ शेषाभावेऽपि पर्यंतशब्दप्रयोगात् किं तु वैयधिकरण्येनान्वये सामर्थ्याभावादभिव्य
क्तपदार्था ये इति न्यायेन युष्मदस्मदोः क्विपि नैव स्यादिति चेदत्र ब्रूमः एवं तस्याप्यभिव्यक्तपदार्थत्वादिति तत्रायं भावः अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतंत्रा लोकविश्रुताः इत्यस्यार्थस्तेषु वर्तते
व्यः शब्देषु न तद्वृत्तिः पुरस्यत्राभिव्यक्तपदार्था इत्यनेनाप्रसिद्धपदार्थसंज्ञाशब्दानां व्यावृत्तिः स्वतंत्रा इत्यनेन प्रकरणादिसहकारेणार्थबोधकानां गौणलाक्षणिकादीनां लोकविश्रुताः
लोके विशेषेणार्थबोधकत्वेनाप्रसिद्धत्वात् इत्यनेन सर्वथार्थशून्यानामनुकरणानां अर्थसद्भावेऽप्यप्रयुक्तानां वचंसादीनां च न चाल्पं तार्थत्वमन्यतमः ननु च गौणलाक्षणिकानामनि
पतार्थत्वेन संदिग्धार्थकत्वाद्यथा स्वतंत्रत्वाभावस्तथा तत्करोति तदा चष्टे इति एवं तार्थस्यापि नैतदस्ति अर्थविशेषे शास्त्रबोधितसाधुत्वानां तथात्वानंगीकारात् इतोऽसर्वनामस्थाने इ
स्यत्र दीर्घापत्ति व्यावृत्त्यर्थं कृते न तपरकरणे नोक्तार्थत्वस्यावश्यकत्वाच्चेति दिक् ननु उ. प्रथमयोरमम् इति मकारांतरप्रश्लेषे द्वितीयमकारलोपः संयोगांतलोपेन वक्तव्यः सच भि

५

न पदत्वपक्षे संयोगांतस्य पदत्वाभावाद्प्रासः। संयोगांतस्येति कौस्तुभोपदर्शितप्रकारेण भवेन्मत्वसानाकरक्षुण्णः। अमचासौ मश्चेति यूमे ध्यारोपेणैकपदत्वपक्षे संयोगां
तस्य पदत्वेपि यणः प्रतिषेधार्थं माऽस्स्तलोलोपा द्वान भवेत्। बहिरंगलक्षणत्वोद्धृतित्तत्त्वी यपक्षप्राप्तिर्तिकित्वं वृअमम्म इति विशेषणसमासे विशेषस्य पूर्वनिपातापत्तौरू ण
पसिद्धिरत आह। शसोनेति संहितया पाठ इति। तत्रारिज्ञातिपक्षाश्रयणेन द्वयोरपि मकारयोरेक एवादेश इति भावः। संनिपातपरिभाषाविषयत्वं सूचितं इति। यदि तु
विभक्तिसंनिपातेन कृतस्य शेषेलोपस्यादंतत्वप्रयुक्तद्यादेशो सत्यपि विभक्तिबुद्धे विघातात्संनिपातविघातकत्वाभावइत्युच्यते तदेहपरत्वादधीभावे कृते सकृद्गतिन्यायेन
भाष्योक्तरीत्या समाधेयं। न च यूयं ब्राह्मणा इति अवक्तृप्रदर्शने विरोधः। त्वे ब्राह्मण इत्यत्र चरितार्थं न विभक्त्यादेशेन यूयं ब्राह्मणा इत्यत्र त्र्यादेशो बाधनेसकृद्गतिन्या पर
येन तच्छ्रवणनिर्णये तत्रावकाशस्य यूयं ब्राह्मणकुलानीत्यत्र परत्वान्नपुंसकशीबाध्यनाय प्रदर्शने विरोधाभावात्। न च पुनःप्रसंगविज्ञानेन न पक्षे दोषः प्रथमप्रवृत्ता
याः परशास्त्रप्रवृत्तेर्वैयर्थ्यसंपादकस्य पुनःप्रसंगविज्ञानस्य अचश्चेति सूत्रे प्रदीपकृता तिरस्कृतत्वात्। एतेन त्र्यादेश इष्टापत्तिरित्यपास्तः। स्थानिवत्त्वेनेसामत्व
स्याशास्त्रीयत्वेनानतिदेशात्प्रयोजनाभावाच्चैवक्तुमशक्यत्वात् तथाप्यस्य ग्रंथस्याम्नातिदेशाभावेतासंयोतिदाहनत्वान्नेमिति। स्थानिवद्भावप्रसक्तिरिति। स्थानि
वद्भावप्रसक्तिः स्यादेतिभर्थः। उक्तरीत्यास्यारम्यबोध्यमित्यंतोऽपोक्तः पाठः शुद्धस्तु ग्रंथेऽनुपलभ्यादित्याह। आकमनुडभावावितिं। आकमनुडभावश्चेति द्वंद्वः। ननु
तिवाकमित्यत्राकमेव दुर्लभः। गौणे सामः प्रसंगाभावादत आह। सामूत्वस्याहार्यारोपेणेति। आहार्यारोपेण निमित्तं तु सामत्वेसंभवनागमकमुख्यार्थयुष्मदस्मद्धटि
तसमुदायसंख्यासमर्पकत्वमेव। अति त्वाकमिति भाष्यप्रयोगश्चेहलिंगमिति बोध्यं। ननु भाविसकारबुद्धिमादाय माकमित्स्थानिवद्भावेन सामत्वमस्त्वेव भावीत्यत
आह। सामत्वस्याशास्त्रीयत्वेनेति। एतन्निरूसाचारितार्थ्येनेति। कमिसेवाकाररस्यापस्तु चारणे बहुवचनेऽस्तलीत्येव प्रसंग इति भावः। ननु न लोपस्तूत्रेन ग्रहणमुख्य
प्रातिपदिकांतस्यैव न व्यपदेशिवद्भावेन प्रातिपदिकांतस्य लोपार्थं तत्फलं तु नः संख्यायाः इत्यत्र लोपाभावइत्याशंक्याह। नः संख्यायाः इत्यत्रेति प्रथमया विपरिणामेने
ति। प्रागुपपादितदिशापदस्येत्यवयवषष्ठीत्वमनाश्रित्येदमुक्तं। आदेशोस तीति। संबंधः पूर्वनयाक्षरस्य पादत्वाभावेनापादादित्वाभावादिति भावः। संबोध्यत्वेनैवति
त्वपुत्रइसनुस्त्वायुष्मत्पुत्रइति विशेषरूपेण संबोध्यत्वेनेत्यर्थः। अनेकव्यक्त्यवगतिरिति। एकभिन्नत्वेन सामान्यरूपेणावगतिर्न द्वित्वबहुत्वादि[illegible]रूपेणेत्यर्थः। तदाह। न
लिति। सुपूर्वतिङ्न्तं चेति। अत्र सुप्पदं सुबंतपरं। सुपि विशिष्टतिङ्न्तमित्यर्थात् आग्निमसुबंतं चयो देवदत्तेन मृग्यितव्यमिति। यदा [illegible]स्तिर्भवतीपरः सर्वत्राप्रयुज्यमानो

साप्त्वमेवेति। यद्यपि दवक्ष्यमाणरीत्या

व्यक्तीनिवेचनादस्तीस्यव्याहारेणैवैवमादौ वाक्यत्वमिष्यते तदा हृतानीतार्थे सुबंतं च परस्परवाक्यत्वाभावः सुप्तिङं न च परस्परस्य पुत्रपमर्थः सङ्घतिङ्‌ च
सुप्तिङोऽन्ते परस्य सञ्ज्ञासौ नयः समुदाय इति चैत्रः पचतीत्युदाहरणं नरद्भवः केवलपादकार्थ्याद्धारिगच्छेतां गायति मंगलानीत्यादौ परस्परासंज्ञ
धान्निरर्थकसुप्तिङ् समुदायेतिष्टापत्तिः वाक्यत्वमभ्युपगम्यालंकारिकैः इत्यमात्रस्य व्यवस्थापनात् किंसेवं पचति भवतीत्यादिकेवलतिङंतसमुदायः
व्यासे लक्षणांतरं क्रियावाकारकान्वितेति तथा च पचति भवतीत्यादौ क्रियाकारकभावेनान्वयस्य भाष्याद्यभिप्रेतत्वाल्लक्षणसंगतिः प्रागुदाहृतत्र
रद्भववाक्ये तु परस्य नान्वयलक्षणाया योग्यतायाः शाब्दबोधे कारणत्ववादिनां मते वाक्यत्वाभावेप्यत्र संसर्गग्रहस्यैव तत्र कारणतावादिनां तन्मस्सते
तिवयं ब्रूमः पुत्रपुत्रेचेति समासेनवाधिको लभ्योयमर्थः तथाहि भाष्याख्यानं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमिति वाक्यलक्षणे कारकस्यैव कारकविशेषण
स्यापि ग्रहणादिति स्पष्टार्थमेवेति। न च वेत्यत्र समानवाक्ये इत्यस्यासंबंधमभिप्रेत्येदं प्रकृतसूत्रस्यैवेति पदपार्थैरिति सूत्रस्येवेत्यर्थो विवक्षितः त
न समासवाक्यद्वये तत्संबंधाभावाद्योगिवाचोयुक्तिः संभवे किंतु तथा सति दार्ष्टान्तिकसमानत्वादस्य दृष्टान्तत्वव्याघातः समानवाक्य इत्यस्य संबंधे तु पुत्र
पुत्रेपि प्रवृत्साहृष्टांतत्वस्योक्तिसंभव एव नास्तीति चिंत्यमेतत् तस्माद्धि नानानाभिस्तृतीयान्यतरस्यामिति दृष्टांतत्वेन देशदर्शयितुं पुत्रमित्याशयः अने
कमिति समास इति मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति वार्तिकानुरोधेनेदं तेन सहेति तु न समासः काव्यप्रकाशादाविति काव्यप्रदीप आदिपदग्राह्यः कातर्पकेव
नानीति श्लोकयेष्वापदश्चेष्टितं अतः सिद्धं समेताभ्यामुभाभ्यामन्विषेषतः इत्यादौ तथादृष्टत्वादिति भावः नन्वतिदिश्यमानधर्मविरुद्धत्वाश्रयकार्यलाभा
र्थं पदिवल्करणं तदाग्नेनतवेस्यादावादेशप्रसंगो दोषः अथाविद्यमानवत्त्वातिदेशासमर्थ्यात् हादेशत्वाश्रयकार्यस्य बाधः एकांतरितत्वेपि तुल्यप्रसंगाया प्राप्नोतीत्यत
आह स्पष्टं भाष्य इति तथा च साक्षात्परस्य कार्यं कर्तव्यं त्वाश्रयकार्यस्य वचनसामर्थ्यात् बाधकल्पनेपि परंपरा[illegible]एकांतरितत्वेन बाधकल्पने प्रमाणाभा

उत्स्वयोगरत्नके ५

त न

व इति भाष्यप्रदाकूकृतमिति भावः इत्यादिसिद्धिरिति विद्यावलं दैववलं देवेति पूर्वपादस्थितेवशाशास्त्वारत्वादिति भावः अन्यार्थमिति स्वार्थमित्यर्थः संबंधान
र्हत्वेनेति अविद्यमानवद्भावविधायकस्य सर्वानुदात्तविधायकस्य वाक्यभेदापत्तेः संबंधानर्हत्व मिति भावः ननु प्रवृत्तिनिमित्तभेदेति अत्र यद्वक्तव्यं तदग्रा
रांतपुल्लिंगशब्देउक्तं ननु सकर्मकत्वादिचेः कर्मण्युपपदे क्रियाभाव्य नचनिपातस्य सामर्थ्यात्कर्मणो त्यधिकारबाधः सुपीत्यधिकारस्यापि बाधापत्तेरित्याह निपातनेनेति
संस्कारविशेषत्वापत्ते नांच्चिस्य नुबंधनिर्देशे न सुपीति प्रकरणबाधस्यान्याय्यत्वादिति भावः अल्लोपो न इति वदेति अत्र यद्वक्तव्यं तदल्लोपो नइन्नोस्यत्कं व्याख्यानादिति वचोऽ
शब्दसत्वापामिति निर्देशमूलकादित्यर्थः इत्यत्रास्येति मुलस्या सिद्धत्वात्सदा घात पूर्वरूपे तावोदेशेपुर्पकारस्य लोत्यपरिभाषया स्यादित्यर्थः इति बोध्यमिति अत्र यद्व
क्तव्यं तद्भाष्यमानोप्युच्चारः सवर्णान्गृह्णातीत्येतद्व्याख्यानावसरे परिभाषाप्रदीपार्चिषि विस्तरेण निरूपितं अनेकक्लिष्टकल्पनेति आकडारीयेषु कार्यकालपक्षाश्रयणं प
देक वाक्यतांगांशेषु स्थिताकांक्षेलापनादि प्रत्ययेनानो विशेषणमित्यादि क्लिष्टकल्पनेत्यर्थः भाष्यं त्वेकदेशयुक्तिरिति यो त्यूत्सूत्रं कथयेन्नादोगृह्येत सूत्रे षष्ठीवह्नितत्सर्वं यदुक्तो
पञ्चवार्तिके इति भाष्याच्युक्तेः सूत्राक्षरारूढस्येवा[illegible]र्थस्य प्रामाण्यं वार्तिकेनामुक्तिरित्यर्थः स्मृतिशास्त्रत्वात् पाणिनीसूत्रस्येतावतोऽर्था अत्रसन्निहितास्तु इति प्रतीतो य य
थेष्टं तदन्यथा कल्पनालक्ष्यसिद्धिर्वक्तव्या नतुसूत्रविरुद्धवचनेति तदाशयः स्पष्टं चेदं सवर्णदीर्घपललोपे पूर्वलो पाजादेशो नस्या निवदिति वचनप्रत्याख्यानावसरेन परां तसूत्रे
भाष्ये तत्रैतावत्प्रसूत्ते वक्ष्यते रात इत्यादावल्लोपो न इत्येकदेशस्थपाभसत्वया पदसंतपावाधानापत्तौ नल्लोपः स्यादिति तत्रआकडारादेकेत्येतावतैव सिद्धे संज्ञाग्रहणात्सम्यग्लाय
मानाकार्यकालपक्षे प्रधानदेशागमनेप्युपदेशदेशावृत्तत्व्यवहारप्रत्यनंतीत्यर्थाश्रयणात् उपदेशदेशीपयो वा पर्यायेणादोषादित्याहुः अंत्यवर्णतद्वर्णयोरिति अत्रतच्छब्देनांत्यवर्णस
देशकार्यिवर्णस्त्यर्थः अंत्यत्वावच्छेदक वर्णवृत्युपाध्यावच्छिन्नतत्तत्सदेशकार्यिणो व्यवधानाभाव इति पार्यंतिकार्थः तेन हंसशिरांसी त्यादौ संयोग तत्सदेशकार्यिणोरित्यव्यवधा
नादेतत्परिभाषोपस्थितिरिति सांतमहत इति सूत्रस्थ ग्रंथे नाविरोध इति बोध्यं। नोस्येरिति ओकारस्य कार रेफांतभिन्नस्याद्धसरत्यर्थः प्राचइत्यादीति नल्लोपाभावाभावविशिष्टं प्राचइ
त्यादिरूपमित्यर्थः ईयांस्तमिति एवमेवाचि पूजायामंचुगताविति धातुद्वयेन सिद्धे नांचेः पूजायामित्यस्य प्रकारांतरेणापि वैयर्थ्यं निरसनीयमित्याहुः अपिनेति नल्लोपाभावोपी
स्य

लपिनेत्यर्थः। समवधानेरतिा कुञ्चोकुञ्चूलत्र चकारस्यसत्त्वसमवधानेनकारस्य चोः कुरिति प्राप्तकुत्वाभावरूपार्थः इति बोध्यमिति निपातनेन कुत्वाभावपरभाष्योक्ति हि लोपधत्वमत

एभ्र रणानुपन्नापरसवर्णानुस्वारयोः सिद्धत्वात्कुत्वप्राप्तेरभावात् लोपधत्वमाक्षिपतीत्यत [illegible] लोपाभावं बोधयति। तच्च धातुमात्रविषयं किं तत्मात्रविषयत्वे तु कुञ्चतीत्यत्र

पि कुत्वा [illegible] पतिरिति भावः। ननु लोपधत्वे [illegible] नलोपाभावमात्रं निपातनीयं कुत्वाभावस्तु परसवर्णासिद्धत्वादर्थसिद्धः अत एव नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुपुर इति द्वौ इति स्नुहि

लिताभवतीत्यतो लोपधत्वपक्षे किं लाघवमत आह। सहीति वचनाद्वेति। एवं च कुत्वाभावार्थं निपातनमपि नाश्रयणीयमिति लाघवमिति भावः। कुत्वाभावनिपातनपरभाष्यानुस

इति घचनस्याभावः प्रतीयते तथैव चनिरूपितमेतत्प्राक्। लोपधत्वपक्षस्तु अनुस्वारपरसवर्णयोरवपराहत इति दिक्। सलोपे सूत्रे पत्वमिति। एतेन पत्वं स्कोरिति सलोपर ति

सभपा ते रुपाठक्रमादार्थक्रमस्य बलवत्त्वेन नैपरीत्याद्व्याख्याने सूचयति। अत एव पत्वे सलोपरतिम्रेलेन सूत्रमिति बोध्यम्। तु शब्दादिति। त्वर्थ च शब्दादित्यर्थः। अनुवादकमतत्र हणमि

ति। नन्वंगस्येति तत्त्वेन तावल्लौकिकप्रयोगसमवायिनां प्योपदेशिकोऽंगस्योपदेशाभावात्। उपदेशे योतु शब्दस्तदंतांगस्येति व्याख्याने पिसमुदायेऽव सर्वत्र निपिताक्षये पदे शे

वतुमते चैकदेशस्थो तो रूपदेशाभावेन दोषतादवस्थ्यं वचनसामर्थ्याद् दृष्टान्तयोग्यात्वेतस्य भवसि लाद सम्भवे पिमतुपतुबाधते गोमान्नूपान्नित्यादौ पातस्यात्वेतत्वाभा

वान्तदोषतादवस्थ्यादितिचेत् अत्राहुर्वार्त्तिककारः। अत्वतत्त्वदीर्घत्वे पित उपसंख्यानमिति। वस्तुतस्तु नेदमपूर्ववार्त्तिकं किंत्वति स्त्रियमानां तत्र हणलभ्यायमर्थः। तथाहि सत्वत

ग्रहणे तु अन्तांगस्येत्यर्थकत्वात् देश्यपदेशिवृमत्वतत्वे सम्भवत्येवं मतुपादेस्त्वास्तीति चेन्न ताप्यानुमानिकमस्येवेति ब्रूमः। कथमिति चेदुपदेशि जितिस्त्र वाक्यार्थस्य हलत्व

मित्यतद्वाक्यार्थाधीनत्वात् स्यतदुत्तरप्रवृत्तिकत्वात् सकारस्य [illegible] त्वा यालोपे चरते उकारस्या संज्ञावेलायां लोपात्प्राग्वंतत्वा स्ति संभवरति स्पष्टमिदं वप्रदीपे इति दिक्। न

न्वयत्रलभ्यावकाशस्य परेण वाध्योवक्तव्यः नचान्यत्र दीर्घोलभ्यावकाशदत आह। वचनसामर्थ्यादिति। उपधापदासंबधेनेति। तथा चनुमिस्तेदीर्घस्यासंभ

वइतिभावः। इदं च निरवकाशत्वेएव बाधकत्वमिति वार्त्तिकमतेनोक्तं। भाष्ये पिसंभवे बाधनं भवतीति [illegible] भाष्यमतानुसारेणाह। अयमभ्युच्चय इति। अनुना

सिकोकार विशिष्ट इति। तदुपलक्षितइत्यर्थः। उपलक्षणं चात्र वृद्धितो च्चारणविषयत्वेनेति बोध्यम्। उनलोपिनो चेत्स्विति। यथाश्रुतार्थे तु प्राङ् ब्राह्मणीत्यत्रा

प्युगितश्चेति ङीप्प्रसंग इति बोध्यम्। असति प्रयोजने नेति। प्रयोजनाभावे सत्यशाद्वार्थप्रयोजनवत्वात्के रूपहासपरत्वा [illegible] दिति भावः। अभिप्रेतप्रयोजनव

त्वस्यान्यथासिद्धत्वाच्चेत्तत आह। अत एवेति। विभाजयेत्विति। उभेग्रहणात्सरूपभावोपसर्जनेद्विवचन विशिष्टबोध इति व्याख्यातवतामुपाध्यायानां तु अयमभा

वः। यथैको गुणवृद्धी इति सूत्रे गुणवृद्धिग्रहणानुवृत्तौ पुनर्गुणवृद्धिग्रहणाद्राश्रितशब्दव्यापारयोर्गुणवृद्ध्योर्बोधएवं वृद्धत्यत्र तु सूत्रेवसिद्धौ पुनरुभेग्रहणा

द्यासज्यवृत्तित्वेन द्वित्वावच्छिन्नबोधः गर्गादइत्यायेनाकार्थलाभस्तु पाक्षिकः देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्युक्ते प्रयोजकव्यापारस्यसमुदा

वकारूप

८७

पनिषयत्वेपि प्रयोज्यव्यापारस्यादनरूपतत्सकलस्यप्रसेककृतिसेन भाष्यप्रदीपकृताप्रदर्शितत्वादित्यादुः एत्सीन्नित्यादौ नुसभावार्थं उमेग्रहणं स्यात् इत्याक्षिप्य समाधत्ते।
तत्रेति यथोद्देशपक्षेतु भाष्यकृताकं दरखेत्ता तत्समाधानमनुपदमेव वक्ष्यते ननु सस्थानादेशो नत्वेरितिरछानिवद्भावे नसिताभावाज्जुसनापतिरत आह एकादेशा
दिति वर्णद्वयाश्रितत्वेनान्तरंगत्वात् नुसनकारशबकारयोरेकादेशात् स्त्यर्थः जुसापतिरिति एत्तेरभ अचितिरतिस्थि तेशब्द परविप्रतिषेधात् अंतिनेकादेशो तेपरा
दिवद्भावेन सनकारशबकारयोरंतरंगात्वातस्मिन्कृते नुसापत्तिरिति भावः इदंचित्यमिति तत्रं प्रतिकूलस्यासिद्धत्वादितीदमित्यर्थः तत्र्यष्ठत्वापवादत्वानपत्तेति वलुतस्तुप्रत्य
यग्रहणफलीभूतबहुव्रीहिफलत्वेन यानोस्त्वंगिति भाष्यकृतोदाहरणात्सशाधपवादत्वमपि तदभिप्रेतमेव अन्यथा सन्ने विंशोषविहितेन षत्वेन पदांतेखउस्सुकुन्नामित्यादाविव
कुत्ववाधप्रसंगात् तदसंगतेः नचकृतेतस्यासिद्धत्वात् षत्वं तत्रं यस्यादितिवाच्यं एवमपिलक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायेनपुनः कृत्वाप्रवृत्तेः प्रथमप्रवृत्तकुत्वप्रवृत्तेर्व्यर्थे कल्पत्वा
दुदाहरणासंगतेस्तदवस्थत्वाद्वचनसामर्थ्यादसिद्धत्ववाधनात् स्पष्टत्वेदंक्षिनप्रत्ययस्येत्सत्र भाष्यप्रदीपयोः एवंस्थितेतादृ[illegible]ग्भ्यामित्यादौ दास्य कृत्वेन स्वकारेः सिद्धत्वाभा
वेयषत्वंनप्रवर्तते तत्रं नुप्रवर्ततएव दिग्गादिभ्योय[illegible]दिति निर्देशाश्वात एवसंगच्छते तथाप्युपपदकाम्यतीति काम्यच्सूत्रस्थेरज्जुसृड्भ्यामित्यादिसजिदृशोरितिसूत्र
स्थभाष्यप्रयोगश्चकथं संगच्छतामिति तत्रेदमुत्तरं क्विन्प्रत्ययोयस्मादितिबहुव्रीह्यभिधेयावधिसत्यसृतौ निरुपपदलक्षणस्यस्यसनावनुपसर्गोपपदलक्ष्यस्येवाश्रयणा
दोषादितिदिक् तन्निषेधादिति नचैवत्वानिसन्नपदेतरत्यर्थे नस्थानिवत्त निषेधपरभाष्यप्रामाण्यात्पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदित्यत्रपरचरमावपवादितिरिक्तस्येवत्रे
पादिकस्यग्रहणाद्वैतत्वानित्यत्र पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिनिषेधोनप्रवर्ततेइतिनपदांतेतिसूत्रस्थस्वग्रंथविरोधइतिवाच्यं लोपसमाननिमित्तकपत्वस्यचूर्भावप्र
वविधायकातिरिक्तत्वस्यतत्रविवक्षितत्वात् इत्याशयात् नानेन षत्वमिति सतितत्स्याधिकारविधानेसकारस्यादेशरूपत्वं प्रत्ययावयवत्वं वानास्तीतिनषत्वं अत्ययस्त
न्त्रविधित्वेस्यादितिभावः प्रकृतसूत्रस्थमिदि नुम्विसर्जनीयेतिसूत्रस्थप्रत्येकंव्यवधानाश्रयणेनिरुः प्रतिषेधोवक्तव्यइतिवार्तिकप्रत्याख्यानपरमित्यर्थः इय

[illegible]

ए

पदांते पदस्यार्थः

वरट्सूत्रस्थमिति अवश्यं नुमोग्रहणं कर्तव्यं नुमो यो स्वारस्तत्र यथा स्यादिह मा भूत् खितीत्यर्थः भाष्यमत्रेति प्रत्येकं त्वव धानाश्रयणे नुम्स्थानिकानुस्वारोपल
क्षणे चेत्यर्थः सपादसप्ताध्यायीस्थकार्येति अत्र सपादसप्ताध्यायीशब्देन तच्छास्त्रात्पूर्वः सूत्रसमुदायो लक्ष्यते तत्स्थकार्यशब्दस्तु प्रवृत्ते संयोगादिलो
पाभिधायकः त्रिपादीस्थस्याप्रवृत्तेरिति अकृतव्यूहपरिभाषयेतीह विवक्षितं न तु कार्यासिद्धत्वमाश्रित्य निरधिष्ठानारोपासंभवे न जातस्य कार्यस्य निवृत्तिः क्रियते
शास्त्रासिद्धत्वसिद्धांतात् यत्तु षत्वस्य तत्रस्थेनैव नद्र इत्यादावंतरंगाद्वृद्धौ कृते ठशब्दद्वये न कृतशब्दे द्वित्वमिति प्रागुक्तव्याख्यानतात् यत्तु षत्वस्यासिद्धत्वादिति
धाचिल्लोपपाठो फलत्वादिति वृद्धत्वे खरे उत्तु तदकृतव्यूहपरिभाषामत्राश्रित्येत्याहुः वत्तस्यादिति झलि परे षत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः संयोगांतलोपे षढलिं ननु
तक्षिरक्षिभ्यां ण्यंताभ्यां णिः स्थानिवत्त्वस्य संयोगादिलोपे पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् इत्यनेन तत्र प्रसक्ते सत्यपि क्वौ लुप्तं स्यनेन नत निषेधे संयोगादिलोप एवोचितः
अन्यथा काष्ठशकृस्थाने सादौ झलि परे संयोगादिलोपप्राप्तिं तदवस्था सा च काष्ठशगेव नास्ति कुतः काष्ठशकृस्थानेति भाष्यविरुद्धेति शंकायामाह णिलोपस्य सा
दिनसाते त्रिकमिति सति गमके तस्येव तदिति सखयुगेमानूपदत्वं च क्वौ लुप्तनिर्देशनमिति तदुदाहरणं कौस्तुभे स्पष्टं अन्यत्र विस्तर इति दीधीवेवीटां अचः परस्मिन् स्थानि
सूत्रस्थभाष्यग्रंथेत्यर्थः एतेन तक्ष्यते स्तगिति न पदांतेति सूत्रस्थः प्रदीपग्रंथो व्याख्यातः न चैवं मधुश्च्युतमाचष्टे मधुगितीति स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति तदी
यग्रंथांतरस्य का गतिः श्चोततेरुपदेशे सकारादिकमेवेति ब्रूमः न च सनृश्चोततती त्यादौ शिनुग्यावृत्तिस्तत्फलमिति तु बहत्स्वरो निर्युक्तः तावन्मात्रार्थके श्रुतं
धुरिड्भ्यं वसुव्यमिति विनिगमनाविरहात् गीर्धुरीति न्यासे नैव सर्वसामंजस्ये सरोकापदेशास्य मधुगित्येतत् फलत्वाद्धारणादिति दिक् पिपच सिद्धवत्स्यापा
मिति षत्वस्यासिद्धत्वादित्यनेन तुल्ययोगक्षेमतया कुत्वस्यासिद्धत्वादित्येतद्व्याख्यायमिति भावः वसुस्रादेशो नेति न चैवमपि वस्कृत्तिभे स्येस्येव ग्रहणं स्यादिति वा
च्यं सामान्यग्रहणार्थस्य वसुसः सकारेण ह्यनुबंधत्वस्यैव व्यर्थ्यप्रसंगात् धातोरपि ग्रहणं स्यादिति चेदेवं तर्हि स्थानिवत्त्वाभावादेवोगित्येतल्लब्धे उकारस्येव सामा

वृ
ध्या

२

घाकर

८८

२

त

न्यग्रहणार्थत्वे । धिकृसकानुबंधसामर्थ्याद्व्यनुबंधयोः धुसुवसो रेवसामान्यग्रहणं नुतु णकानुबंधस्य धातोरपीति ज्ञापनार्थं इति सन्न्कृत्स्नेष्व सिधिरिस्याशयात् एतेन वसोः
रूपानिवृत्तावेनेवोगिते ऊर्ध्व उकारानुबंधः वसु सामान्यग्रहणार्थो भविष्यतीति भाष्यात् ॥ ७ अधिकसकानुबंधनं व्यर्थं इत्यपास्तं प्रत्ययप्रत्ययेप्योः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभा
षया धातुव्यावृत्तेर्भाष्यासंमतत्वात् नहि क्वचिदप्यसौ परिभाषा लक्ष्यसिद्ध्युपयोगिनी भगवता व्याख्याते तिदिक् इत्याहुरिति अत्र यद्वक्तव्यं तदन्यत्रोक्तं ततः पूर्वमिति विभक्तिवृद्धि
निमित्तत्वेन बहिरंगाद्दसुरः पूर्वमित्यर्थः इत्याहो स्वरप्रवृत्तौ समासांतोदात्तत्वप्रवृत्तौ दोषात् पूः शाद्दो कारस्यैवोदात्तत्वप्रसंगेन परमपुमानिति मकारोत्तराकारस्यैव रूपात् किंचो
वंसतिविषयसमप्यास्त्रयणं किमर्थं स्यादिति समाससंज्ञा सापेक्षा इतो दाताम्नाग्रहे वभवतीति भगवतो दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेरित्याहुः निष्कृतेति अत्र यद्वक्तव्यं तत्प्रागेवोक्तं इ
लोपे कृते इति अभसेपि इत्सामर्थ्ये कल्प्यादिलोपस्याद स्विषयत्वेन प्रतिपदविधित्वमभिप्रेत्येदं निस्यत्यादिति इत्यासिकसस्यत्वबकाशः साकच्विषये सकावसकइति यथेति भा
वः पतुनिरितसामर्थ्यादसे हिलोपः कल्प्यते किंत्वत्र तु सर्वनामस्थानस्य तत्संकलाभावभात्वं भसंज्ञा टिलोपोतुस्वस्त्रशास्त्रे तो वेति परत्वात्सत्वेपि लोपे दोषाभावदिति तत्र अर्वन्क्युहपरि
भाषया टिलोपानंतरं भाव्यमानानंत्यत्वाभावमादाय पूर्वमेव नस्य सप्रवृत्तेः कृतस्येति वचनाद्वा अकृतव्यूह परिभाषया तत्वस्य संस्कारानुपयोगित्वमभ्युपगच्छतामत्र पक्षे सलाडी
विति न्यासे इष्टापत्तिरित्याहुः नमुमु इति पक्षे इति वरस्यादिः पदादिरिति पक्षे तु निषेधो न प्राप्नोति गतिकारकोपपदानां कृद्भिस्सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति वचनेन उत्त
रभागस्य पदत्वाभावादिति भावः अश्वेनास्य सिद्धमिति अत्र यद्वक्तव्यं तत्नाहकशब्दे उक्तं व्याख्यानादिति उपात्तस्याह रूपस्य लोकिके प्रयोगे उपालंभाभावेन शास्त्रीयस्य सानुबंधकरू
पस्याश्रयणं अस्मिन्निह निरनुबंधकरूपस्य प्रातिपदिकस्य लौकिके प्रयोगे उपलंभ इति प्रत्ययग्रहणे नैव प्राप्नोतीति व्याख्यानपर्यंतानुधावनमत्र स्पष्टं निष्प्रयोजनसाक्षि
त्वमिति वदंति ॥ इति श्रीलघुशब्देंदुशेखरटीकायां हलंता स्त्रीलिंगाः ॥ ७ ॥ श्रीराम ७ जयराम ७ जयजय ७ रामस्य ७ ॥ श्रीजगदंबसमर्थ ॥ ७ ॥

दृश्यते॥ नन्वेकदेशविकृतन्यायेन जरशब्दत्वात्तिदेशेपि जरशब्दस्य निर्दिश्यमानत्वाभावोत आह। स्थानिवत्त्वेनेति॥ आदेशग्रहणसामर्थ्यादानुमानिकादेशस्यापि तत्र ग्रहणादिति भावः। एकदेशविकृतन्यायेन निर्दिश्यमानत्वास्यदापि देशोपि कस्मान्नेत्यत आह। जरसा या इति। अनेकपरिमाणस्य। परिच्छिन्नपरिमाणस्य। अनेन जरायाः इत्यनेन॥ परिभाषाबाधाभाव इति। एकदेशविकृतन्यायेन तु न तद्बुद्धिः। तस्य लौकिकत्वात्। लोकेतु अर्थबोधकत्वाणादि शब्दानां यत्किंचिदपनीतावयवेकत्र दत्वदर्शनात्॥ अतिदेशशास्त्रेणातीति दशितितद्बुद्धिर्भवत्येव॥ दृष्टांतस्यापि पुरुषारंभो निवर्तको भवतीति भाष्यादिति भावः। ननु तदंतसंज्ञाया अपि पुरुषारंभत्वाविशेषोत आह। संज्ञासचेत्वादिति। एवं च जरशब्दे न तदंतोपस्थितावपि न तद्बुद्धिः। संज्ञाशब्दानां संज्ञासमानाधिकरणत्वेनैव ति बोधकत्वाभ्युपगमादिति भावः। ननु सर्वनामस्थान इत्यस्य विषयसप्तमीत्वाभ्युपगमोभिप्रायिकोनुम् जरसोर्विप्रतिषेधोक्तिर्भाष्ये इत्यस्वरसादाह॥ अतएवेति। तस्याः। सन्निपातपरिभाषायाः। असंगतिः स्पष्टैवेति। शक्यतेत्यवकाशो। औपदेशिकविभक्तिनिमित्तपाक्षिकजरसभावप्रक्रमेपि स्थानिवद्भावसहकारेण आतिदेशिकतथाभूतेजरसप्रक्रमेसन्निपातविघातसंभवमूलिकाकैयटोक्तिः स्यादित्यस्वरसादाह वृत्तिकारेणापीति। अत्रापि अनिष्टिहेतुः। सन्निपातेपरिभाषाप्रवृत्तिरिवपूर्वविप्रतिषेधाप्रवृत्तिरपिबोध्या

परिभाषा

तद्धीत्यावयवनिषेधे फलाभावः। द्व्येकयोरिति निर्देशादेकद्विकरणे हेतुरित्यर्थः। तदर्थं प्रयोगाद्बहुवचनमिति बो
ध्यदेवप्रयोगाद्बहुशब्देनैवदेशबहुत्वयोरिष्टत्वादेकद्विकाः इत्यादौ प्राग्वदैर क्तव्यत्वं इति भाष्ययाः। कुजप्रेहताव
नेतं च तावयवेमात्रे कुत्साप्रयुक्ते प्रत्यये विभाषायां सीति विकल्पाभावस्य इष्टत्वादिति परास्तं। दिगिति। वस्तुत
स्तु परमसर्वादावप्यवयवद्वारा सर्वार्थवाचकत्वस्य दृष्टेऽपि सत्त्वादुपसर्जनत्वाभावो गोस्त्रियोरिति वोत्तिकृतत्वं
च दृष्टमुक्तमिति भाष्यकृता तत्प्रत्याख्यानसंभवादेकदेशस्य शिष्टमिति तत्त्वं दृष्टं सापि स्पष्टा भवत एव विभाषा दिगस

दि मास इति सूत्रे चेवहुर्या हीति किमर्थं द्वे दे माभूत् दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति नेतदस्ति प्रयोजनं द्वंद्वे चेति प्रतिषेधो
भविष्यतीति भाष्ये उक्तं तथा च द्वंद्वे इत्यस्य प्रत्याख्यानासंभवात् स्यात् तद्धीत्यान् एकद्विकाः इत्यादिप्रयोगेषु अवय
वनिषेधे फलमन्ये त्वाहुः। असंभवादिति। यद्यपि नेमशब्दे स्ति संभवस्तथापि उभयत्र विभाषात्वादस्या
नवेति विभाषेत्यनेन संस्कारान्नेत्यनेन नुप्रदेशस्य समीकरणादसंभवतादवस्थ्यमिति भावः। हेतुमत इति।
केवलप्रत्यये संज्ञायाः प्रयोजनाभाव इत्येषः। असुङ्वचनमिति। जराशब्दादाचक्षाणे णिजन्तात् क्विपि जर
इत्यादि रूपेहन्यखरस्तोपीन वोध्यः। आवर्तत इति। भाष्ये तु नियमफलकत्वस्य प्रत्याख्यानादावृत्तिर्न

व्याख्यानसापेक्षत्वे विप्रतिषेधात्परं वैरपि व्याख्यातं तुल्यत्वे परत्वेति गो क्त्वो शिथिले यमुक्तिरतो वक्ष्यमाणभाष्येण दार्ढ्यमुपन्यस्यन्नाह
नपुंसके द्वितीयैकवचने नेति । नेतदिष्यते इति इति बोध्यमिति इदं चेदं पाठान्तरस्य भाष्यपुस्तकेष्वनुपलंभात् अतिजरसंपद्ये इति पूर्वपक्षस्यासत्त्वे
यमाशयः परत्वान्नित्यत्वाद्वा जरसादेशो न बाधितः स्यात् अम्भावस्य जरसः प्रवृत्ततरमपि न तत्र इति रनकारान्तत्वाद् नो लुक् अवश्यं भाष्यमि
ति ।। ततः परेण किं पुनः कारणं द्वितीयैकवचनमेवोदाह्रियते न पुनः प्रथमैकवचनामपि अतिजरसं तिष्ठतीति पृष्टे विशेषे अस्य अविशेषः
नात्राकृते अम्भावे जरस्प्राप्नोति इति किं कारणमची सुप्येतस्माद्वाचजरसूपा वः इतः सौ हल्ङ् न भविष्यतीति सन्निपातलक्षणो विधिर
निमित्तं तद्विघातस्येति तत्रोत्तरस्यायमाशयः प्रथमैकवचने यो हल्ङ्याप्राप्तिः सापवादेनाम्भावेन बाधिता तत्र तु कृते सन्नि
पातपरिभाषया जरस्त्वं बाध्यनीयः इन इकारोच्चारणेन विभक्त्यादेशस्यादन्तसन्निपातनिमित्तविघातकत्वाभावात् नाभ्युपगमा
त् । सते च जरसि सन्निपातपरिभाषया न लुक् । न च द्वितीयवचनेप्येतद्विशिष्टं गुणसंबुद्धे शिविवक्षेप्य एङ् ह्रस्वादि
ति ज्ञापकादेषिदेशे कविभक्तिसन्निपातलक्षणविध्येस्तद्विघातकत्वाभ्युपगमादिति ततो यद्येवं अतिजरसे अतिज
रसैरिति न प्राप्नोति अतिजरं अतिजरैरिति भवितव्यमिति परेण सूत्रस्याक्षेपः ०

177

११५४५

यत्वादित्याशंक्याह। अवयवस्येति अवयवनिषेधफलाभाव इति। न चाग्रे अधिकारपरिभाषयाऽऽलस्य सुटो निवृत्तिः फलं
विहितविशेषणेनोपात्तस्य वारयितुमशक्यत्वात्। एवं च विद्यतिक्रियाध्याहारे गौरवात्तथमार्थकसप्तम्येव समुदा
यनिषेध उचित इति तृतीयासमाससंख्यादावप्येवमेवेति भावः॥ अत एवोक्तं मि॰। यस्माद्विभावः प्राप्तस्तस्य शीभा
व एवं कृते त्ये सर्वनामसंज्ञा विधेया। शीभावश्च समुदायादेव प्राप्नोतीति भावः॥ तत्रेति। वर्णाश्रमेतरे केत्यत्रा
कृत्वि समासे च वर्तते इत्यर्थः॥ अनेन। विभाषा जसीत्यनेन। नत्वमिति। द्वंद्वे चेत्यस्य प्रत्याख्यानेऽपि विभाषा जसी
त्यारंभात् जसि विकल्पोऽप्रसिद्ध्यतीति न काचिदनुपपत्तिरिति भावः॥ एतेनोपसर्जनप्रतिषेधेनयत्र समुदा
यनिषेधे प्रयोजनाभावः तत्र विद्यतिक्रियाध्याहारेण बहुव्रीहौ विद्यमानसर्वादेस्तस्य निषेधाभावात् तदं
तविधिरस्तु तद्वृत्तस्य व्यपदेशिवद्भावासंभवात् केवलावयवनिषेधार्थं तथाध्याहारस्तु न्निर्वाहार्थं चावश्यं भू
तपरिभाषया चैतेः प्राग्कृजनवृत्तिकस्य नागौरवपराहतात्वि कौर्यमिति इत्यध्याहारोपलक्षणावाततोऽपीति तत्रे
त्येथमार्थकसप्तमीनिर्देशस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वेऽपि द्वंद्वे चेति निषेधसामर्थ्याद्भाष्यविरोधाच्च तत्यायनुसरा
द्विहितविशेषणादानेलाघवानुसंधानाच्च विद्यतिक्रियाध्याहारेण समुदायावयवोभयनिषेधः। नचो

178

गे ऽस्वात्ससमासनिर्देशानुरोधात्तृतीयासमासे विद्यमानस्य सर्वादीनां निषेधः स च पूर्वोक्तभाष्यपाठाद्द्वन्द्वे भाव इ
ष्टे वेति सर्वाद्यन्तस्य तदन्तयुक्तां सर्वनामसंज्ञां समुदायेन वर्तयेति । एवं च द्वन्द्वे विभाषा जसि इति सूत्रे द्वन्द्वे इति पूर्वं मंत
यो: । अतएव भाष्ये स्वसमासः सङ्ख्यानुवर्तमाने पुनस्संख्याग्रहणं समसमासे ऽनियोगविभागेन वाक्य
निषेधार्थमित्युक्तं । प्रथमचरमेत्यादिकं निषेधं तु न तदनुपपन्नमिति भाष्यम् ॥ इति तु स्यात् । वाक्ये निषेधः सर्व मे
मानो ऽस्ते कृकुण्डवर्तितुमर्हति न तु को ऽपि कुतन्त्यामलं न्याय्यं ॥ नातिपदोक्तपरिभाषया न निष
दोक्तसमासस्यैव ग्रहणं स्यात् । बहुव्रीहेरस्याक्षो ऽपि कुतो निषेधफलाभावात् । स्वयकाद्यन्तं स्वकृतदृश्यादिभ्यो ऽ
अंतरंगात् कृत्निषेधस्य योगेन दीयमानेन निषेधत्वात् । सर्वादिषु वा चक्रमि । द्वन्द्वे च पाठात् द्वन्द्वे भावद्वन्द्वा
न संज्ञा निषेधः इत्यनाधिक्यात् । स्यादेतत् । संज्ञाविधाविति निषेधार्थाबाधाबपि तदन्तं विध्येंगी
गीकारात्सर्वादेस्तानां सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । नञ्चेवं सत्युपायस्य निषेधाभावाद्गाधिकारपरि
भाषयाप्तुं नापाति । केवलानां व्यपदेशिवद्भावेन संज्ञा ऽस्तु द्वन्द्वावयवानां निषेधस्यतेनेन विधे

५३

ननु श्रुतिकद्रुमन्नति शद्वार्थोल्लक्षणपरत्वेविभागपरत्वाभावात्तस्यानुपस्थितौ कथं लक्षणवाक्यत्वनिर्वाह
स्या शक्यरूढियोगाभ्यां मुभयार्थोपस्थितो लक्ष्यलक्षणयोरपि सन्वययो यथाघ्राणरसनत्वक्चक्षुस्त्वग
श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः इत्यादौ तत्र्यायेन्द्रियसामान्यलक्षणं तत्र श्रुतिकाव्यन्नदीपवला व्याख्यातमित्याहुः
मतान्तरेणहूपयंयति। मते नेति। तदाक्षेपस्य। अन्वयसम्बन्धाक्षिप्तस्यैवान्यर्थः। मानाभावादिति। पदद्वयस्य
पस्थितस्यैव शाद्वे न्वयप्रतीतयोग्यत्वाभ्युपगमादितिभावः। तत एव शद्वाध्याहारवादे। अर्थाध्या
ध्याहारेतु तथानुपस्थितस्यापि तदन्वये बाधकाभावः। जात्याक्षिप्तव्यक्तौ मीमांसकैः सर्वमार्गीकारा
इति प्रसंगसङ्गतास्य येन हरस्यमहकारित्वात्तदभावे नैव निरसनं। यदन्याहुः। तदनुमानात्। सर्वार्थ
वाचकानुकरणानुमानात्। तच्चैवं। सर्वादिगणपठितानि सर्वार्थवाचकानुकरणानि सर्वनामसं
ज्ञाप्रयोजकत्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति॥ अयमपि समासस्यैवेति॥ परेत्वेवं सति यासस्पर्वाद्येत्या
दाववयवनिषेधाभावादंगाधिकारपरिभाषयाम्नायादिवारणाय विहितविशेषणाश्रयणे

[OrderDescription]
,CREATED=28.09.20 14:43
,TRANSFERRED=2020/09/28 at 15:14:43
,PAGES=180
,TYPE=STD
,NAME=S0003747
,Book Name=M-1706-LAGHUSHABDENDUSHEKHAR TIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF

FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,